દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

[દ્વિતીય ખંડ]

ગાંધીજી

શાળોપયોગી પુસ્તકો

આત્મકથા (ગુજરાતી લિપિમાં)	૧—૦—૦
,, (નાગરી લિપિમાં)	૦–૧૪—૦
હિમાલયનો પ્રવાસ (ટિપ્પણ સાથે)	૧—૦—૦
ઓતરાતી દીવાલો	૦—૬—૦
લોકમાતા	૦—૪—૦
સ્મરણયાત્રા	૧—૮—૦
જીવતા તહેવારો	૦–૧૨—૦
બુદ્ધલીલા	૦–૧૨—૦
મધપૂડો	૦–૧૦—૦
સીતાહરણ	૦–૧૨—૦
કુંવરબાઈનું મામેરું (ટિપ્પણ સાથે)	૦—૬—૦
આબાદ હિન્દુસ્તાન !	૧—૦—૦
હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈ	૦–૧૪—૦
કાવ્યપરિચય ભા. ૧લો	૦–૧૦—૦
,, ભા. ૨જો	૦–૧૨—૦
નામાનાં તત્ત્વો	૨—૮—૦
નવલગ્રંથાવલિ	૨—૦—૦
સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ	૪—૦—૦
રાષ્ટ્રભાષાનો ગૂજરાતી કોશ	૧—૮—૦
ખિસ્સાકોશ (જોડણી માટે)	૦—૬—૦

ગાંધીજીનાં અન્ય પુસ્તકો

આત્મકથા (ગુજરાતી લિપિમાં)	૧—૦—૦
,, (નાગરી લિપિમાં)	૦—૧૪—૦
ખરી કેળવણી	૦—૧૨—૦
કેળવણીનો કોયડો	૧—૦—૦
ધર્મમંથન	૦—૧૨—૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૦—૧૪—૦
અહિંસા	૦—૮—૦
ગોસેવા	૦—૫—૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦—૬—૦
અનાસક્તિયોગ	૦—૨—૦
गीतापदार्थकोष	૦—૪—૦
મંગળપ્રભાત	૦—૧—૦
આશ્રમવાસી પ્રત્યે	૦—૨—૦
'નીતિનાશને માર્ગે'	૦—૪—૦
યરવડાના અનુભવ	૦—૧૨—૦
ગામડાંની વહારે	૦—૧—૦
હિંદ સ્વરાજ્ય (હસ્તાક્ષરમાં ખાદીનું પૂઠું)	૧—૧૨—૦
(,, સાદું પૂઠું)	૧—૪—૦
ગાંધીજીનું નવજીવન (ચાર ભાગ)	૧૧—૦—૦
ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો	૦—૧૨—૦
ગીતાબોધ	૦—૧—૬

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

દક્ષિણ આફ્રિકાના

સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

[દ્વિતીય ખંડ]

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રત ૩,૦૦૦
બીજી વાર, પ્રત ૫૦૦

એક રૂપિયો

નવેમ્બર, ૧૯૪૦

પ્રસ્તાવના

વાંચનાર જાણે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ઉપવાસાદિ કારણોને લીધે હું ચાલુ નહોતો રાખી શક્યો. તે હવે પાછો આ અંકથી શરૂ કરું છું. મારી ઉમેદ છે કે હું તે હવે નિર્વિઘ્ને પૂરો કરી શકીશ.

એ ઇતિહાસનાં સ્મરણો ઉપરથી હું જોઉં છું કે, આપણી આજની સ્થિતિમાં એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે જેનો અનુભવ નાના પાયા ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકામાં મને ન થયો હોય. આરંભનો એ જ ઉત્સાહ, એ જ સંપ, એ જ આગ્રહ; મધ્યમાં એ જ નિરાશા, એ જ અણગમો, આપસઆપસમાં ઝઘડા ને દ્વેષાદિ; તેમ છતાં મૂઠીભર લોકોમાં અવિચળ શ્રદ્ધા, દૃઢતા, ત્યાગ, સહિષ્ણુતા તેમ જ અનેક પ્રકારની ધારેલી અણધારેલી મુસીબતો. હિંદની લડતનો અંતિમ કાળ બાકી છે. એ અંતિમ કાળની હું તો જે સ્થિતિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અનુભવી ચૂક્યો છું, તેની જ આશા અહીં પણ રાખું છું. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો અંતિમ કાળ વાંચનાર હવે પછી જોશે. તેમાં કેવી રીતે

ઘણુમાગી મદદ આવી પડી, લોકોમાં કેવી રીતે અનાયાસે ઉત્સાહ આવ્યો અને છેવટે હિંદીઓની સંપૂર્ણ જીત કેવી રીતે થઈ, એ બધું વાંચનાર જોશે.

અને જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમ અહીં થશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. કેમકે તપશ્ચર્યા પર, સત્ય પર, અહિંસા પર, મારી અડગ શ્રદ્ધા છે. હું અક્ષરશઃ માનનારો છું કે, સત્યનું સેવન કરનારની આગળ આખા જગતની સમૃદ્ધિ ખડી થાય છે ને તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અહિંસાના સાન્નિધ્યમાં વેરભાવ નથી રહી શકતો, એ વાક્ય પણ હું અક્ષરેઅક્ષર ખરું માનું છું. દુઃખ સહન કરનારાઓને કશું અશક્ય નથી હોતું, એ સૂત્રનો હું ઉપાસક છું. આ ત્રણે વસ્તુનો મેળ હું કેટલાયે સેવકોમાં જોઉં છું. તેઓની સાધના નિષ્ફળ ન જ થાય એવો મારો નિરપવાદ અનુભવ છે.

પણ કોઈ કહેશે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાંની સંપૂર્ણ જીતનો અર્થ તો એ જ કે હિંદીઓ હતા તેવા થઈને બેઠા. આવું કહેનાર અજ્ઞાની કહેવાય. જો દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડત ન લડાઈ હોત તો આજે દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી જ નહિ પણ બધાં અંગ્રેજી સંસ્થાનોમાંથી હિંદીઓના પગ નીકળી ગયો હોત ને તેની ભાળ સરખી પણ ન લેવાઈ હોત. પણ આ જવાબ પૂરતો અથવા સંતોષકારક ન ગણાય. એવી દલીલ પણ થઈ શકે કે, જો સત્યાગ્રહ ન થયો હોત પણ લેવાય તેટલું કામ સમજૂતીથી લઈને બેસી ગયા હોત તો આજે જે સ્થિતિ છે તે ન હોત. આ દલીલમાં જોકે કાંઈ વજૂદ નથી છતાં જ્યાં કેવળ દલીલોના ને અનુમાનોના જ પ્રયોગ થાય, ત્યાં કોની દલીલ કે કોનાં અનુમાનો ઉત્તમ એ કોણ કહે? અનુમાનો કાઢવાનો સૌને હક છે.

ઉત્તર ન દઈ શકાય એવી વાત તો એ છે કે, જે શસ્ત્ર વડે જે વસ્તુ લેવાય તે જ શસ્ત્ર વડે તે વસ્તુ રાખી શકાય.

'કાબે અર્જુન લૂંટિયો વહી ધનુષ્ય વહી બાણ.'

જે અર્જુને શિવજીને હરાવ્યા, કૌરવોનો મદ ઉતાર્યો, તે જ અર્જુન જ્યારે કૃષ્ણરૂપી સારથિરહિત થયો ત્યારે એક લૂંટારાની ટોળીને પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યથી ન હરાવી શક્યો! તેવું જ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદવાસીઓનું છે. હજુ તો ઝૂઝી રહ્યા છે. પણ જે સત્યાગ્રહ વડે તેઓ જીત્યા, તે શસ્ત્ર જો ખોઈ બેઠા હોય તો તેઓ અંતે બાજી હારી જવાના. સત્યાગ્રહ તેમનો સારથિ હતો ને તે જ સારથિ તેમને સહાય કરી શકે તેમ છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

(નવજીવન, તા. ૫-૭-૧૯૨૫)

અનુક્રમણિકા

ખંડ બીજો

૧

જનરલ સ્મટ્સનો વિશ્વાસઘાત (?)

આંતરિક મુસીબતોનું દર્શન વાંચનારે કંઈક કર્યું. તેમાં ઘણે ભાગે તો મારે આત્મકથા જ આપવી પડી. એ અનિવાર્ય હતું કેમકે સત્યાગ્રહને લગતી મારી મુસીબતો એ સત્યાગ્રહીઓની પણ મુસીબતો થઈ પડી. હવે આપણે ફરી પાછા બાહ્ય મુસીબતો ઉપર આવીએ છીએ. આ પ્રકરણનું મથાળું લખતાં મને શરમ આવી છે અને આ પ્રકરણ લખતાં શરમ આવે છે, કારણ કે તેમાં મનુષ્યસ્વભાવની વક્રતાનું વર્ણન રહેલું છે. જનરલ સ્મટ્સ એ ૧૯૦૮ની સાલમાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો સૌથી વધારે હોશિયાર નેતા ગણાતા. આજે તો દુનિયામાં નહિ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તે ઊંચા પ્રકારના કાર્યકુશળ પુરુષ ગણાય છે. તેની શક્તિ બહુ મોટી છે, તે વિષે મારા મનમાં શંકા નથી. તે જેવા કુશળ વકીલ તેવા જ કુશળ સેનાપતિ છે, અને તેવા જ કુશળ રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર માણસ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બીજા વહીવટદારો આવ્યા અને ગયા. પણ ૧૯૦૭ની સાલથી તે આજ લગી આ પુરુષ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રાજ્યકારભારની લગામ

પોતાના હાથમાં રાખી રહ્યા છે. અને આજ પણ તેની હરીફાઈમાં ઊભી શકે એવો કોઈ માણુસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી. મને દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવાને આ લખાવતી વેળા નવ વર્ષ થયાં. આજે તેને દક્ષિણ આફ્રિકા કયા વિશેષણથી ઓળખે છે તે હું નથી જાણતો. જનરલ સ્મટ્સનું પોતીકું નામ જેન છે અને તેને દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકો 'સ્લિમ જેની'ના નામથી ઓળખે છે. 'સ્લિમ'નો અર્થ આ ઠેકાણે 'સરકી જાય એવો', 'ઝાલ્યો ઝલાય નહિ એવો.' ગુજરાતી ભાષાનો તેને લગતો શબ્દ 'ખંધો', અથવા મીઠું વિશેષણ વાપરીએ તો ઊલટા અર્થમાં 'ચાલાક' એ શબ્દ લાગુ પડી શકે. મને ઘણા અંગ્રેજ મિત્રોએ કહેલું — "જનરલ સ્મટ્સથી તું સાવધાન રહેજે. એ બહુ પહોંચેલ માણુસ છે. એને ફરી જતાં વાર લાગે તેમ નથી. એના બોલવાનો અર્થ એ જ સમજી શકે. અને ઘણી વાર એવી રીતે બોલે છે કે બન્ને પક્ષ તેને પોતાને પ્રિય એવો અર્થ કરી શકે. વળી એ પોતે પ્રસંગ આવે ત્યારે બન્ને પક્ષના અર્થને એક કોરે મેલીને પોતાનો ત્રીજો જ અર્થ બતાવે, તેને અમલમાં મૂકે અને તેના સમર્થનમાં એવી ચાલાક દલીલ આપે કે બન્ને પક્ષ ઘડીભર એમ માનતા થઈ જાય કે તેઓએ ભૂલ કરેલી હોવી જોઈએ, અને જનરલ સ્મટ્સ કરે છે એ જ ખરો અર્થ છે !" મારે જે વિષયનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન કરવાનું છે તેને એ બીના જે વેળાએ બની તે વેળાએ વિશ્વાસઘાત માનેલ અને કહેલ. આજ પણ કોમની દૃષ્ટિએ એને હું વિશ્વાસઘાત ગણું છું. એમ છતાં એ શબ્દની પાછળ મેં પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન મૂક્યું છે તેનું કારણ એ છે કે વાસ્તવિક રીતે એનું કૃત્ય કદાચ ઇરાદાપૂર્વક વિશ્વાસઘાત ન હોય. અને જ્યાં ઘાતનો ઇરાદો નથી ત્યાં વિશ્વાસનો ભંગ

કેમ માની શકાય? ૧૯૧૩-૧૪ની સાલમાં જનરલ સ્મટ્સનો મને જે અનુભવ થયો તે મેં તે વખતે કડવો નહોતો ગણ્યો અને આજે તેનો વિચાર વધારે તટસ્થતાએ કરી શકું છું ત્યારે પણ કડવો નથી ગણી શકતો. એવું તદ્દન સંભવિત છે કે તેની ૧૯૦૮-ની હિન્દીઓ તરફની વર્તણૂક જ્ઞાનપૂર્વક વિશ્વાસભંગ ન હોય.

આટલી પ્રસ્તાવના તેને ન્યાય આપવા સારુ અને તેમ છતાં મેં તેના નામની સાથે વિશ્વાસઘાત શબ્દનો જે ઉપયોગ કર્યો છે તેનો અને જે મારે આ પ્રકરણમાં કહેવું છે તેનો બચાવ કરવાને સારુ આપી છે. આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું કે હિન્દીઓએ મરજિયાત પરવાના ટ્રાન્સવાલની સરકારને સંતોષ થાય એવી રીતે કઢાવી લીધા. હવે તે સરકારે ખૂની કાયદો રદ કરવાનો રહ્યો. અને જો તેમ કરે તો સત્યાગ્રહની લડત તો બંધ થાય. તેનો અર્થ એમ નહિ કે ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દી વિરુદ્ધ જે કંઈ કાયદા હોય તે બધા રદ થાય અથવા હિન્દીઓનાં બધાં દુઃખ દૂર થાય. તે દૂર કરવાને સારુ તો જેમ પ્રથમ કાયદેસર લડત ચાલતી હતી તે પ્રમાણે ચલાવવી જ રહી. સત્યાગ્રહ તો ખૂની કાયદા રૂપી નવું ઘોર વાદળ દૂર કરવા પૂરતો જ હતો. તેનો સ્વીકાર કરવામાં કોમને નામોશી આવતી હતી અને કોમની પ્રથમ ટ્રાન્સવાલમાંથી અને છેવટે આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હસ્તી જ નાબૂદ થતી હતી. પણ ખૂની કાયદો રદ કરવાનો ખરડો ઘડવાને બદલે જનરલ સ્મટ્સે તો નવું જ પગલું ભર્યું. તેણે જે ખરડો બહાર પાડ્યો તે વડે ખૂની કાયદો બહાલ રાખ્યો અને મરજિયાત પરવાના કાયદેસર ગણ્યા. પણ તે પરવાનાવાળાને ખૂની કાયદો લાગુ ન પાડી શકાય એમ તેના ખરડાની અંદર તેણે કલમ નાંખી. આનો અર્થ એમ થયો કે એક જ હેતુવાળા બે કાયદા સાથે સાથે ચાલે

અને નવા આવનાર હિન્દીઓને અથવા નવા પરવાના કઢાવનાર હિન્દીઓને પણ ખૂની કાયદાની નીચે આવવું જોઈએ.

આ બીલ વાંચી હું તો દિગ્મૂઢ જ બની ગયો. કોમને હું શો જવાબ આપીશ ? જે પઠાણ ભાઈએ પેલી મધરાતની સભામાં મારી ઉપર સખ્ત આક્ષેપો કર્યા હતા તેને કેવો સુંદર ખોરાક મળ્યો ? પણ મારે કહેવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહ ઉપરનો મારો વિશ્વાસ આ આંચકાથી મોળો ન પડતાં વધારે તીવ્ર થયો. અમારી કમિટીની સભા ભરી તેઓને સમજાવ્યા. કેટલાકે મને ટાણો પણ માર્યો, "અમે તો તમને કહેતા આવ્યા છીએ કે તમે બહુ ભોળા છો. જે કંઈ કોઈ કહે તે માની બેસો છો. તમે જો તમારા ખાનગી કામમાં જ ભોળપણ રાખતા હો તો તો બળ્યું. પણ કોમી કામમાંયે એ ભોળપણ વાપરો છો તેથી કોમને ખમવું પડે છે. હવે પહેલાંનો જુસ્સો પાછો આવવો એ અમને તો બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. આપણી કોમને તમે ક્યાં નથી જાણતા ? એ તો સોડાવૉટરની બૉટલ છે. ઘડીમાં ઊભરો આવે તેનો ઉપયોગ થાય એટલો લેવો રહ્યો. એ ઊભરો શમ્યો એટલે ખલાસ." આ શબ્દબાણમાં ઝેર ન હતું. એવા પ્રકારનું બીજે પ્રસંગે પણ મેં સાંભળેલું હતું. મેં હસીને જવાબ આપ્યો, "જેને તમે મારું ભોળપણ કહો છો એ તો મારી સાથે જડાઈ ગયેલી વસ્તુ છે. એ ભોળપણ નથી પણ વિશ્વાસ છે, અને વિશ્વાસ રાખવો એ તો મારો તમારો સૌનો ધર્મ સમજું છું. છતાં એને જો આપણે ખોડ ગણીએ તોપણ મારી સેવાથી કંઈ ફાયદો થતો હોય તો મારી ખોડનું નુકસાન પણ સહન થવું જોઈએ. વળી, તમે માનો છો તેમ હું એમ પણ નથી માનતો કે, કોમનો જુસ્સો એ સોડાવૉટરના ઊભરા જેવો છે. કોમમાં તમે અને

હું પણ છીએ. મારા જુસ્સાને તમે એવું વિશેષણ આપો તો હું જરૂર અપમાન માનું અને મારી ખાતરી છે કે તમે પણ તમને પોતાને અપવાદરૂપે જ ગણતા હશો. અને જો તેમ ન ગણતા હો તો અને તમારા માપથી કોમનું માપ કાઢતા હો તો તમે કોમનું અપમાન કરો. આવી મહાન લડાઈઓમાં ભરતીઓટ તો થયાં જ કરે. ગમે તેવી ચોખવટ કરી હોય તો પણ સામેનો માણસ વિશ્વાસનો ભંગ કરવા બેસે તેને કોણ રોકી શકે? આ મંડળમાં એવા ઘણાય છે કે જે મારી પાસે પ્રોમિસરી નોટો દાવા કરવાને સારુ લાવે છે, પોતાના દસ્કત આપી જેણે કાંડાં કાપી દીધાં છે એનાથી વધારે ચોકસાઈ શી થઈ શકે? તે છતાં તેવાની ઉપર પણ કોરટમાં લડવું પડે છે. તેઓ સામે થાય છે, અનેક પ્રકારના બચાવ કરે છે, ફેંસલા થાય છે, સેજીઓ કઢાય છે. આવા અઘટિત બનાવોને સારુ કયાં ચોકસી છે કે જેથી એવું ફરી ન જ બને? તેથી મારી સલાહ તો એ જ છે કે જે ગૂંચવણ આવી પડી છે તેને આપણે ધીરજથી ઉકેલવી. આપણે ફરીથી લડવું પડે તો આપણે શું કરી શકીએ — એટલે બીજાઓ શું કરશે તેનો વિચાર કર્યા વિના દરેક સત્યાગ્રહી પોતે શું કરશે અથવા કરી શકે છે — એ જ વિચારવાનું રહ્યું. મને તો એમ લાગે છે કે આપણે આટલા સાચા રહીશું, તો બીજા પણ તેવા જ રહેવાના — અથવા જો કંઈ નબળાઈ તેઓમાં આવી હશે તો આપણો દાખલો લઈને તેઓ પોતાની નબળાઈને કાઢી નાંખી શકશે."

મને લાગે છે કે ફરી લડત ચાલી શકવા વિષે જેઓએ શુભ હેતુથી ટાણો મારવાને રૂપે શંકા બતાવી હતી તેઓ સમજી ગયા. આ અવસરે કાછલિયા પોતાનું ઝવેરાત દિવસે દિવસે બતાવી રહ્યા હતા. બધી બાબતમાં થોડામાં થોડું બોલી પોતાનો

નિશ્ચય જાહેર કરી દેતા અને તેમાં અડગ રહેતા. અને મને એક પણ પ્રસંગ એવો યાદ નથી કે, જ્યારે તેમણે નબળાઈ બતાવી હોય અથવા તો છેવટના પરિણામ વિષે શંકા પણ બતાવી હોય. એવો અવસર નજીક આવી ગયો કે જ્યારે ઈસપમિયાં તોફાની સમુદ્રમાં સુકાની રહેવા તૈયાર ન હતા. તે વખતે સૌએ કાછલિયાને એકમતે વધાવી લીધા, અને ત્યારથી તે છેવટની ઘડી સુધી તેમણે સુકાન ઉપરથી પોતાનો હાથ દૂર ન કર્યો. અને જે મુસીબતો ભાગ્યે જ કોઈ માણસ સહન કરી શકે તે તેમણે નિશ્ચિંત અને નિર્ભય થઈને સહન કરી. જેમ લડાઈ આગળ વધતી ગઈ તેમ એવો અવસર આવ્યો કે કેટલાકને સારુ તો જેલમાં જઈ બેસવું એ સહેલું કામ હતું — એ આરામ હતો, પણ બહાર રહી બધી વસ્તુ ઝીણવટથી તપાસવી, તેની ગોઠવણો કરવી, અનેક માણસોને સમજાવવા, એ બધું બહુ વધારે મુશ્કેલ હતું. એવો અવસર આવ્યો કે જ્યારે કાછલિયાને ગોરા લેણદારોએ તેમના સાણસામાં પકડ્યા.

ઘણા હિન્દી વેપારીઓના વેપારનો આધાર ગોરા વેપારીઓની પેઢીઓ ઉપર હોય છે. તેઓ લાખો રૂપિયાનો માલ કંઈ પણ ખોળાધરી વિના હિન્દી વેપારીઓને ધીરે છે. આવો વિશ્વાસ હિન્દી વેપારીઓ સંપાદન કરી શક્યા છે એ હિન્દી વેપારની સામાન્ય પ્રમાણિકતાનો એક સરસ પુરાવો છે. કાછલિયા શેઠને પણ ઘણી અંગ્રેજી પેઢીઓ તરફથી ધીરધાર હતી. કંઈક પણ સરકાર તરફની સીધી અથવા આડકતરી ઉશ્કેરણીથી આ વેપારીઓએ કાછલિયાની પાસે રહેલાં પોતાનાં નાણાં તુરત માગ્યાં. તેમણે કાછલિયાને બોલાવી કહ્યું પણ ખરું: "જો તમે આ લડતમાંથી નીકળી જાઓ તો અમને નાણાંની કંઈ જ ઉતાવળ નથી. જો તમે તેમાંથી ન નીકળી જાઓ તો અમને ભય છે

તમને સરકાર ગમે ત્યારે પકડી લે તો અમારાં નાણાંનું શું થાય? તેથી જો તમે આ લડતમાંથી ન જ નીકળી શકો તો અમારાં નાણાં તમારે તુરત ભરવાં જોઈએ." આ વીર પુરુષે જવાબ આપ્યો: "લડત એ મારી પોતાની અંગત વાત છે. તેને મારા વેપારની સાથે કંઈ સંબંધ નથી. તે લડતમાં મારો ધર્મ, મારી પ્રજાનું માન અને મારું પોતાનું સ્વમાન સમાયેલાં છે. તમારી ધીરધારને સારુ હું તમારો આભાર માનું છું પણ તેને કે મારા વેપારને હું સર્વોપરી નથી ગણી શકતો. તમારા પૈસા સોના-મહોર જેવા છે. હું જીવતો હોઉં ત્યાં સુધી વેચાઈને પણ તમારા પૈસા ભરું એમ છું, અને ધારો કે મને કંઈ થઈ ગયું તોપણ મારી ઉઘરાણી અને માલ તમારે હસ્તક જ છે એમ તમે સમજી લો. આજ લગી તમે મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે અને હું એમ ઇચ્છું છું કે હજુ પણ તમે વિશ્વાસ રાખો." જોકે આ દલીલ તો તદ્દન વાજબી જ હતી અને કાછલિયાની દૃઢતા એ વેપારીઓને સારુ એક વધારે વિશ્વાસનું કારણ હતું, તોપણ તેની અસર આ વખતે તેઓની ઉપર થાય એમ ન હતું. ઊંઘતાને આપણે જગાડી શકીએ છીએ, પણ જે જાગતો ઊંઘવાનો ડોળ કરતો હોય તેને જગાડી શકતા નથી. તેમ ગોરા વેપારીઓનું બન્યું. તેમને તો કાછલિયાને દબાવવા હતા, તેઓનાં લેણાં કંઈ જોખમમાં ન હતાં.

મારી ઓફિસમાં લેણદારોની મિટિંગ થઈ. તેઓને મેં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે કાછલિયા ઉપર જે દબાણ તેઓ ચલાવી રહ્યા છે તે વેપારીશાઈ નથી પણ રાજ્યપ્રકરણી છે, અને વેપારી-ઓને એમ કરવું શોભે નહિ. તેઓ ઊલટા ખિજાયા. કાછલિયા શેઠની પાસે જે માલ હતો તેની અને તેની ઉઘરાણીની નોંધ મારી પાસે હતી તે મેં તેઓને બતાવી, અને તે ઉપરથી સિદ્ધ

કરી આપ્યું કે તેઓને સોએ સો ટકા મળી શકે એમ છે. વળી જો આ વેપાર એઓ કોઈ બીજાને વેચી દેવા ઇચ્છે તો એ બધો માલ અને ઉઘરાણી વેચાતાં લેનારને સોંપી દેવા કાછલિયા તૈયાર છે. જો તેમ ન કરે તો વેપારીઓ જે માલ દુકાનમાં હતો તે મૂળ દામે લઈ લે, અને તેમ કરતાં માલમાં કંઈ પણ ઓછું આવે તો તેના અવેજમાં તેઓ પસંદ કરે એવી ઉઘરાણી તેઓ લઈ લે. વાંચનાર સમજી શકશે કે આ પ્રસ્તાવ કબૂલ કરવાથી ગોરા વેપારીઓને કશું ખોવું પડે એમ ન હતું, (અને આવી રીતે ઘણા અસીલોને સારુ ભીડને પ્રસંગે લેણદારોની સાથે હું બંદોબસ્ત કરી શક્યો હતો.) પણ આ પ્રસંગે વેપારીઓ ન્યાય નહોતા ઇચ્છતા. તેઓ તો કાછલિયાને નમાવવા ઇચ્છતા હતા. કાછલિયા ન નમ્યા, અને નાદાર દેવાદાર ઠર્યા.

આ નાદારી એ તેમને કલંકરૂપ ન હતી, પણ તેમનું ભૂષણ હતું. કોમમાં તેમની આબરૂ વધી અને તેમની દૃઢતા અને બહાદુરીને સારુ બધાયે તેમને મુબારકબાદી આપી. પણ આવી જાતની વીરતા અલૌકિક છે. સામાન્ય માણસ એ ન જ સમજી શકે. નાદારી એ નાદારી મટી, નામોશી મટી, આદર અને માનમાં ખપી શકે એવી કલ્પના પણ સામાન્ય માણસને નહિ આવી શકે. કાછલિયાને એ જ વસ્તુ સ્વાભાવિક લાગી. ઘણા વેપારીઓ કેવળ નાદારીના ડરથી જ ખૂની કાયદાને વશ થયા હતા. કાછલિયા ધારત તો નાદારીમાંથી બચી શકત. લડત છોડીને બચવું એ ઉપાય તો હતો જ, પણ આ સ્થળે એ વાત મારા મનમાં નથી. કાછલિયાને ઘણા હિન્દી મિત્રો હતા. તેઓ આવી ભીડને વખતે તેમને પૈસા ધીરી શકત. પણ તેવી ગોઠવણ કરી તેમણે પોતાનો વેપાર બચાવ્યો હોત તો તેમની બહાદુરી લજવાત. કેદમાં

જવાનું જે જોખમ તેમની ઉપર હતું તે તો સૌ સત્યાગ્રહીઓની ઉપર હતું. એટલે કોઈ પણ સત્યાગ્રહીની પાસેથી પૈસા કાઢીને તેઓ ગોરાઓને ચૂકવે એ તો ન જ શોભે. પણ જેમ સત્યાગ્રહી વેપારીઓ તેમના મિત્ર હતા તેમ જેઓ કાયદાને વશ થયા હતા તે પણ મિત્રો હતા. તેઓની મદદ મળી શકે તેમ હતી એ હું જાણું છું. મારી યાદ પ્રમાણે એવા એક બે મિત્રોએ તેમને કહેણ પણ મોકલ્યું હતું. પણ તેઓની મદદ લેવી એ તો ખૂની કાયદાને વશ થવામાં ડહાપણ છે એમ કબૂલ કર્યા બરાબર થતું હતું. તેથી તેવી મદદ ન જ લેવાય એમ અમે બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો. સિવાય અમે બન્નેએ એમ પણ ધાર્યું કે, જો કાછલિયા પોતાને નાદાર ગણાવા દે તો તેમની નાદારી એ બીજાઓને ઢાલ સમાન થઈ પડે. કેમકે જો સોએ સો ટકા નહિ તો નવાણું ટકા નાદારીઓમાં લેણદાર કંઈક ને કંઈક તો ખુએ જ છે. જો ૫૦ ટકા મળે તો તો તેઓ ખુશ થાય છે, પોણોસો ટકા સો ટકા જેવા જ માની લે, કારણ કે દક્ષિણ આફ્રિકાના વેપારના મોટા વેપારીઓ સામાન્ય રીતે ૬। ટકા નફો નથી લેતા પણ ૨૫ ટકા લે છે. તેથી ૭૫ ટકા મળે ત્યાં સુધી તેઓ તેને ખોટનો વેપાર તો ગણે જ નહિ. પણ નાદારીમાં પૂરેપૂરું તો ભાગ્યે જ મળે. તેથી કોઈ પણ લેણદાર કરજદારને નાદાર કરવા તો ઇચ્છે જ નહિ.

એટલે કાછલિયાની નાદારીથી ગોરાઓ બીજાઓને ધમકી આપતા તો બંધ જ થઈ જાય તેમ હતું. અને થયું પણ તેમ જ. ગોરાઓનો હેતુ કાછલિયાની પાસે લડત મુકાવવાનો હતો અને તેમ ન કરે તો રોકડા સોએ સો ટકા વસૂલ કરવાનો હતો. બેમાંથી એકે હેતુ તો પાર ન જ પડ્યો, પણ ઊલટું અવળું પરિણામ આવ્યું. નાદારીને વધાવી લેનાર પ્રતિષ્ઠિત હિન્દી

વેપારીનો આ પહેલો દાખલો જોઈ ગોરા વેપારીઓ સમસમી રહ્યા, અને હમેશાંને સારુ શાંત થઈ ગયા. એક વરસની અંદર કાછલિયા શેઠના માલમાંથી ગોરાઓને સોએ સો ટકા મળી ગયા. નાદારીમાં લેણદારોને સો ટકા મળ્યાનો મારી જાણમાં તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ પહેલો અનુભવ હતો. આથી લડાઈ ચાલતી હતી તે છતાં કાછલિયાનું માન ગોરા વેપારીઓમાં પણ અતિશય વધી ગયું, અને તે જ વેપારીઓએ લડાઈ ચાલતી હતી તે છતાં કાછલિયાને જોઈએ તેટલો માલ ધીરવા તૈયારી દેખાડી, પણ કાછલિયાનું બળ તો દિવસે દિવસે વધતું જ જતું હતું. લડતનું રહસ્ય પણ તેઓ સમજી જ ગયેલા. લડત કેટલી લાંબી ચાલશે એ પાછળથી તો કોઈ કહી શકે એવું હતું જ નહિ. તેથી નાદારી પછી અમે નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે લડત ચાલતાં સુધી લાંબા વેપારમાં પડવું જ નહિ. એક ગરીબ માણસ પોતાનું ખર્ચ ચલાવી શકે એટલું પેદા કરવાજોગી જ પ્રવૃત્તિ રાખીને બાકી વેપાર લડાઈ દરમ્યાન ન જ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી ગોરાઓએ આપેલી સગવડનો તેમણે ઉપયોગ ન જ કર્યો. વાંચનાર સમજશે કે કાછલિયા શેઠના જીવનના જે બનાવોનું જે વર્ણન હું આપી ગયો છું તે બધા કંઈ આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલી કમિટીની મિટિંગ પછી બન્યા એમ નથી. પણ એ વર્ણન એક જ વખતે આપી દેવું એ યોગ્ય ધારી તેને અહીં જગ્યા આપેલી છે. તારીખવાર જોતાં બીજી લડત શરૂ થઈ ત્યાર પછી કેટલેક કાળે કાછલિયા પ્રમુખ થયા, અને ત્યાર બાદ નાદાર ઠરતા પહેલાં કેટલોક કાળ વહી ગયો.

હવે આપણે કમિટીની મિટિંગનાં પરિણામ ઉપર આવીએ. એ મિટિંગ પછી જનરલ સ્મટ્સને મેં કાગળ લખ્યો કે નવો ખરડો એ સમાધાનીનો ભંગ છે. મારા કાગળમાં સમાધાની

પછી એક અઠવાડિયાની અંદર તેણે ભાષણ કર્યું હતું તે તરફ પણ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે ભાષણમાં તેણે આ શબ્દો વાપર્યા હતા: " આ લોકો (એશિયાવાસી) એશિયાટિક કાયદો રદ કરવાનું મને કહે છે. જ્યાં સુધી તેઓએ મરજિયાત પરવાના કઢાવી નથી લીધા ત્યાં સુધી તે કાયદો રદ કરવાની મેં ના પાડી છે." પોતાને ગૂંચવણમાં લાવી મૂકે એવી વસ્તુના અમલદાર વર્ગ જવાબ આપતા નથી. અને આપે છે તો તે ગોળગોળ હોય છે. જનરલ સ્મટ્સે આ કળાને સંપૂર્ણ રીતે ખીલવી હતી. તેને ગમે તેટલું લખો, ગમે તેટલાં ભાષણ કરો, પણ જ્યારે જવાબ આપવાની તેની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે તેની પાસેથી જવાબ કઢાવી જ શકાય નહિ. તેને મળેલા કાગળોનો જવાબ આપવો જ જોઈએ એ સામાન્ય વિનય તેને બંધન કરનાર ન હતો. એટલે મારા કાગળોના જવાબમાં મને કશોય સંતોષ ન મળી શક્યો.

અમારા મધ્યસ્થ આલ્બર્ટ કાર્ટરાઇટને હું મળ્યો. તેઓ થીજી ગયા અને મને કહ્યું: "ખરેખર, હું આ માણસને સમજી જ નથી શકતો. એશિયાટિક કાયદો રદ કરવાની વાત મને બરોબર યાદ છે. મારાથી બનતું હું કરીશ, પણ તું જાણે છે કે એ માણસે એક નિશ્ચય કર્યો હોય પછી એની પાસે કોઈનું ચાલતું નથી. અખબારોનાં લખાણ તો તેની ગણતરીમાં જ નથી. એટલે મને પૂરો ભય છે કે મારી મદદ તમને ઉપયોગમાં નહિ આવી શકે." હોસ્કિન વગેરેને પણ મળ્યો. તેણે જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો. તેને પણ ઘણો જ અસંતોષકારક જવાબ મળ્યો. વિશ્વાસઘાતના મથાળા નીચે મેં 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'માં લખાણો પણ લખ્યાં, પણ તેથી જનરલ સ્મટ્સને શું ? તત્ત્વવેત્તા અથવા નિષ્ઠુર માણસને વિષે ગમે તેવાં કડવાં વિશેષણ વાપરો તેની તેના ઉપર કંઈ અસર

થતી નથી. તે પોતાનું ધારેલું કામ કરવામાં મચેલા રહે છે. હું નથી જાણતો કે જનરલ સ્મટ્સને વિષે એમાંથી કયા વિશેષણનો ઉપયોગ થઈ શકે. તેની વૃત્તિમાં એક પ્રકારની ફિલસૂફી છે એમ તો મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. જે વખતે અમારે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો અને અખબારોમાં મારાં લખાણ ચાલતાં હતાં તે વખતે તો મેં તેને નિષ્ઠુર જ કલ્પેલા એમ યાદ છે, પણ આ હજુ લડાઈનો પહેલો ભાગ હતો. બીજું જ વર્ષ હતું, અને લડાઈ તો આઠ વર્ષ ચાલી. દરમ્યાન હું તેને ઘણીયે વાર મળેલો. પાછળની અમારી વાતો ઉપરથી મને એમ લાગી આવતું કે, જનરલ સ્મટ્સની લુચ્ચાઈને વિષે જે સામાન્ય માન્યતા દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેલી છે તેમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. એ વસ્તુ તો મને ચોક્કસ જણાઈ આવી કે, પોતાની રાજનીતિને વિષે કંઈક પણ ધોરણ એણે રાખેલું છે અને તે કેવળ અનીતિમય તો નથી જ. પણ એની સાથે મેં એ પણ જોયું કે તેના રાજનીતિશાસ્ત્રમાં ચાલાકીને, પ્રસંગ પડયે સત્યાભાસને, સ્થાન છે.*

---

* આ છાપતી વેળા આપણને માલૂમ પડી ગયું છે કે જનરલ સ્મટ્સની સરદારીનો પણ અંત આવી શકયો છે.

મો૦ ક૦ ગાંધી

૨

લડતની પુનરાવૃત્તિ

એક તરફથી જનરલ સ્મટ્સને સમાધાનીની શરત પાળવાનું વીનવવામાં આવતું હતું, તેમ બીજી તરફથી કોમને પાછી જાગૃત કરવાનું કામ પણ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલી રહ્યું હતું. અનુભવ એવો થયો કે દરેક જગ્યાએ ફરી લડત ચાલુ કરવા અને જેલ જવા લોકો તૈયાર જ હતા. બધી જગ્યાએ સભાઓ શરૂ કરી દીધી. ચાલી રહેલો પત્રવ્યવહાર સમજાવ્યો. 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'માં તો દરેક અઠવાડિયાની રોજનીશી આવતી જ હતી એટલે કોમ પૂરી માહિતગાર રહેતી, અને સૌને સમજાવવામાં આવ્યું કે મરજિયાત પરવાના નિષ્ફળ નીવડવાના છે. જો કેમે કરતાં ખૂની કાયદો રદ ન થાય તો તે આપણે બાળી નાંખવા જ જોઈએ; જેથી સ્થાનિક સરકાર સમજી શકે કે કોમ અડગ છે, નિશ્ચિંત છે, અને જેલ જવા પણ તૈયાર છે. તેવા હેતુથી દરેક જગ્યાએથી પરવાનાઓ પણ એકઠા કરવામાં આવતા હતા.

સરકાર તરફથી જે ખરડા વિષે આપણે પાછલા પ્રકરણમાં વાંચી ગયા તે ખરડો પસાર કરવાની તૈયારીઓ ચાલી. ટ્રાન્સવાલની

ધારાસભા મળી. તેમાં પણ કોમે અરજી મોકલી. તેનું પરિણામ પણ કંઈ ન આવ્યું. છેવટે સત્યાગ્રહીઓનું 'અલ્ટિમેટમ' મોકલવામાં આવ્યું. અલ્ટિમેટમ એટલે નિશ્ચયપત્ર અથવા ધમકીપત્ર, જે લડાઈના ઇરાદાથી જ મોકલવામાં આવે છે. અલ્ટિમેટમ શબ્દનો ઉપયોગ કોમ તરફથી નહોતો થયો, પણ કોમનો નિશ્ચય જણાવનારો જે પત્ર ગયો તેને જનરલ સ્મટ્સે જ અલ્ટિમેટમ વિશેષણથી ધારાસભામાં ઓળખાવ્યો, અને સાથે સાથે તેમણે જણાવ્યું કે, "જે લોકો આવી ધમકી આ સરકારને આપી રહ્યા છે તેઓને સરકારની શક્તિનું ભાન નથી. મને દિલગીરી જ એટલી થાય છે કે કેટલાક ચળવળિયાઓ (ઍજીટેટર) ગરીબ હિન્દીઓને ઉશ્કેરે છે, અને ગરીબ લોકોમાં તેઓનું જોર હશે તો તે ખુવાર થશે." અખબારોના રિપોર્ટરે આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે, ધારાસભાના ઘણા મેમ્બરો અલ્ટિમેટમનું સાંભળી ખૂબ ગુસ્સે થયા હતા. તેઓની આંખો લાલ થઈ હતી, અને તેઓએ જનરલ સ્મટ્સનો રજૂ કરેલો ખરડો એકમતે અને ઉત્સાહપૂર્વક પસાર કર્યો હતો.

મજકૂર અલ્ટિમેટમમાં આટલી જ વાત હતી: "જે સમજૂતી હિન્દી કોમ અને જનરલ સ્મટ્સની વચ્ચે થઈ હતી તેનો ચોખ્ખો મુદ્દો એ હતો કે, જો હિન્દીઓ મરજિયાત પરવાના લે તો તે કાયદેસર ગણવાનો ખરડો ધારાસભા આગળ રજૂ કરવો અને એશિયાટિક કાયદો રદ કરવો. એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે સરકારના અમલદારોને સંતોષ થાય એવી રીતે હિન્દી કોમે મરજિયાત પરવાના કઢાવી લીધા છે. એટલે હવે એશિયાટિક કાયદો રદ થવો જ જોઈએ. કોમે આ બાબત જનરલ સ્મટ્સને ખૂબ લખાણો કર્યાં. બીજા પણ જે કાયદેસર ઇલાજો લેવા જોઈએ તે

ઉપલાબ્જો દાદ લેવા કર્યાં; પણ હજુ લગી કોમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયેલ છે. ધારાસભામાં ખરડો પસાર થવાની અણી ઉપર છે. તે સમયે કોમમાં ફેલાયેલી બેદરારી અને લાગણી સરકારને જણાવવાની આગેવાનોની ફરજ છે. અને અમારે દિલગીરીની સાથે કહેવું પડે છે કે, જો સમાધાનીની શરત પ્રમાણે એશિયાટિક કાયદો રદ કરવામાં નહિ આવે તો, અને તેમ કરવાના નિશ્ચયની ખબર કોમને અમુક મુદત સુધીમાં નહિ કરવામાં આવે તો, કોમે એકઠા કરેલા પરવાનાઓ બાળી મૂકવામાં આવશે અને તેમ કરવાથી જે મુસીબતો કોમ ઉપર આવી પડશે તે વિનય અને દૃઢતાપૂર્વક સહન કરી લેશે.''

આવા કાગળને અલ્ટિમેટમ ગણવાનું એક કારણ તો એ હતું કે તેમાં જવાબને વાસ્તે મુદત આપવામાં આવી હતી. અને બીજું કારણ હિન્દીઓ એક જંગલી કોમ હોવા વિષે ગોરાઓમાં સામાન્ય માન્યતા. જો ગોરાઓ હિન્દીઓને પોતાના જેવા ગણતા હોત તો આ કાગળને વિનયપત્ર ગણત અને તેની ઉપર ધ્યાન પણ દેત. પણ ગોરાઓની એવી જંગલીપણાની માન્યતા એ જ હિંદીઓને ઉપર મુજબ કાગળ લખવાને સારુ પૂરતું કારણ હતું. કોમની સામે બે સ્થિતિ હતી. એક તો એ કે તેવું જંગલીપણું કબૂલ રાખીને દબાઈ રહેવું અને બીજું એ કે જંગલીપણાનો ઇન્કાર કરનારાં અમલી પગલાં ભરવાં. એવાં પગલાંમાં આ કાગળ એ પ્રથમ પગથિયું હતું. જો એ કાગળની પાછળ તેનો અમલ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય ન હોત તો એ કાગળ ઉદ્ધત ગણાત, અને કોમ વિચાર વિનાની અને અણઘડ છે એમ સાબિત થાત.

વાંચનારના મનમાં કદાચ એવી શંકા આવશે કે જંગલી-

પણાનો ઇન્કાર કરનારું પગલું તો જ્યારે ૧૯૦૬ની સાલમાં સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ ત્યારે જ ભરાયું, અને જો એ બરોબર હોય તો આ કાગળમાં એવું શું નવું હતું કે જેથી હું તેને આવું મહત્ત્વ આપું છું, ને તે સમયથી કોમે જંગલીપણાનો ઇન્કાર કરવાનો આરંભ કર્યો એમ ગણું છું? એક દૃષ્ટિએ આવી દલીલ સાચી ગણાય. પણ વિશેષ વિચારથી માલૂમ પડશે કે ઇન્કારનો ખરો આરંભ નિશ્ચયપત્રથી થયો. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞાનો બનાવ અનાયાસે બન્યો એ વાંચનારે યાદ રાખવું જોઈએ. ત્યાર પછીની કેદ વગેરે તો તેનું અનિવાર્ય પરિણામ હતું જ. તેમાં કોમ અજાણપણે પણ ચઢી. આ કાગળ વખતે તો પૂરું જ્ઞાન અને પ્રતિષ્ઠાનો દાવો કરવાનો પૂરો ઇરાદો હતો. ખૂની કાયદો રદ કરાવવો એ હેતુ તો હતો જ, જેમ પ્રથમ તેમ હવે. પણ તેની સાથે ભાષાની શૈલીમાં, કાર્ય કરવાની ઢબની પસંદગીમાં, વગેરેમાં તફાવત હતો. ગુલામ માલિકને સલામ કરે અને મિત્ર મિત્રને કરે—એ બન્ને સલામ તો છે જ, છતાં એ બન્નેમાં એટલો બધો ભેદ છે કે, એ ભેદથી જ તટસ્થ જોનાર એકને ગુલામ તરીકે અને બીજાને મિત્ર તરીકે ઓળખી લેશે.

અલ્ટિમેટમ મોકલતી વખતે જ અમારામાં ચર્ચા તો થયેલી જ. મુદત ઠરાવીને જવાબ માગવો એ અવિનય નહિ ગણાય? એથી સ્થાનિક સરકાર માગણી કબૂલ કરવાની હોય તોપણ ન કરે એવું નહિ બને? કોમનો નિશ્ચય આડકતરી રીતે સરકારને જાહેર કરીએ તો બસ નથી? આવા આવા વિચારો કર્યા પછી અમે સૌએ એકમત થઈને નિશ્ચય કર્યો કે જે ખરું અને યોગ્ય માનીએ છીએ તે જ કરવું. અવિનય ગણાવાનું આળ માથે ચઢે તો તે વહોરી લેવું. સરકાર આપવાની હોય તે ખોટા રોષથી ન આપે તેનું જોખમ

ઉઠાવવું. જો આપણે કોઈ પણ રીતે મનુષ્ય તરીકે આપણું ઉતરતાપણું કબૂલ રાખતા નથી અને ગમે તેટલું દુઃખ ગમે તેટલા કાળ સુધી પડયાં કરે તે સહેવાની શક્તિ આપણામાં છે એમ માનીએ છીએ, તો આપણે જે યોગ્ય અને સીધો રસ્તો છે એ જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

હવે કદાચ વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ વખતના પગલામાં કંઈક નવીનતા અને વિશેષતા હતાં. તેનો પડઘો ધારાસભામાં અને બહાર ગોરાં મંડળોમાં પણ પડયો. કેટલાકે હિંદીઓની હિંમતની તારીફ કરી, અને કેટલાક બહુ ગુસ્સે થયા. હિંદીઓને આ ઉદ્ધતાઈની પૂરી શિક્ષા મળવી જ જોઈએ એવા ઉદ્ગારો પણ તેઓએ કાઢ્યા. બન્ને પક્ષે પોતાની વર્તણૂકથી હિંદી પગલાની નવીનતા સ્વીકારી. જ્યારે સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે જોકે ખરેખરું જોતાં એ કેવળ નવીન પગલું હતું, છતાં તેથી જે ખળભળાટ થયો હતો તેના કરતાં આ પત્રથી બહુ વિશેષ થયો. તેનું એક કારણ પ્રસિદ્ધ છે જ. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો તે વખતે કોમની શક્તિનું માપ કોઈને ન હતું. તે વખતે આવો કાગળ કે તેની ભાષા શોભત નહિ. હવે, કોમની થોડી ઘણી કસોટી થઈ ચૂકી હતી, કોમમાં સામાજિક મુસીબતોની સામે થવામાં દુઃખ પડે તે સહન કરવાની શક્તિ છે એમ સૌ જોઈ શકયા હતા; એટલે નિશ્ચયપત્રની ભાષા સ્વાભાવિક રીતે ઊગી નીકળી, અને તે અશોભતી ન લાગી.

૩

મરજિયાત પરવાનાની હોળી

અલ્ટિમેટમ અથવા નિશ્ચયપત્રની મુદત જે દિવસે બીજો એશિયાટિક કાયદો પસાર થવાનો હતો તે દિવસની જ નાંખેલી હતી. મુદત વીત્યા પછી બેએક કલાકે પરવાના બાળવાની જાહેર ક્રિયા કરવાને સારુ સભા બોલાવવામાં આવી હતી. અણુધારી રીતે કદાચ સરકારનો અનુકૂળ જવાબ ફરી વળે તોપણ તે સભા વ્યર્થ નહિ જાય એમ સત્યાગ્રહ કમિટીએ માન્યું હતું, કેમકે તે સભા મારફતે સરકારનો અનુકૂળ ઠરાવ જાહેર કરી શકાય.

કમિટીની માન્યતા તો એવી હતી કે આ નિશ્ચયપત્રનો સરકાર કંઈ જવાબ જ નહિ આપે. અમે બધા વહેલા સભાસ્થાન ઉપર પહોંચી ગયા હતા. જો સરકારનો તારથી કંઈ પણ જવાબ આવે તો તે સભામાં તરત મળી શકે એવી પણ ગોઠવણ કરી હતી. સભાનો વખત ચાર વાગ્યાનો રાખવામાં આવ્યો હતો. નિયમ પ્રમાણે સભા મસ્જિદના ફળિયામાં કરવામાં આવી હતી. હિંદીઓથી ચોગાન ઊભરાઈ ગયું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હબસીઓ પોતાની

રસોઈને સારુ જરૂર પ્રમાણે ચાર પાયાવાળી નાની અથવા મોટી લોખંડની બનાવેલી કઢાઈઓ વાપરે છે. પરવાનાઓ બાળવા સારુ આવી એક કઢાઈ, જે મોટામાં મોટા કદની મળી શકી તેવી, એક હિંદી વેપારીની દુકાનમાંથી માગી આણવામાં આવી હતી. એ કઢાઈ એક ખૂણામાં માંચડા ઉપર ગોઠવવામાં આવી હતી.

સભા શરૂ કરવાનો સમય થયો તેટલામાં જ એક સ્વયંસેવક બાઈસિકલ ઉપર આવી પહોંચ્યો. તેના હાથમાં તાર હતો. એ તાર સરકારી જવાબ હતો. જવાબમાં કોમના નિશ્ચયને સારુ દિલગીરી દર્શાવી હતી અને સરકાર પોતાનો નિશ્ચય બદલી શકે તેમ નથી એમ પણ જણાવ્યું હતું. એ તાર સભાને વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. સભાએ તેને વધાવી લીધો. કેમ જાણે સરકાર નિશ્ચયપત્રની માગણી કબૂલ રાખત તો કોમને પરવાનાઓની હોળી કરવાનું શુભ કાર્ય કરવાનો અવસર આવેલો હાથથી જાત! આવો હર્ષ યોગ્ય ગણાય કે અયોગ્ય એનો નિશ્ચય કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. જેણે જેણે એ જવાબને તાળીઓના અવાજથી વધાવી લીધો તેઓના હેતુ સમજ્યા વિના યોગ્યતાઅયોગ્યતાનો નિર્ણય ન થઈ શકે. પણ એટલું તો કહી શકાય કે એ ખુશાલી સભાના ઉત્સાહની સુંદર નિશાની હતી. સભાને પોતાની શક્તિનું કંઈક માપ આવ્યું હતું. સભા શરૂ થઈ. પ્રમુખે સભાને સાવધાન કરી. બધી સ્થિતિ સમજાવી. પ્રસંગને યોગ્ય ઠરાવો પસાર કર્યા. મેં જુદી જુદી સ્થિતિઓ ઊભી થયેલી હતી તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી, અને કહ્યું, "જેઓએ પોતાના પરવાના બાળવાને સારુ આપ્યા છે તેમાંથી કોઈ પાછા લેવા ઇચ્છે તો લઈ શકે છે. પરવાના બાળવાથી જ કંઈ ગુનો થતો નથી. અને તેટલા જ કાર્યથી

જેલના હોંશીલાઓને જેલ મળવાની નથી. પરવાના બાળીને તો માત્ર આપણે આપણો નિશ્ચય જાહેર કરીએ છીએ કે અમે ખૂની કાયદાને વશ થવાના નથી, અને પરવાનો બતાવવા જેટલી શક્તિ પણ અમે અમારી પાસે રાખવા ઇચ્છતા નથી. પણ જે માણસ પરવાનો બાળવાની ક્રિયામાં આજે સામેલ થાય તે બીજે જ દિવસે જઈને નવો પરવાનો કઢાવી આણે તો કોઈ તેનો હાથ ઝાલે એમ નથી. આવું કુકર્મ કરવાનો જેનો ઇરાદો હોય અથવા જેને કસોટીને વખતે પોતાની શક્તિને વિષે શંકા હોય તેણે હજુ પોતાનો પરવાનો પાછો લઈ લેવાનો સમય છે, અને તે લઈ શકે છે. અત્યારે પોતાનો પરવાનો પાછો લેનારને શરમાવાનું કારણ નથી. હું તો તેને એક પ્રકારની હિંમત પણ ગણું. પણ પાછળથી પરવાનાની નકલ કઢાવવી એમાં શરમ ને નામોશી છે અને કોમને નુકસાન છે. વળી આ વખતે કોમે એ પણ સમજી રાખવું જોઈએ કે લડત લાંબી ચાલવાનો સંભવ છે. આપણામાંના કેટલાક પડી ગયા છે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. એટલે દરજાજે કોમની ગાડી ખેંચનારા બાકી રહેલાઓને વધારે જોર કરવું પડશે એ દેખીતું છે. એ બધું વિચાર્યા પછી જ આજનું સાહસ આપણે કરવું એવી મારી સલાહ છે.”

મારા ભાષણ દરમ્યાન જ સભામાંથી અવાજ તો આવ્યા જ કરતા હતા—“અમારે પરવાના પાછા નથી જોઈતા—એની હોળી કરો.” છેવટે કોઈને વિરોધ કરવો હોય અથવા સામે થવું હોય તો તેણે ઊભા થવું એમ મેં સૂચવ્યું. કોઈ ઊભું ન થયું. આ સભામાં મીર આલમ પણ હાજર હતો. તેણે મને મારવામાં પોતાની ભૂલ થઈ હતી એ જાહેર કર્યું અને પોતાનો અસલ પરવાનો બાળવા આપ્યો! તેણે મરજિયાત પરવાનો તો

કઢાવ્યો જ ન હતો. મેં મીર આલમનો હાથ પકડ્યો ને હર્ષથી ચાંપ્યો. મારા મનમાં તો કદી કશો રોષ ન હતો એ મેં એને ફરીથી જણાવ્યું. મીર આલમના આ કાર્યથી સભાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

કમિટીની પાસે બાળવા સારુ ૨,૦૦૦ ઉપરાંત પરવાના આવી ચૂક્યા હતા. તેની ગાંસડી પેલી કઢાઈમાં પધરાવી, ઉપર ઘાસતેલ રેડ્યું, અને મેં દીવાસળી મેલી. આખી સભા ઊભી થઈ ગઈ અને બળવાની ક્રિયા ચાલી ત્યાં સુધી તાળીઓથી મેદાનને ગજાવી મૂક્યું. કેટલાક જેમણે પોતાના પરવાના હજુ પોતાની પાસે રાખી મૂક્યા હતા તેનો માંચડા ઉપર વરસાદ થવા લાગ્યો, અને તે પણ પેલી કઢાઈમાં પડ્યા. હોળી સળગતાં લગી તે કેમ નહોતા આપવામાં આવ્યા, એનું કારણ પૂછતાં કોઈએ એમ જણાવ્યું કે હોળીને વખતે આપવા એ વધારે શોભે અને તેની અસર બીજાઓ ઉપર વધારે થાય એમ માનીને. બીજા કેટલાકે નિખાલસપણે કબૂલ કર્યું: "અમારી હિંમત ચાલતી ન હતી. છેલ્લી ઘડી સુધી એમ પણ હતું કે કદાચ પરાવાના નયે બળે. પણ આ હોળી જોયા પછી અમારાથી રહેવાય એમ જ ન હતું. જે સૌનું થશે તે અમારું થઈ રહેશે." આવી નિખાલસતાના અનુભવો આ લડતને વિષે અનેક થયા હતા. આ સભામાં અંગ્રેજી અખબારોના રિપોર્ટરો આવ્યા હતા. તેઓની ઉપર પણ આખા દૃશ્યની બહુ અસર પડી અને તેઓએ સભાનું આબેહૂબ વર્ણન પોતપોતાનાં અખબારોમાં આપ્યું. વિલાયતના 'ડેલી મેલ'ના જોહાનિસબર્ગના ખબરપત્રીએ મજકૂર છાપાને તેનું વર્ણન મોકલ્યું. તેમાં પરવાનાની હોળીને, અમેરિકાના અંગ્રેજોએ બોસ્ટન બંદરના દરિયામાં વિલાયતથી ગયેલી ચાની

પેટીઓ ડુબાવી દીધી હતી અને ઇંગ્લંડને વશ નહિ રહેવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો, તેની સાથે સરખાવી હતી. એક તરફ ૧૩,૦૦૦ હિંદીઓનો એક નિરાધાર સમુદાય ને એની સામે ટ્રાન્સવાલનું બળવાન રાજ્ય, એ દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ; અને અમેરિકામાં ત્યાંના સર્વ વાતે કુશળ લાખો ગોરાઓ અને તેની સામે અંગ્રેજી સલ્તનત;—એ બે સ્થિતિનો મુકાબલો કરી જોતાં 'ડેલી મેલ'ના ખબરપત્રીએ હિંદીઓને વિષે અતિશયોક્તિ કરી એમ મને નથી ભાસતું. હિંદી કોમનું હથિયાર પોતાના સત્ય ઉપર અને ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા એ સિવાય બીજું કંઈ જ નહોતું. એ હથિયાર શ્રદ્ધાળુને સારુ સર્વોપરી છે એમાં કંઈ શંકા નથી. પણ જનસમાજમાં હજુ એ દૃષ્ટિ આવી નથી, ત્યાં લગી હથિયારરહિત ૧૩,૦૦૦ હિંદીઓ હથિયારબળિયા અમેરિકાના ગોરાઓને મુકાબલે નજીવા જ ગણાવાના. પણ ઇશ્વર તો નિર્બળનું જ બળ છે, એટલે જગત એમને નજીવા ગણે એ યથાસ્થિત જ છે.

૪

કોમ ઉપર નવા મુદ્દાનો આરોપ

ધારાસભાની જે બેઠકમાં એશિયાટિક કાયદો (બીજો) પાસ થયો તે જ બેઠકમાં એક બીજો ખરડો પણ જનરલ સ્મટ્સે રજૂ કર્યો. તેનું નામ 'ઇમિગ્રન્ટ્સ રિસ્ટ્રિક્શન ઍક્ટ' હતું. એટલે નવી વસ્તી ઉપર અંકુશ મૂકનારો કાયદો. આ કાયદો બધાને લાગુ પડતો હતો. પણ તેનો મુખ્ય હેતુ નવા આવનાર હિંદીઓને અટકાવવાનો હતો. તે કાયદો ઘડવામાં નાતાલના તેવા કાયદાનું અનુકરણ હતું. પણ તેમાં એક કલમ એવી હતી કે પ્રતિબદ્ધ વસ્તીની વ્યાખ્યામાં, જેઓને એશિયાટિક કાયદો લાગુ પડે, તેઓનો પણ સમાવેશ થાય. એટલે આડકતરી રીતે આ કાયદામાં એક પણ નવો હિંદી દાખલ ન થઈ શકે એવી યુક્તિ રહેલી હતી. એની સામે થવું એ તો કોમને સારુ આવશ્યક જ હતું. પણ તેનો સમાવેશ સત્યાગ્રહમાં કરવો કે કેમ એ સવાલ કોમની સામે આવી ઊભો. સત્યાગ્રહ ક્યારે અને કયા વિષયને વિષે કરવો એ બાબત કોમ કોઈની સાથે બંધાયેલી ન હતી. તેની મર્યાદા કેવળ કોમનાં વિવેક અને શક્તિમાં રહેલી હતી. વાતવાતમાં કોઈ

સત્યાગ્રહ કરે તો એ દુરાગ્રહ થયો. તેમ શક્તિનું માપ લીધા વિના એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરે અને પછી હાર ખાય, તેમાં પણ પોતે તો કલંકિત થાય જ, પણ એવા અવિવેકથી શસ્ત્રને સુધ્ધાં એ દૂષિત કરે.

કમિટીએ જોયું કે હિંદી કોમનો સત્યાગ્રહ ખૂની કાયદાની સામે જ છે. ખૂની કાયદો નાબૂદ થાય તો વસ્તીને લગતા કાયદામાં રહેલું મેં ઉપર બતાવ્યું તે ઝેર પોતાની મેળે નાબૂદ થાય. આમ છતાં જો ખૂની કાયદો તો નાબૂદ થવો જ જોઈતો હતો, તો વસ્તીને લગતા કાયદાને અંગે જુદી ચર્ચા કે હિલચાલની જરૂર નથી એમ સમજી કોમ બેસી રહે તો હિંદીઓની નવી વસ્તીને લાગુ પડનારા સંપૂર્ણ પ્રતિબંધનો તેણે સ્વીકાર કર્યો ગણાય. આમ તે કાયદાની સામે તો થવું જ રહ્યું. માત્ર તેને સત્યાગ્રહમાં દાખલ કરવો કે નહિ એ જ વિચારવું રહ્યું હતું. કોમે વિચાર્યું કે, સત્યાગ્રહ ચાલતી વખતે જ કોમની ઉપર નવા હુમલા થાય એ હુમલાને પણ સત્યાગ્રહમાં દાખલ કરવાનો તેનો ધર્મ તો રહ્યો જ. અશક્તિને લીધે તેમ ન થઈ શકે એ જુદી વાત. નેતાઓને લાગ્યું કે શક્તિના અભાવનું કે શક્તિની ઊણપનું બહાનું કાઢીને એ ઝેરી કલમને જતી કરાય જ નહિ અને તેને પણ સત્યાગ્રહમાં દાખલ કર્યે જ છૂટકો છે.

તેથી તે વિષે સ્થાનિક સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. તેને લીધે કાયદામાં તો કંઈ ફેરફાર ન થયો, પણ જનરલ સ્મટ્સે તેમાં કોમને — અને ખરું જોતાં તો મને — વગોવવાનું નવું સાધન જોયું. તે જાણતા હતા કે, જેટલા ગોરાઓ જાહેર રીતે કોમને મદદ કરી રહ્યા હતા તેના કરતાં ઘણા વધારેની લાગણી કોમની તરફ ખાનગી રીતે તો હતી જ. એ લાગણી નાબૂદ કરી શકાય

તો કરવી એમ તો તેમને સ્વાભાવિકપણે થાય જ. તેથી તેમણે મારા ઉપર નવો મુદ્દો ઊભો કર્યાનો આરોપ મૂક્યો અને પોતાની સાથેની વાતચીતમાં તેમ જ લખવામાં પણ અંગ્રેજ સહાયકોને જણાવ્યું કે, "ગાંધીને જેટલો હું ઓળખું તેટલો તમે લોકો નથી ઓળખતા. એને જો તમે એક તસુ આપો તો એ એક હાથ માગે એમ છે. એ બધું હું જાણું છું તેથી જ હું એશિયાટિક ઍક્ટ રદ નથી કરતો. સત્યાગ્રહ તેણે શરૂ કર્યો ત્યારે નવી વસ્તીની તો કંઈ વાત જ ન હતી. હવે ટ્રાન્સવાલના રક્ષણને ખાતર નવા હિન્દીઓને આવતા અટકાવવાનો કાયદો કરીએ છીએ તો તેમાંયે એ પોતાનો સત્યાગ્રહ ચલાવવા ઇચ્છે છે. આવી ચાલાકી (કનિંગ) ક્યાં સુધી બરદાસ્ત કરી શકાય? ભલે તેને કરવું હોય તે કરે, એકેએક હિન્દી ખુવાર થઈ જશે ત્યાં સુધી હું કાયદો રદ કરવાનો નથી, અને હિંદીઓને વિષે સ્થાનિક સરકારે જે નીતિ ગ્રહણ કરી છે તેનો પણ ત્યાગ કરવાનો નથી; અને આ ન્યાયી ધોરણને ટેકો આપવામાં દરેક ગોરાએ સંમત થવું જોઈએ." જરાક વિચાર કરતાં ઉપલી દલીલ તદ્દન ગેરવાજબી અને નીતિવિરુદ્ધ હતી એમ જોઈ શકાય તેવું છે. નવી વસ્તીની અટકાયત કરવાના કાયદાનો જન્મ જ નહોતો તે વેળાએ મારે અથવા કોમે તેની સામે કઈ રીતે થવું? મારી 'ચાલાકી' (કનિંગ)ના અનુભવની તેણે વાત કરી. છતાં એવો એક પણ દાખલો એ ટાંકી નહોતા શક્યા. અને હું પોતે તો જાણું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એટલાં બધાં વરસ રહ્યો તેમાં મેં ક્યાંયે ચાલાકી વાપરી હોય એવું મને સ્મરણ જ નથી. બલ્કે આ પ્રસંગે તો હું આગળ વધીને એટલે સુધી પણ કહેતાં અચકાતો નથી કે મારી આખી જિંદગીમાં મેં ચાલાકીનો ઉપયોગ

જ નથી કર્યો. તેનો ઉપયોગ નીતિવિરુદ્ધ છે એમ હું માનું છું, એટલું જ નહિ પણ હું તો તેને યુક્તિવિરુદ્ધ પણ માનું છું. તેથી વ્યવહારદૃષ્ટિએ પણ તેનો ઉપયોગ મેં સદાયે નાપસંદ કર્યો છે. મારા બચાવમાં આટલું લખવાનીયે જરૂર હું નથી માનતો. મારો બચાવ જે વાચકવર્ગને સારુ હું આ લખું છું તેની સામે મારે મુખેથી કરતાં હું શરમાઉં. હું ચાલાકીરહિત માણસ છું એ વાતનો જો હજુ સુધી તેઓને અનુભવ ન થયો હોય તો મારા બચાવથી હું એ વાત સિદ્ધ કરી શકવાનો જ નથી. ઉપરનાં વાક્યો મેં લખ્યાં છે તેનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે, કેવા સંકટ વચ્ચે સત્યાગ્રહની લડત લડવાની હતી એનો વાંચનારને ખ્યાલ આવી શકે અને કેમ નીતિના ધોરી રસ્તાથી જરા પણ ચલાયમાન થવાથી લડત કેવી જોખમમાં આવી જાત એ વાંચનાર સમજે. બજાણિયા વીસ ફૂટ ઊંચા ટેકા ઉપર લટકાવેલી દોરી ઉપર જ્યારે ચાલે છે ત્યારે તેમને જેમ એકાગ્ર નજરે જ ચાલવું પડે છે અને જો જરાયે નજર ચૂકે તો ગમે તે બાજુએ પડે તો-પણ તેને સારુ મોત જ રહેલું હોય છે; તેમ તેનાથી વધારે એકાગ્ર નજર રાખીને સત્યાગ્રહીએ ચાલવાનું રહ્યું છે એવો અનુભવ મેં આઠ વરસના બહોળા સમય દરમ્યાન લઈ લીધો હતો. જે મિત્રો આગળ જનરલ સ્મટ્સે પેલો આરોપ મૂક્યો હતો તે મિત્રો મને સારી પેઠે ઓળખતા હતા, તેથી તેઓની ઉપર જનરલ સ્મટ્સે ધારેલું તેથી ઊલટી જ અસર થઈ. તેઓએ મારો કે લડતનો ત્યાગ ન કર્યો એટલું જ નહિ, પણ મદદ કરવામાં તેમને વધારે હોંશ આવી, અને કોમે પાછળથી જોઈ લીધું કે નવી વસ્તીના કાયદાને સત્યાગ્રહમાં દાખલ ન કર્યો હોત તો ભારે મુસીબતમાં પડવું પડત.

દરેક શુદ્ધ લડતને વિષે, જેને હું વૃદ્ધિનો કાયદો કહું છું, તે લાગુ પડે છે એમ મારો અનુભવ મને શીખવે છે. પણ સત્યાગ્રહને વિષે તો હું એ વસ્તુ સિદ્ધાંતરૂપે માનું છું. જેમ ગંગા નદી જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેને અનેક નદીઓ આવી મળે છે અને તેના મુખ આગળ તો તેનો પટ એટલો બધો વિશાળ બની જાય છે કે ડાબી કે જમણી કોઈ બાજુ તરફ કિનારો દેખી શકાતો નથી અને વહાણમાં બેઠેલા ઉતારુને વિસ્તારમાં સમુદ્રમાં અને તેનામાં કશો તફાવત જણાતો નથી, તે જ પ્રમાણે સત્યાગ્રહની લડત જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમાં અનેક વસ્તુઓ ભળતી જાય છે અને તેથી તેમાંથી નીપજનારા પરિણામમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. સત્યાગ્રહનું આ પરિણામ અનિવાર્ય છે એમ હું માનું છું. તેનું કારણ તેના મૂળતત્ત્વમાં જ રહેલું છે. કેમકે સત્યાગ્રહમાં ઓછામાં ઓછું એ વત્તામાં વત્તું છે. એટલે ઓછામાં ઓછામાંથી ઘટાડવાપણું તો કશું રહ્યું જ નહિ. તેથી એનાથી પાછાં હઠી જ ન શકાય, એટલે સ્વાભાવિક ક્રિયા વૃદ્ધિની જ થઈ શકે. બીજી લડતો શુદ્ધ હોય છતાં માગણીમાં ઓછું કરવાનો અવકાશ પ્રથમથી જ રાખવામાં આવે છે, તેથી વૃદ્ધિનો કાયદો વગર અપવાદે લાગુ પાડવામાં મેં શંકા બતાવી. પણ જ્યારે ઓછામાં ઓછું એ વધુમાં વધુ પણ છે ત્યારે વૃદ્ધિનો કાયદો કેમ લાગુ પડી શકે એ સમજાવવાનું બાકી રહે છે. વૃદ્ધિ શોધવાને સારુ જેમ ગંગા નદી પોતાની ગતિ છોડતી નથી તેમ સત્યાગ્રહી પણ પોતાનો તલવારની ધાર જેવો રસ્તો છોડતો નથી. પણ જેમ ગંગા નદીનો પ્રવાહ આગળ ચાલતો જાય છે તેમ તેમ બીજાં પાણી પોતાની મેળે તેમાં ભળે છે તેવું સત્યાગ્રહી ગંગાને વિષે પણ છે. વસ્તીનો કાયદો સત્યાગ્રહમાં દાખલ થયો ત્યાર

પછી અને તે જોઈને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતો નહિ જાણનારા હિંદીઓ-એ આગ્રહ કર્યો કે ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ વિરુદ્ધના બધા કાયદા તેમાં દાખલ કરવા. બીજા કેટલાકે વળી એમ કહ્યું કે લડત ચાલે છે તેવામાં નાતાલ, કેપ કૉલોની, ઑરેંજ ફ્રી સ્ટેટ ઇ૦ બધાને નિમંત્રણ કરી દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓ વિરુદ્ધના એકેએક કાયદાની બાબતમાં સત્યાગ્રહ કરી નાંખવો. આ બન્ને વાતમાં સિદ્ધાંતભંગ હતો. મેં ચોખ્ખું જણાવ્યું કે, જે સ્થિતિ સત્યાગ્રહ શરૂ થયો તે વખતે આપણે નહોતી ઊભી કરી તે હવે લાગ જોઈને ઊભી કરવી એ અપ્રમાણિક છે. આપણી શક્તિ ગમે તેટલી હોય તો-પણ આ સત્યાગ્રહ તો જે માગણીને સારુ થયેલ છે તે માગણી કબૂલ થયે આટોપવો જ જોઈએ. જો આ સિદ્ધાંતને અમે ન વળગી રહ્યા હોત તો જીતને બદલે હાર જ થાત એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે એટલું જ નહિ, પણ જે લાગણી અમે મેળવી શક્યા હતા તે પણ ગુમાવી બેસત. એથી ઊલટું જ્યારે ચાલતે સત્યાગ્રહે પ્રતિપક્ષી પોતે જ નવી આપત્તિઓ ઉત્પન્ન કરે તો તે અનાયાસે જ સત્યાગ્રહમાં દાખલ થઈ જાય. સત્યાગ્રહી પોતાની દિશામાં જતો જતો તેને રસ્તે આવી ભળતી વસ્તુઓને પોતાનો સત્યાગ્રહ છોડ્યા વિના અવગણી શકતો જ નથી. અને પ્રતિપક્ષી સત્યાગ્રહી હોતો જ નથી (સત્યાગ્રહની સામે સત્યાગ્રહ અસંભવિત જ છે.) તેથી તેને ઓછાવત્તાનું બંધન હોતું જ નથી. કોઈ નવી જ વસ્તુ ઊભી કરી સત્યાગ્રહને ડરાવવા ધારે ત્યારે તે ડરાવી શકે છે. પણ સત્યાગ્રહીએ ભય તો છોડ્યો છે એટલે પ્રતિપક્ષી નવી આપત્તિઓ શરૂ કરે તેની સામે પણ તે પોતાનો મંત્રોચ્ચાર કરે છે, અને શ્રદ્ધા રાખે છે કે વચમાં આવતી બધી આપત્તિઓની સામે એ મંત્રોચ્ચાર ફલદાયી થશે જ. તેથી જ સત્યાગ્રહ જેમ

લંબાય—એટલે પ્રતિપક્ષી તેને જેમ લંબાવ્યાં કરે—તેમ તેની દૃષ્ટિએ તો તેને ગુમાવવાનું જ રહ્યું, અને સત્યાગ્રહીએ વધારે કમાવાનું રહ્યું. આ નિયમના લાગુપણાનાં બીજાં દૃષ્ટાંતો આપણે આ લડતના ઇતિહાસમાં જ જોઈશું.

૫

સોરાબજી શાપુરજી અડાજણિયા

હવે જ્યારે નવી વસ્તીની વાત પણ લડતમાં દાખલ થઈ ત્યારે નવી વસ્તીને દાખલ કરવાની કસોટી પણ સત્યાગ્રહીએ જ કરવાની રહી. ગમે તે હિંદીની મારફતે એ કસોટી ન કરાવવી એવો કમિટીનો નિશ્ચય હતો. નવી વસ્તીના કાયદામાં પ્રતિબંધની જે બીજી શરતો હતી અને જેની સામે અમારે કંઈ પણ વિરોધ ન હતો તે શરતોનું પાલન કરી શકે એવા માણસને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ કરી જેલ મહેલમાં બેસાડી દેવો એવી ધારણા હતી. આમ કરી સત્યાગ્રહ એ મર્યાદા-ધર્મ છે એમ સાબિત કરવું હતું. એક કલમ એ કાયદામાં એવી હતી કે નવા દાખલ થનારને યુરોપની કોઈ પણ ભાષાનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેથી અંગ્રેજી જાણનાર હિંદી જે ટ્રાન્સવાલમાં અગાઉ ન રહી ગયેલ હોય તેને દાખલ કરવાની કમિટીની ધારણા હતી. કેટલાક હિંદી નૌજવાનોએ કહેણ મોકલ્યું હતું, પણ તેમાંથી સોરાબજી શાપુરજી અડાજણિયાનું જ કહેણ કસોટીના કેસને (ટેસ્ટ કેસ) સારુ કબૂલ રાખવામાં આવ્યું.

નામ ઉપરથી જ વાંચનાર સમજી શકશે કે સોરાબજી પારસી હતા. આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પારસીની વસ્તી સોથી વધારે નહિ હોય. પારસીઓને વિષે જે અભિપ્રાય મેં હિંદુસ્તાનમાં આપેલો છે તે જ હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ ધરાવતો હતો. આખી દુનિયામાં એક લાખથી વધારે પારસીઓ નહિ હોય. એટલી નાની કોમ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રહી છે, પોતાના ધર્મને વળગી રહી છે, અને ઉદારતામાં દુનિયાની એક પણ કોમ તેને નથી પહોંચી શકતી, એટલી જ વાત એ કોમની ઉચ્ચતાનું પ્રમાણપત્ર છે. તેમાં પણ સોરાબજી તો અનુભવ થતાં રતન નીવડ્યા. જ્યારે એઓ લડાઈમાં દાખલ થયા તે વખતે એમને હું સહેજસાજ ઓળખતો. લડતમાં આવવા વિષેના તેમના પત્રવ્યવહારે મારા ઉપર સારી છાપ પાડી હતી. પારસીના ગુણોનો જેમ હું પૂજારી છું, તેમ એક કોમ તરીકે તેઓમાં જે કેટલીક ખોડ છે, તેથી હું અજાણ ન હતો અને નથી. તેથી ખરે અવસરે સોરાબજી નભી શકશે કે નહિ એ વિષે મારા મનમાં શક હતો, પણ સામેનો માણસ પોતે એથી વિરુદ્ધ વાત કરતો હોય ત્યારે એવા શક ઉપર અમલ ન કરવો એ મારો કાયદો હતો. એટલે મેં તો સોરાબજીએ જે દૃઢતા પોતાના કાગળમાં બતાવી હતી તે માની લેવાની ભલામણ કમિટીને કરી અને પરિણામે તો સોરાબજી પ્રથમ પંક્તિના સત્યાગ્રહી નીવડ્યા. લાંબામાં લાંબી જેલ ભોગવનારા સત્યાગ્રહીઓમાં તે એક હતા, એટલું જ નહિ પણ તેમણે લડતનો એટલો બધો ઊંડો અભ્યાસ કરી લીધો કે લડતને વિષે એ જે કંઈ કહે તે બધાને સાંભળવું પડતું. તેમની સલાહમાં હમેશાં દૃઢતા, વિવેક, ઉદારતા, શાંતિ વગેરે જોવામાં આવતાં. ઉતાવળે તો વિચાર બાંધે જ નહિ અને વિચાર બાંધ્યા પછી ફેરવે જ નહિ. જેટલે દરજ્જે તેમનામાં

પારસીપણું હતું — અને તે ખૂબ હતું — તેટલે જ દરજ્જે હિંદીપણું હતું. સંકુચિત જાતિઅભિમાનની ગંધ સરખી તેમનામાં કોઈ દિવસ નથી આવી. લડત પૂરી થયા પછી સારા સત્યાગ્રહીઓમાંથી કોઈને વિલાયત મોકલી બૅરિસ્ટર બનાવવા સારુ દાક્તર મહેતાએ શિષ્યવૃત્તિ આપી હતી. તેની પસંદગી તો મારે જ કરવાની હતી. બે ત્રણ લાયક હિંદીઓ હતા, પણ બધા મિત્રમંડળને એમ જ લાગ્યું કે સોરાબજીના પીઢપણાની અને ઠરેલપણાની હરીફાઈ કરી શકે એવું બીજું કોઈ ન હતું. તેથી તેમને જ ચૂંટવામાં આવ્યા હતા. એવા એક હિંદીને વિલાયત મોકલવાનો એ હેતુ હતો કે, તે દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા આવી મારી જગ્યા લઈ શકે અને કોમની સેવા કરે. કોમનો આશીર્વાદ અને કોમનું માન લઈને સોરાબજી વિલાયત ગયા. બૅરિસ્ટર થયા. ગોખલેના પ્રસંગમાં તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ આવ્યા હતા પણ વિલાયતમાં વધુ નિકટ આવ્યા. તેમનું મન સોરાબજીએ હરી લીધું. જ્યારે હિંદુસ્તાન જાય ત્યારે સોરાબજીને 'હિંદ સેવક સમાજ'માં દાખલ થવાનો આગ્રહ પણ કર્યો. સોરાબજી વિદ્યાર્થીવર્ગમાં અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. દરેકના દુઃખમાં ભાગ લે, વિલાયતના આડંબરની કે એશઆરામની તેમના મન ઉપર જરાયે અસર ન થઈ. જ્યારે વિલાયત ગયા ત્યારે સોરાબજીની ઉંમર ત્રીસ વરસથી વધારે હતી. તેમનો અંગ્રેજી અભ્યાસ ઊંચા પ્રકારનો ન હતો. વ્યાકરણ વગેરે કટાઈ ગયાં હતાં. પણ મનુષ્યની ખંતની આગળ આવી અગવડો નભી શકતી નથી. શુદ્ધ વિદ્યાર્થીજીવન ગાળી સોરાબજી પોતાની પરીક્ષાઓમાં પાસ થતા ગયા. મારા જમાનાની બૅરિસ્ટરની પરીક્ષા પ્રમાણમાં સહેલી હતી. આજકાલના બૅરિસ્ટરોને પ્રમાણમાં બહુ વધારે અભ્યાસ કરવો પડે છે. પણ સોરાબજી હાર્યા નહિ.

વિલાયતમાં જ્યારે 'ઍમ્બ્યુલન્સ કોર' થઈ ત્યારે આરંભ કરનારાઓમાં તે હતા ને છેવટ સુધી તેમાં રહ્યા. એ ટુકડીને પણ સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો હતો. તેમાં ઘણા પડી ગયા હતા. જેઓ અડગ રહ્યા તેમાં અગ્રેસર સોરાબજી હતા. હું અહીં કહી નાંખુ કે એ ટુકડીના સત્યાગ્રહમાં પણ જય જ મળ્યો હતો.

વિલાયતમાં બૅરિસ્ટર થયા પછી સોરાબજી જોહાનિસબર્ગ ગયા. ત્યાં સેવા અને વકીલાત બન્ને શરૂ કર્યાં. દક્ષિણ આફ્રિકાથી મને જે કાગળો આવ્યા તેમાં સૌ સોરાબજીનાં વખાણ જ કરતા હતા—'જેવા સાદા હતા તેવા જ છે. આડંબર મુદ્દલ નથી. નાના મોટા બધાની સાથે હળે મળે છે.' પણ ઈશ્વર જેવો દયાળુ લાગે છે તેવો જ નિર્દય પણ લાગે છે. સોરાબજીને તીવ્ર ક્ષય થયો અને થોડા મહિનામાં કોમનો નવો પ્રેમ સંપાદન કરી કોમને રોતી મૂકી ચાલતા થયા! એમ ઈશ્વરે કોમની પાસેથી થોડા કાળમાં બે પુરુષરત્ન છીનવી લીધાં—કાછલિયા અને સોરાબજી.

પસંદગી કરવી હોય તો બેમાંથી હું કોને પ્રથમ પદ આપું? હું પસંદગી કરી જ ન શકું. બન્ને પોતાના ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ હતા. અને જેમ કાછલિયા જેટલા શુદ્ધ મુસલમાન તેટલા જ શુદ્ધ હિન્દી હતા, તેમ સોરાબજી પણ જેટલા શુદ્ધ પારસી તેટલા જ શુદ્ધ હિન્દી હતા.

આ સોરાબજી પ્રથમ સરકારને નોટિસ આપી ટેસ્ટને જ ખાતર ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થયા. સરકાર આ પગલાને સારુ મુદ્દલ તૈયાર ન હતી. તેથી સોરાબજીનું શું કરવું એનો તાબડતોબ નિશ્ચય કરી શકી નહિ. સોરાબજી જાહેર રીતે સરહદ વટાવી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થયા. પરવાના તપાસનાર સરહદી અમલદાર તેમને જાણતો હતો. સોરાબજીએ કહ્યું: 'હું ટ્રાન્સવાલમાં

ઇરાદાપૂર્વક કસોટી ખાતર દાખલ થાઉં છું. મારી અંગ્રેજીની પરીક્ષા લેવી હોય તો તું લે અને મને પકડવો હોય તો તું પકડ.' અમલદારે જવાબ આપ્યો: 'તમે અંગ્રેજી જાણો છો એ તો મને ખબર છે એટલે એ પરીક્ષા લેવાપણું છે જ નહિ. તમને પકડવાનો મને હુકમ નથી. તેથી તમે સુખેથી જાઓ. જ્યાં જશો ત્યાં તમને સરકાર પકડવા હશે તો પકડશે.'

એટલે અણધારી રીતે સોરાબજી તો જોહાનિસબર્ગ સુધી પહોંચ્યા. અમે બધાએ તેમને હર્ષભેર વધાવી લીધા. કોઈએ આશા રાખી જ ન હતી કે સરકાર સોરાબજીને ટ્રાન્સવાલની સરહદના વોક્સરસ્ટ સ્ટેશનથી જરા પણ આગળ વધવા દે. ઘણી વેળા એવું બને છે કે, જ્યારે આપણે આપણાં પગલાં વિચારપૂર્વક અને નિર્ભયતાથી તરત લઈએ છીએ ત્યારે તેના વિરોધની તૈયારીઓ સરકારે કરેલી હોતી નથી. પ્રત્યેક સરકારનો આ સ્વભાવ ગણી શકાય. અને સામાન્ય હિલચાલોમાં સરકારનો કોઈ પણ અમલદાર એટલે સુધી પોતાનું ખાતું પોતાનું નથી કરતો કે જેથી તેણે દરેક બાબતના વિચાર પહેલેથી ગોઠવી લીધા હોય અને તૈયારીઓ રાખી હોય. વળી, અમલદારને એક જ કામ નથી હોતું પણ અનેક હોય છે, જેમાં તેનું ધ્યાન વહેંચાઈ જાય છે. તે ઉપરાંત અમલદારને સત્તાનો મદ હોવાથી તે બેફિકર રહે છે અને માની લે છે કે, ગમે તેવી હિલચાલને પણ પહોંચી વળવું એ સત્તાધિકારીને સારુ રમત વાત છે. આથી ઊલટું હિલચાલ કરનારો પોતાનું ધ્યેય જાણતો હોય, સાધન જાણતો હોય, અને તેની યોજના વિષે દૃઢ હોય, તો તે તો પૂરો તૈયાર હોય છે અને તેને તો એક જ કામનો વિચાર રાતદિવસ કરવાનો હોય. તેથી જો એ ખરાં પગલાં સચોટપણે લઈ શકે તો સરકારથી હમેશાં

આગળ ને આગળ જ ચાલે. ઘણી હિલચાલો નિષ્ફળ જાય છે તેનું કારણ સરકારની અપૂર્વ સત્તા એ નથી હોતું, પણ સંચાલકોમાં ઉપર બતાવ્યા ગુણની ઊણપ એ હોય છે.

સારાંશ, સરકારની ગફલતને લીધે કે ઇરાદાપૂર્વક કરેલી યોજનાને લીધે સોરાબજી જોહાનિસબર્ગ સુધી પહોંચી શક્યા અને સોરાબજીના જેવા કેસમાં અમલદારનું જે કર્તવ્ય હોય તેનો ખ્યાલ અથવા તે વિષે તેના ઉપરીની સૂચના સ્થાનિક અમલદારને નહોતાં. સોરાબજીના આ પ્રમાણે આવવાથી કોમી ઉત્સાહમાં બહુ વધારો થયો, અને કેટલાક જુવાનોને તો એમ જ લાગ્યું કે સરકાર હારી ગઈ, અને થોડા વખતમાં જ સમાધાની કરી લેશે. તેવું કંઈ ન હતું એમ આ યુવકમંડળે તરત જ સિદ્ધ થયેલું જોયું. બલ્કે એ પણ જોયું કે સમાધાની થતાં પહેલાં તો કદાચ ઘણા યુવાનોને પોતાનાં બળિદાન આપવાં પડે.

સોરાબજીએ જોહાનિસબર્ગમાં પોતાના આગમનની ખબર જોહાનિસબર્ગના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને આપી, અને તેમાં જણાવ્યું કે ટ્રાન્સવાલમાં રહેવાનો પોતે નવી વસ્તીના કાયદા પ્રમાણે પોતાને હકદાર માને છે. કારણમાં પોતાનું અંગ્રેજી ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન ટાંક્યું અને જો અમલદાર પરીક્ષા લેવા ધારે તો તે આપવાને સારુ પોતાની તૈયારી જાહેર કરી. આ કાગળનો કશો જવાબ ન મળ્યો. અથવા તો એ કાગળના જવાબમાં કેટલેક દિવસે સમન્સ મળ્યો. કોરટમાં કેસ ચાલ્યો. હિન્દી પ્રેક્ષકોથી કોરટ ચિકાર ભરાઈ ગઈ. કેસ શરૂ થતાં પહેલાં કોરટના આંગણામાં જ, જે હિન્દીઓ ત્યાં આવેલા હતા, તેમને એકઠા કરી તેમની એક તાત્કાલિક સભા ભરી અને સોરાબજીએ શૌર્યભર્યું ભાષણ કર્યું. તેમાં જીત ન મળે ત્યાં સુધી

જેટલી વાર જેલમાં જવું પડે તેટલી વાર જવાને તૈયાર રહેવા અને ગમે તે સંકટો આવી પડે તે સહન કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ અરસો એટલો લાંબો હતો કે તે દરમ્યાન સોરાબજીની મેં સારી રીતે ઓળખાણ કરી લીધી હતી અને હું સમજી ગયો હતો કે સોરાબજી જરૂર શુદ્ધ રત્ન નીવડશે. કેસ ચાલ્યો. હું વકીલ તરીકે ઊભો રહ્યો. સમન્સમાં કેટલાક દોષ હતા તે દોષથી સોરાબજીની સામેનો સમન્સ કાઢી નાંખવાની મેં માગણી કરી. સરકારી વકીલે પોતાની દલીલ રજૂ કરી. પણ કોર્ટે મારી દલીલો માન્ય કરી સમન્સ કાઢી નાંખ્યો ! કોમ હર્ષઘેલી થઈ. પરિણામે તો હર્ષઘેલી થવાનું કારણ પણ હતું એમ કહી શકાય. બીજો સમન્સ કાઢી તરતમાં સોરાબજીની ઉપર કામ ચલાવવાની સરકારની કેમ હિંમત ચાલી શકે ? અને ન જ ચાલી. તેથી સોરાબજી જાહેર કામ કરવામાં ગૂંથાઈ ગયા.

પણ એ કંઈ હંમેશાંનો છુટકારો ન હતો. સ્થાનિક હિંદીઓને સરકાર પકડતી જ ન હતી. સરકારે એમ જોયું હતું કે પોતે જેમ જેમ પકડવાનું કરે છે તેમ તેમ કોમમાં જોસ વધે છે. વળી કોઈ કેસમાં કોઈ ને કોઈ કાયદાની બારીકીને કારણે હિંદી છૂટી જાય છે તો તેથી પણ જોસ વધે છે. સરકારને કાયદા કરવાના હતા તે પાસ કરી લીધા હતા. પરવાના ઘણા હિંદીઓએ બાળી નાંખ્યા હતા એ ખરું, પણ તેઓ પરવાના લઈ પોતાનો રહેવાનો હક સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છે. એટલે તેઓને જેલ મોકલવાની ખાતર જ તેઓની ઉપર કામ ચલાવવામાં સરકારે કંઈ ફાયદો જોયો નહિ અને એમ માન્યું કે, સરકાર ખામોશ રહેશે તો હિલચાલ કરનારા તેઓની પાસે હિલચાલ કરવાનું કંઈ બારું ઉઘાડું ન રહેવાથી પોતાની મેળે ધીમા પડી જશે. પણ સરકારની

એ ગણતરી ખોટી હતી. કોમે સરકારની ખામોશીનો તાગ કાઢવા એવું નવું પગલું ભર્યું કે જેથી તે તાગ આવી ગયો, અને છેવટે સોરાબજી પર ફરી કામ ચાલ્યું.

૬

શેઠ દાઉદ મહમદ વગેરેનું લડતમાં દાખલ થવું

જ્યારે કોમે જોયું કે સરકાર કોમને કંઈ જ પગલાં ન ભરી થકવી દેવા માગે છે ત્યારે કોમને બીજાં પગલાં લેવાની ફરજ પડી. સત્યાગ્રહીમાં જ્યાં લગી દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી તે થાકતો જ નથી. તેથી સરકારની ગણતરી કોમ ખોટી પાડવા સમર્થ હતી.

નાતાલમાં એવા હિંદીઓ વસતા હતા કે જેઓને ટ્રાન્સવાલના વસવાટના પુરાણા હક હતા. તેમને ટ્રાન્સવાલમાં વેપાર અર્થે દાખલ થવાની જરૂર ન હતી. પણ તેઓને આવવાનો હક હતો એવી કોમની માન્યતા હતી. વળી તેઓને થોડુંઘણું અંગ્રેજી જ્ઞાન તો હતું જ. એ ઉપરાંત સોરાબજીના જેટલી તાલીમવાળા હિંદીઓને પણ દાખલ કરવામાં તો સત્યાગ્રહના નિયમનો કંઈ ભંગ હતો જ નહિ. એટલે એ પ્રકારના હિંદીઓને દાખલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એક તો જેઓ પૂર્વે ટ્રાન્સવાલમાં રહી ગયા હતા તેઓ, અને બીજા જેઓએ ખાસ અંગ્રેજી તાલીમ લીધી હતી તેવા કે જે 'કેળવાયેલા' વિશેષણથી ઓળખાતા હતા.

આમાં શેઠ દાઉદ મહમદ, પારસી રુસ્તમજી એ બે મોટા વેપારીઓમાંથી હતા અને સુરેન્દ્રરાય મેઢ, પ્રાગજી ખંડુભાઈ દેસાઈ, હરિલાલ ગાંધી, રતનશી સોઢા વગેરે કેળવાયેલામાંથી હતા.

શેઠ દાઉદ મહમદની ઓળખાણ કરાવું. એ નાતાલ ઇંડિયન કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા હિંદી વેપારીઓમાં છેક પુરાણા હતા. તેઓ સુરતી સુન્નત જમાતના વોરા હતા. ચતુરાઈમાં તેમની સરખામણી કરી શકે એવા થોડા જ હિંદીઓ મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોયેલા. તેમની સમજશક્તિ ઘણી સરસ હતી. તેમનું અક્ષરજ્ઞાન થોડું હતું પણ અનુભવથી તેઓ અંગ્રેજી ને ડચ સારું બોલી જાણતા. અંગ્રેજી વેપારીઓની સાથે પોતાનું કામ સારી રીતે ચલાવતા. તેમની સખાવત પ્રખ્યાત હતી. તેમને ત્યાં હંમેશાં પચાસેક મહેમાનોનું જમવાનું તો હોય જ. કોમી ફાળાઓમાં તેમનું નામ અગ્રેસરોમાં જ હોય. તેમને અમૂલ્ય દીકરો હતો. તે તેમનાથી ચારિત્ર્યમાં બહુ જ ચઢી જાય. એનું હૃદય સ્ફટિકમણિ સમાન હતું. એ દીકરાના ચારિત્ર્યવેગને દાઉદ શેઠે કદી રોકેલ નહિ. પોતાના દીકરાને દાઉદ શેઠ પૂજતા એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પોતાની એક પણ એબ હસનમાં ન હોય એમ ઇચ્છતા. તેને વિલાયત મોકલી સરસ તાલીમ આપી હતી. પણ દાઉદ શેઠ તે રત્નને ભર જુવાનીમાં ખોઈ બેઠા. હસનને ક્ષયના રોગે ઘેરી લીધો ને તેના પ્રાણનું હરણ કર્યું. એ જખમ કદી રુઝાયો નહિ. હસનની સાથે હિંદી કોમની મહાન આશાઓ પણ ડૂબી. હસનને હિંદુ-મુસલમાન ડાબી જમણી આંખ હતા. તેનું સત્ય તેજસ્વી હતું. આજે દાઉદ શેઠ પણ નથી. કાળ કોઈને ક્યાં મૂકે છે?

પારસી રુસ્તમજીની ઓળખ હું કરાવી ગયો છું. કેળવાયેલા-

ઓમાંના ઘણાખરાને વાંચનાર જાણે છે. કંઈ પણ સાહિત્ય પાસે રાખ્યા વિના આ પ્રકરણો હું લખી રહ્યો છું. તેથી નામો રહી ગયાં હશે. તેને સારુ તે તે ભાઈઓ મને માફ કરશે. આ પ્રકરણો નામો અમર રાખવા સારુ નથી લખાતાં, પણ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજાવવા તથા એનો વિજય કેમ થયો, તેમાં કેવાં વિઘ્નો આવે છે અને તેમને કેમ દૂર કરી શકાય, તે બતાવવા લખાય છે. જ્યાં જ્યાં નામો અને નામધારીઓની ઓળખ આપું છું ત્યાં પણ મુદ્દો એ જ છે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં નિરક્ષર ગણાય એવા માણસોએ કેવાં પરાક્રમ કર્યાં. ત્યાં પણ હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે કેમ સાથે મળી શક્યા ને કેમ વેપારી, કેળવાયેલા વગેરેએ પોતાની ફરજ બજાવી, એ વાંચનાર જાણી શકે. જ્યાં ગુણીની ઓળખ કરાવી છે ત્યાં તેનું નહિ પણ કેવળ તેના ગુણનું સ્તવન કર્યું છે.

આમ જ્યારે દાઉદ શેઠ પોતાની સત્યાગ્રહી ફોજ લઈને ટ્રાન્સવાલની સરહદ પર પહોંચ્યા ત્યારે સરકાર તૈયાર હતી. આટલા દળને તે ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કરવા દે તો તેની હાંસી થાય, એટલે તેઓને તો પકડયે જ છૂટકો. તેઓ પકડાયા. કેસ ચાલ્યો ને વોકસરસ્ટ સરહદી શહેરની જેલમાં દાખલ થયા. કોમી જુસ્સો વધ્યો. નાતાલથી મદદ આવેલાઓને છોડાવી ન શકે તો છેવટે તેમને સાથ તો ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ દે, આ વિચારથી ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ પણ જેલનો માર્ગ શોધવા લાગ્યા.

તેઓને પકડવાના ઘણાયે રસ્તા હતા. જો રહીશ પરવાના ન બતાવે તો વેપારના પરવાના ન મળે. વેપારના પરવાના વિના વેપાર કરે તો ગુનો ગણાય. નાતાલમાંથી સરહદમાં દાખલ થવું હોય તો પરવાના બતાવવા જોઈએ. તે ન બતાવે તો પકડાય.

પરવાના તો બાળ્યા જ હતા, એટલે રસ્તો સાફ હતો. બન્ને રસ્તા લીધા. કોઈ વગર પરવાને ફેરી કરવા લાગ્યા ને કોઈ સરહદમાં દાખલ થતાં પરવાના ન બતાવ્યાથી પકડાવા લાગ્યા.

હવે લડત જામી કહેવાય. બધાની કસોટી થવા લાગી. નાતાલથી બીજા આવ્યા. જોહાનિસબર્ગમાં પણ પકડાપકડી શરૂ થઈ. જેની ઇચ્છા હોય તે પકડાઈ શકે એવી સ્થિતિ થઈ રહી. જેલો ભરાવા માંડી.

હવે કંઈ સોરાબજી છૂટા રહી શકે? તેઓ પણ પકડાયા. નાતાલથી આવેલા બધાને છ છ માસની જેલ મળી. ટ્રાન્સવાલનાને ચાર દિવસથી ત્રણ માસની.

આમ પકડાયેલામાં આપણા ઇમામસાહેબ બાવાઝીર પણ હતા. તેમની શરૂઆત ચાર દિવસથી થયેલી. ફેરી કરીને પકડાયેલા. તેમનું શરીર એવું નાજુક હતું કે લોકો તેમના જવાથી હસતા. મને આવીને કેટલાક કહી જતા કે, "ભાઈ, ઇમામસાહેબને ન લો તો સારું. તે કોમને લજવશે." મેં એ ચેતવણી ન ગણકારી. ઇમામસાહેબની શક્તિનો આંકનાર હું કોણ? ઇમામસાહેબ કોઈ દહાડો ઉઘાડે પગે ન ચાલતા, શોખીન હતા, તેમને મલાયા ઓરત હતી, ઘર શણગારેલું રાખતા અને ઘોડાગાડી વિના ક્યાંય જતા નહિ. એ બધું સાચું, પણ તેમના મનને કોણ જાણતું હતું? એ ઇમામસાહેબ ચાર દિવસની જેલ ભોગવી પાછા પણ જેલમાં ગયા. તેમાં આદર્શ કેદી તરીકે રહ્યા, ત્યાં સખત મજૂરી કરીને જમે, ને નિત્ય નવા ખોરાક ખાવાની ટેવ હતી તેમણે મકાઈના આટાની રાબ પીને ખુદાનો પાડ માન્યો. તે હાર્યા તો નહિ જ, પણ તેમણે સાદાઈ ગ્રહણ કરી, કેદી તરીકે પથ્થર ફોડ્યા, ઝાડુ વાળ્યું ને બીજા કેદીઓની હારે ઊભા રહ્યા.

છેવટે ફિનિક્સમાં પાણી ભર્યાં ને છાપખાનામાં બીબાં પણ ગોઠવ્યાં. ફિનિક્સ આશ્રમમાં રહેનારને બીબાં ગોઠવવાની કળા જાણી લેવાની ફરજ હતી. તે ફરજ ઇમામસાહેબે યથાશક્તિ જાણી લીધી હતી. આ ઇમામસાહેબ અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો ફાળો ભરી રહ્યા છે.

પણ એવા તો ઘણાયે જેલમાં શુદ્ધ થયા.

જોસફ રૉયપૅન બૅરિસ્ટર, કેમ્બ્રિજનો ગ્રૅજ્યુએટ, નાતાલમાં ગિરમીટિયા માબાપને ઘેર જન્મેલ, પણ સાહેબલોક થઈ ગયેલ; તે તો વળી ઘરમાંયે બૂટ વિના ન ચલાવે. ઇમામસાહેબને વજૂ કરતી વેળા પગ ધોવા જોઈએ. નમાઝ ઉઘાડે પગે પઢવી જોઈએ. બિચારા રૉયપૅનને તો એટલુંયે નહિ. બૅરિસ્ટરીનો ત્યાગ કરી બગલમાં ભાજીપાલાની ટોપલી નાંખી, ફેરી શરૂ કરીને પકડાયો. તેણે પણ જેલ ભોગવી. 'પણ મારે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરવી?' રૉયપૅને પૂછ્યું. 'જો તમે પહેલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરો તો મારે કોની પાસે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરાવવી? જેલમાં તમને બૅરિસ્ટર તરીકે કોણ ઓળખશે?' મેં જવાબ આપ્યો. જોસફ રૉયપૅનને સારુ એ જવાબ બસ હતો. તે પણ જેલમાં સિધાવ્યા.

સોળ વર્ષના જુવાનો તો કેટલાય જેલમાં પહોંચ્યા.

જેલમાં સત્તાવાળાઓએ દુ:ખ દેવામાં બાકી ન રાખી. પાયખાનાં સાફ કરાવ્યાં, તે હિંદી કેદીઓએ હસતે મુખે સાફ કર્યાં. પથ્થર ફોડાવ્યા. અલ્લા કે રામનું નામ લેતાં તે તેમણે ફોડ્યા. તળાવો ખોદાવ્યાં, પથ્થરવાળી જમીનો ખોદાવી. હાથમાં આંટણો પડ્યાં, કોઈ અસહ્ય દુ:ખથી મૂર્છા પણ પામ્યા; પણ હાર્યા નહિ.

જેલમાં માંહોમાંહે તકરારો ને અદેખાઈ ન થાય એમ કોઈએ ન સમજવું. વધારે જોરાવર તકરાર ખાવા વિષે હોય તેમાંથી પણ અમે ઊગર્યાં.

હું પણ બીજી વાર પકડાયો હતો. વોકસરસ્ટની જેલમાં એક વેળા અમે લગભગ ૭૫ હિન્દી કેદીઓ ભેગા થયેલા. અમારી રસોઈ અમે અમારે હાથ લીધી. તકરારોનું નિવારણ મારે જ હાથે થાય એમ હતું. તેથી હું રસોઇયો બન્યો. પ્રેમને વશ થઈ મારે હાથે થયેલી કાચીપાકી, સાકરખાંડ વિનાની રાબ પણ સાથીઓ પી લેતા.

સરકારને લાગ્યું કે મને નોખો પાડે તો હું પણ જરા તવાઉં ને કેદીઓ હારે. એવો રૂડો અવસર તેણે ન જોયો.

મને પ્રિટોરિયા લઈ ગયા. ત્યાં તાફાની કેદીઓને સારુ રાખવામાં આવતી એકાંત કોટડીમાં મને પૂર્યો. માત્ર બે વખત કસરતને સારુ બહાર કાઢે. વોકસરસ્ટમાં ઘી અપાય. અહીં તો તે પણ નહિ. આ જેલનાં પેટાદુઃખોમાં હું પડવા નથી ઇચ્છતો. જેને જિજ્ઞાસા હોય તેણે દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલના મારા અનુભવો વાંચી લેવા.

આમ છતાં હિન્દીઓ ન હાર્યાં. સરકાર વિમાસણમાં પડી. જેલમાં કેટલા હિન્દીઓને પુરાય? ખર્ચ વધે. હવે શું કરે?

૭

દેશનિકાલ

'ખૂની' કાયદામાં ત્રણ પ્રકારની સજા હતી. દંડ, કેદ અને દેશનિકાલ. આ ત્રણે સજા સાથે કરવાનો અદાલતને અખત્યાર હતો અને તે અખત્યાર નાના મૅજિસ્ટ્રેટોને પણ આપવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ તો, હદપાર એટલે ટ્રાન્સવાલની હદ બહાર નાતાલ કે ફ્રી સ્ટેટની કે ડેલાગોઆ બેની હદમાં અપરાધીને લઈ જઈને મેલી આવવા. જેમકે નાતાલ તરફથી આવેલા હિંદીઓને વોકસરસ્ટ સ્ટેશનની હદની બહાર લઈ જઈ છોડી મૂકે. આવી રીતે હદપાર કરવામાં અગવડ ઉપરાંત કશી હરકત ન હતી. આ તો કેવળ ફારસ હતું. હિન્દીઓમાં આથી ઊલટો વધારે જુસ્સો આવતો હતો.

તેથી સ્થાનિક સરકારને પજવણીની નવી યુક્તિ શોધવી પડી. જેલમાં જગ્યા રહી ન હતી. સરકારે વિચાર્યું કે, જો હિંદીઓને હિન્દુસ્તાન લગી હદપાર કરી શકાય તો તેઓ જરૂર હેબતાઈ જઈ શરણુ આવે. આ ગણતરીમાં કંઈક સત્ય હતું ખરું. સરકારે એક મોટા જથ્થાને આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાન મોકલ્યો. એને

ઘણી હાડમારીઓ વેઠવી પડી. ખાવાપીવાનું પણ સરકાર કરે તે જ, એટલે અત્યંત અગવડ. બધાને ડેકમાં જ મોકલે. વળી આમ દેશપાર થનારને પોતાની જમીન હોય, બીજી મિલકત હોય, પોતાનો ધંધો હોય, પોતાના આશ્રિતો હોય, કેટલાકને કરજ પણ માથે હોય. શક્તિ છતાં આ બધું ગુમાવવા—નાદાર થવા—ઘણાં માણસો તૈયાર ન હોય.

આમ છતાં ઘણા હિંદીઓ તો સંપૂર્ણ રીતે મક્કમ રહ્યા. ઘણા મોળા પણ પડ્યા. મોળા પડ્યા તેઓ જાણીજોઈને પકડાતા અટક્યા. તેમાંના ઘણાએ બાળેલા પરવાના પાછા કઢાવવા સુધીની નબળાઈ તો ન બતાવી. પણ ઘણાએ બીકના માર્યા ફરી પરવાના પાછા કઢાવ્યા.

છતાં જેઓ દૃઢ રહ્યા હતા તેઓની સંખ્યા નાંખી દેવા લાયક ન હતી. તેઓની બહાદુરીનો પાર ન હતો. હું માનું છું કે તેમાંના કેટલાક હસતે ચહેરે ફાંસીએ પણ ચઢે એવા હતા. માલમતાની દરકાર તો છોડી જ દીધી હતી. પણ જેઓને હિંદુસ્તાન મોકલી દેવામાં આવ્યા તેઓમાંના ઘણા તો ગરીબ અને ગભરુ હતા; કેવળ વિશ્વાસથી જ લડતમાં જોડાયા હતા. તેઓની ઉપર આટલો જુલમ થાય એ અસહ્ય લાગ્યું. તેઓને મદદ પણ કઈ રીતે દેવાય તે સમજવું મુશ્કેલ હતું. પૈસા તો થોડા જ હતા. આવી લડતમાં પૈસાની મદદ દેવા જતાં લડત ખોઈ બેસાય; તેમાં લાલચુ માણસો દાખલ થઈ જાય તેથી પૈસાની લાલચે તો એક પણ માણસને ભેળવવામાં આવતો નહોતો. લાગણીની મદદ દેવી એ ધર્મ હતો.

મેં અનુભવે જોયું છે કે લાગણી, મીઠો બોલ, મીઠી નજર જે કામ સાધે છે તે પૈસો નથી સાધી શકતો. પૈસાના લાલચુને પણ

જો લાગણી ન મળે તો તે છેવટે ત્યાગ કરે છે. એથી ઊલટું પ્રેમને વશ રહેલા અનેક સંકટો સહન કરવા તૈયાર રહે છે.

તેથી આ દેશનિકાલીઓને સારુ લાગણી જે કંઈ કરી શકે તે કરવાનો ઠરાવ કર્યો. તેઓને આશ્વાસન આપ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં તેઓને સારુ ઘટતો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે. વાંચનારે જાણવું જોઈએ કે આમાંના ઘણા તો ગિરમીટમુક્ત હતા. તેઓને સગાં-સાંઈ હિંદુસ્તાનમાં ન મળે. કોઈ તો વળી દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ જન્મેલા હોય. બધાંને હિંદુસ્તાન પરદેશ જેવો તો ખરો જ. આવાં નિરાધાર માણસોને હિંદુસ્તાનને કિનારે ઉતારી મેલીને રઝળતાં મૂકવામાં આવે, એ તો ઘાતકીપણું જ ગણાય. તેથી એઓને ખાતરી આપી કે તેઓને સારુ હિંદુસ્તાનમાં બધો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.

આ બધું કરવા છતાં તેઓની સાથે કોઈ મદદગાર ન હોય ત્યાં લગી તેમને શાંતિ ન જ મળે. આ દેશનિકાલ થનારાઓની પહેલી ટુકડી હતી. સ્ટીમર ઊપડવાને થોડા જ કલાક બાકી હતા. પસંદગી કરવાને વખત ન હતો. સાથીઓમાંના ભાઈ પી. કે. નાયડુ ઉપર મારી નજર પડી. મેં પૂછ્યું:

'તમે આ ગરીબડા ભાઈઓને વળાવવા હિંદુસ્તાન જશો?'

'કેમ નહિ?'

'પણ સ્ટીમર તો હમણાં જ ઊપડશે.'

'ભલેને ઊપડે.'

'પણ તમારાં લૂગડાંલત્તાંનું શું? ભાતાનું શું?'

'લૂગડાં પહેર્યાં છે તે જ; ભાતું સ્ટીમરમાંથી મળી રહેશે.'

મારા હર્ષનો ને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. પારસી રુસ્તમજીના મકાન ઉપર આ વાત ચાલેલી. ત્યાં જ તેમને સારુ કંઈ કપડાં, કામળા વગેરે બીખા, તેમને રવાના કર્યા.

"જોજો, રસ્તામાં આ ભાઈઓની પૂરી સંભાળ રાખજો, સુવાડીને સૂજો. હું મદ્રાસમાં મિ૦ નટેશનને તાર કરું છું. તે કહે તેમ કરજો."

"હું સાચો સિપાહી નીવડવા પ્રયત્ન કરીશ." આટલું કહી તે રવાના થયા. જ્યાં આવા વીર પુરુષો હોય ત્યાં હારવાનું હોય જ નહિ એમ મેં વિચારી લીધું. ભાઈ નાયડુનો જન્મ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયો હતો. તેમણે હિંદુસ્તાન કદી જોયું ન હતું. મેં મિ૦ નટેશન ઉપર ભલામણપત્ર આપ્યો હતો. મિ૦ નટેશનને તાર પણ કર્યો.

એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં પરદેશોમાં વસતા હિંદીઓનાં દુઃખોનો અભ્યાસ કરનાર, તેમને મદદ કરનાર, તેમને વિષે રીતસર ને જ્ઞાનપૂર્વક લખનાર મિ૦ નટેશન એક જ હતા, એમ કહીએ તો ચાલે. તેમની સાથે મારો પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચાલ્યા કરતો. જ્યારે આ દેશનિકાલ થયેલા ભાઈઓ મદ્રાસ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને મિ૦ નટેશને સંપૂર્ણ મદદ કરી. ભાઈ નાયડુ જેવા સમજદાર માણસ સાથે હોવાથી મિ૦ નટેશનને પણ ઠીક મદદ મળી. તેમણે સ્થાનિક ઉઘરાણું કરી, તેઓ દેશનિકાલ થઈ આવ્યા છે, એવું તેઓને જણાવા જ ન દીધું.

સ્થાનિક સરકારનું આ કામ જેટલું ઘાતકી હતું તેટલું જ ગેરકાયદેસર હતું. સરકાર પણ એ જાણતી હતી. સામાન્ય રીતે લોકોને ખબર નથી રહેતી કે સરકાર ઘણી વેળા પોતાના કાયદાનો ઇરાદાપૂર્વક ભંગ કર્યે જ જાય છે. ભીડ આવે ત્યારે નવા કાયદા કરવાનો વખત રહેતો નથી, એટલે કાયદા તોડીને પોતાનું મનમાન્યું કરી લે છે ને પછી કાં તો નવા કાયદા કરાવે છે અથવા કાયદાનો થયેલો ભંગ પ્રજાની પાસે ભુલાવી દે છે.

હિંદીઓ તરફથી આ સરકારે કરેલા કાયદા બાબત ખૂબ હિલચાલ થઈ. હિંદુસ્તાનમાં પણ શોર મચ્યો ને સ્થાનિક સરકારને આમ ગરીબ હિંદીઓને દેશપાર કરવું ભારે થઈ પડ્યું. હિંદીઓએ ભરવાં જોઈએ તે કાયદેસર પગલાં પણ ભર્યાં. અપીલો કરી તેમાં પણ જય મળ્યો, ને છેવટે હિંદુસ્તાન લગી દેશપાર કરવાની પ્રથા તો બંધ થઈ.

પણ આની અસર સત્યાગ્રહી લશ્કર ઉપર પડ્યા વિના ન રહી. હવે જેઓ રહ્યા તે ખાસ લડવૈયા રહ્યા. 'રખેને હિંદુસ્તાન મોકલી દેશે તો,' એ ધાસ્તીનો ત્યાગ બધા ન કરી શક્યા.

કોમનો જુસ્સો ભાંગવાનું ઉપરનું એક જ પગલું સરકારે નહોતું ભર્યું. ગયા પ્રકરણમાં હું જણાવી ગયો છું કે સત્યાગ્રહી કેદીઓની ઉપર દુઃખ પાડવામાં સરકારે મુદ્દલ કસર નહોતી રાખી. તેઓની પાસે પથ્થર ફોડાવવા સુધીનું કામ કરાવતા હતા. આટલેથી બસ ન થયું. પ્રથમ બધા કેદીઓને સાથે રાખતા, હવે તેઓને નોખા રાખવાની નીતિ ગ્રહણ કરી ને દરેક જેલમાં કેદીઓને ખૂબ તાવ્યા. ટ્રાન્સવાલનો શિયાળો બહુ સખત હોય છે. ઠંડી એટલી બધી પડે કે, સવારના કામ કરતાં હાથ ઠંડા થઈને અકડાઈ જાય. તેથી કેદીઓને સારુ શિયાળો કઠણ થઈ પડે. આવી સ્થિતિમાં કેટલાક કેદીઓને એક નાની જેલમાં રાખ્યા—જ્યાં કોઈ તેઓને મળવા પણ ન જઈ શકે. આ ટુકડીમાં નાગાપન કરીને એક નવજુવાન સત્યાગ્રહી હતો. તેણે જેલના નિયમો પાળ્યા. જેટલી સોંપવામાં આવી તેટલી મજૂરી કરી. સવારે વહેલો સડકોની પૂરણી ભરવા જતો. તેમાંથી તેને સખત ફેફસાંનો વરમ લાગુ પડ્યો ને છેવટે તેણે પોતાનો વહાલો પ્રાણ આપ્યો. નાગાપનના સાથીઓ કહે છે કે તેણે અંત લગી લડતનું જ સ્તવન

કર્યું. જેલ જવાથી તેને પશ્ચાત્તાપ ન થયો. દેશને ખાતર મળેલા મોતની તેણે મિત્રની જેમ ભેટ કરી. આ નાગાપન આપણા ગજ પ્રમાણે માપતાં નિરક્ષર ગણાય. અંગ્રેજી, ઝુલુ વગેરે ભાષા અનુભવથી બોલી જાણે. અંગ્રેજી જેવું તેવું કદાચ લખતોયે હોય, પણ એને વિદ્વાનની પંક્તિમાં તો ન જ મુકાય. છતાં નાગાપનની ધીરજ, તેની શાંતિ, તેની દેશભક્તિ, તેની મરણાન્ત લગીની દૃઢતાનો વિચાર કરીએ, ત્યારે તેને વિષે કંઈ વધારે ઇચ્છવાપણું રહે? ભારે વિદ્વાનો ન ભળ્યા છતાં ટ્રાન્સવાલની લડત ચાલી શકી, પણ નાગાપન જેવા સિપાહી ન મળ્યા હોત તો લડાઈ ચાલી શકત?

જેમ નાગાપનનું મૃત્યુ જેલના દુઃખથી થયું તેમ નારાણસામીનું દેશનિકાલ થતાં થયું. તેને દેશનિકાલની હાડમારી મૃત્યુરૂપ નીવડી. આ બનાવોથી કોમ હારી નહિ, પણ નબળા માણસો તેમાંથી ખસ્યા. નબળા પણ યથાશક્તિ ભોગ આપી ચૂક્યા. નબળા જાણી તેમની અવગણના ન કરીએ. એવો રિવાજ પડી ગયો છે કે આગળ વધનારા પાછળ રહેનારનો તિરસ્કાર કરે છે ને પોતાને ભારે માને છે. હકીકત તો ઘણી વાર તેથી ઊલટી હોય છે. જેની પાસે પચાસ રૂપિયા આપવાની શક્તિ હોય તે પચીસ આપી બેસી જાય ને પાંચની શક્તિવાળો પૂરા પાંચ આપે, તો પાંચ આપનારે વધારે આપ્યું એમ જ આપણે ગણીશું. છતાં પચીસ આપનાર પેલા પાંચ આપનારની સામે ઘણી વાર ફુલાય છે. પણ આપણે સમજીએ છીએ કે તેને ફુલાવાનું કંઈ જ કારણ નથી. તેમ જ પોતાની નબળાઈને લીધે આગળ નહિ ચાલનાર જો પોતાની બધી શક્તિ વાપરી ચૂક્યો હોય, તો મન ચોરનાર ભલે માપ જોતાં વધારે શક્તિ વાપરતો

હોય છતાં તેના કરતાં પેલો વધારે યોગ્ય છે. તેથી જેઓ લડત સખત થતાં ખસી ગયા તેમણે પણ દેશસેવા તો કરી જ. હવે એવો વખત આવ્યો કે જ્યારે વધારે સહનશક્તિની ને વધારે હિંમતની જરૂર હતી. તેમાં પણ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ પાછા ન પડ્યા. લડત ચલાવવાને સારુ જોઈએ તેટલા તો રહ્યા જ.

પણ આમ દિવસે દિવસે લોકોની કસોટી થતી ચાલી. હિંદીઓ જેમ વધારે બળ બતાવવા લાગ્યા તેમ સરકારે પણ વધારે બળ વાપર્યું. તોફાની કેદીઓને અથવા જેમને ખાસ નમાવવા હોય એવાને સારુ હમેશાં કેટલાંક ખાસ કેદખાનાં રાખવામાં આવે છે; તેમ ટ્રાન્સવાલમાં પણ હતું. આવા એક કેદખાનાનું નામ 'ડાયકલુફ' હતું. ત્યાંનો દરોગો પણ સખત, ત્યાંની મજૂરી પણ સખત. છતાં તેને પણ પૂરા પડે તેવા કેદીઓ મળી ચૂક્યા. તેઓ મજૂરી કરવા તૈયાર હતા પણ અપમાન સહન કરવા તૈયાર ન હતા. દરોગાએ તેઓનું અપમાન કર્યું એટલે તેઓએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. શરત આ હતી: "જ્યાં લગી તમે આ દરોગાને દૂર નહિ કરો અથવા અમારી જેલ નહિ બદલો, ત્યાં લગી અમે ખોરાક લેવાના નથી." આ ઉપવાસ શુદ્ધ હતા. ઉપવાસ કરનારા છૂપી રીતે કંઈ ખાય તેવા ન હતા. વાંચનારે જાણવું જોઈએ કે, આવા કેસમાં જે ઊહાપોહ અહીં થઈ શકે છે તેને સારુ ટ્રાન્સવાલમાં બહુ અવકાશ ન હતો. વળી ત્યાંના નિયમો કઠણ હતા. આવે સમયે પણ કેદીઓને જોવા જવાનો રિવાજ ન હતો. સત્યાગ્રહી કેદખાનામાં ગયો એટલે બહુ ભાગે તેને પોતાનું સંભાળી લેવું પડતું. લડાઈ ગરીબોની હતી ને ગરીબાઈથી ચાલતી હતી, એટલે આવી પ્રતિજ્ઞાનું જોખમ બહુ હતું. છતાં આ સત્યાગ્રહીઓ

દઢ રહ્યા. તે વખતનું તેમનું કાર્ય આજના કરતાં વધારે સ્તુત્ય ગણાય, કેમ કે તે વેળા આવા ઉપવાસની ટેવ પડી ન હતી. પણ આ સત્યાગ્રહીઓ અડગ રહ્યા ને તેમને ફતેહ મળી. સાત ઉપવાસ પછી તેઓને બીજી જેલમાં મોકલવાનો હુકમ નીકળ્યો.

૮

ફરી ડેપ્યુટેશન

આમ સત્યાગ્રહીઓને જેલમાં મોકલવાનું અને દેશપાર કરવાનું ચાલી રહ્યું હતું. તેમાં ભરતીઓટ થતી હતી. બન્ને પક્ષ કંઈક મોળા પણ પડ્યા હતા. સરકારે જોયું કે જેલ ભરવાથી ચુસ્ત રહેલા સત્યાગ્રહીઓ હારવાના નથી. દેશનિકાલથી સરકારની અવગણના થતી હતી. કોઈક કેસો અદાલતોમાં જતા હતા તેમાં તેની હાર પણ થતી હતી. હિંદીઓ પણ જલદ મુકાબલો કરવા તૈયાર ન હતા. તેટલી સંખ્યામાં સત્યાગ્રહી રહ્યા પણ નહોતા. કેટલાક કાયર થયા હતા. કેટલાક છેક હારી ગયા હતા ને ચુસ્ત રહેલાઓને મૂરખ ગણી કાઢતા હતા. મૂરખ પોતાને ડાહ્યા જોઈ ઈશ્વર ઉપર અને લડાઈની તથા પોતાના સાધનની સત્યતા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી બેઠા હતા. તેઓ માનતા હતા કે અંતે સત્યનો જ જય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો રાજ્યવહીવટ તો એક ક્ષણ પણ રોકાતો ન હતો. બોઅર અને અંગ્રેજો દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બધાં સંસ્થાનો એકત્ર કરી વધારે સ્વતંત્રતા ચાહતા હતા. જનરલ હર્ટ્ઝોગ બ્રિટિશ સંબંધ તદ્દન નાબૂદ કરવા ઇચ્છતા હતા. બીજાઓ બ્રિટિશનો નામનો સંબંધ પસંદ કરતા હતા. અંગ્રેજો

સંબંધનો સંપૂર્ણ ભંગ તો સહન કરે તેમ ન હતું. જે કાંઈ મેળવવું હતું તે બ્રિટિશ પાર્લમેંટ મારફતે જ મળે તેમ હતું. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકા તરફથી એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત જાય ને દક્ષિણ આફ્રિકાનો કેસ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ આગળ રજૂ કરે, એવો બોઅર અને બ્રિટિશોએ ઠરાવ કર્યો હતો.

હિંદવાસીઓએ જોયું કે જો એકત્રતા—યુનિયન—થાય તો તેમની સ્થિતિ છે તેના કરતાં વધારે કફોડી થશે. બધાં સંસ્થાનો હિંદીઓ ઉપર હમેશાં વધારે ને વધારે દબાણ કરવા માગતાં હતાં. એટલે એ બધા વિરોધીઓ વધારે એકત્ર થાય તો હિંદીઓ ઉપર વધારે દબાણ થાય એ દેખીતું હતું. જોકે હિંદીઓનો અવાજ નગારા આગળ તતૂડીના સમાન હતો, છતાં એક પણ પ્રયત્ન જતો ન કરવો એ હેતુથી આ સમયે ફરી હિંદીઓનું એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત મોકલવાનો ઠરાવ થયો. આ વેળા ડેપ્યુટેશનમાં મારી સાથે પોરબંદરના મેમણ શેઠ હાજી હબીબને નીમવામાં આવ્યા હતા. એમનો ટ્રાન્સવાલનો વેપાર ઘણા જૂના વખતનો હતો. અનુભવ બહોળો હતો. અંગ્રેજી કેળવણી નહોતી છતાં અંગ્રેજી, ડચ, ઝુલુ વગેરે ભાષાઓ સહેલાઈથી સમજી લેતા હતા. એમની દિલસોજી સત્યાગ્રહીઓ તરફ હતી પણ પોતે સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી ન કહેવાય. અમે બંને ભાઈઓ કેપટાઉનથી જે આગબોટમાં વિદાય થયા તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રખ્યાત બુઝુર્ગ મેરીમેન પણ હતા. તેઓ યુનિયન સાંધવા સારુ જતા હતા. જનરલ સ્મટ્સ વગેરે તો અગાઉથી પહોંચ્યા હતા. નાતાલ તરફથી પણ એક નોખું હિંદી ડેપ્યુટેશન આ વેળા વિલાયત ગયું હતું. એ સત્યાગ્રહને અંગે ન હતું, પણ નાતાલમાં પડતી મુશ્કેલીઓને અંગે હતું.

આ વખતે લૉર્ડ ક્રુ સંસ્થાનોના પ્રધાન હતા અને લૉર્ડ મોર્લી હિંદના વજીર હતા. ખૂબ ચર્ચા થઈ. અમે ઘણાને મળ્યા. એક પણ અધિપતિ કે આમ કે ઉમરાવની સભાના એક પણ મેમ્બર જેને મળી શકાય તેમ હતું તેને મળ્યા વિના ન રહ્યા. લૉર્ડ ઍમ્પ્ટહીલની મદદ બેહદ હતી એમ કહી શકાય. તેઓ સાહેબ મિ. મેરીમૅન, જનરલ બોથા વગેરેને મળ્યા કરતા હતા અને છેવટે જનરલ બોથા તરફથી એક સંદેશો લાવ્યા. તેમણે કહ્યું: "જનરલ બોથા તમારી લાગણીને સમજે છે. તમારી પરચૂરણ માગણીઓ કબૂલ રાખવા તૈયાર છે. પણ 'એશિયાટિક ઍક્ટ' રદ કરવા ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં નવા આવનારાઓ વિષેના કાયદામાં ફેરફાર કરવા તૈયાર નથી. કાયદામાં રહેલો કાળાધોળા વચ્ચેનો ભેદ તમે રદ કરાવવા માગો છો તે રદ કરવાની તેઓ ના પાડે છે. ભેદ રાખવો એ જનરલ બોથા સિદ્ધાંત સમજે છે અને કદાચ તેમને લાગે કે રદ કરવો, તોપણ તે વાત દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ કદી સહન ન કરે. જનરલ સ્મટ્સનો પણ જનરલ બોથાના જેવો જ મત છે. તેઓ બંને કહે છે કે આ તેમનો છેવટનો નિર્ણય છે, ને છેવટનું કહેણ છે. આથી વધારે તમે માગશો તો દુઃખી થશો ને તમારી કોમ પણ દુઃખી થશે. માટે તમે કરો તે નિર્ણય જોઈ વિચારીને કરજો. આમ તમને કહેવા અને તમારી જવાબદારીનો તમને ચિતાર આપવા જનરલ બોથાએ મને કહ્યું છે." આટલો સંદેશો આપી લૉર્ડ ઍમ્પ્ટહીલ બોલ્યા:

"જુઓને, તમારી બધી વહેવારુ માગણીઓ તો જનરલ બોથા કબૂલ રાખે છે અને આ દુનિયામાં આપ-લે તો આપણે કરવી જ પડે છે. આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે બધું મળી

શકતું નથી. એટલે હવે મારી તમને ખાસ સલાહ છે કે તમારે આ કહેણ કબૂલ રાખવું. તમારે સિદ્ધાંતને ખાતર લડવું હોય તો આગળ ઉપર તમે લડી શકશો. આ વાતનો તમે બન્ને વિચાર કરી જોજો અને પછી જોઈએ તો જવાબ દેજો."

આ સાંભળી મેં શેઠ હાજી હબીબ તરફ જોયું. તેઓએ કહ્યું: "મારી વતી કહો કે હું સમાધાની પક્ષ તરફથી કહું છું કે મને જનરલ બોથાનું કહેણ મંજૂર છે. એટલું જો તેઓ સાહેબ આપે તો આપણે હાલ સંતોષ વાળીએ ને સિદ્ધાંતને સારુ પાછળથી લડી લઈએ. હવે કોમ વધારે ખુવાર થાય એ મને ગમતું નથી. જે પક્ષની વતી હું બોલું છું તે પક્ષની સંખ્યા વધારે છે ને તેની પાસે પૈસો પણ વધારે છે." મેં આ વાક્યોનો અક્ષરેઅક્ષર તરજુમો કરી આપ્યો. ને પછી મારા પક્ષ તરફથી હું બોલ્યો: "આપે જે તસ્દી લીધી છે તેને સારુ અમે બન્ને આપના આભારી છીએ. મારા સાથીએ જે કહ્યું તે બરાબર છે. તેઓ સંખ્યામાં ને પૈસામાં વધારે બળવાન પક્ષની વતી બોલે છે. હું જેમની વતી બોલું છું તેઓ પ્રમાણમાં ગરીબ છે ને સંખ્યામાં થોડા છે. પણ તેઓ મરણિયા છે. તેમની લડાઈ વ્યવહાર તેમ જ સિદ્ધાંત બન્નેને સારુ છે. જો બેમાંથી એક જતું જ કરવું પડે તો તેઓ વ્યવહારને જવા દઈ સિદ્ધાંતને સારુ ઝૂઝશે. જનરલ બોથાની સત્તાનું અમને માપ છે. પણ અમારી પ્રતિજ્ઞાને અમે તેના કરતાં પણ વધારે વજનદાર સમજીએ છીએ. તેથી પ્રતિજ્ઞાના પાલનને અર્થે અમે ખુવાર થવા રાજી છીએ. અમે ધીરજ રાખીશું. અમારો વિશ્વાસ છે કે અમે અમારા નિશ્ચય ઉપર કાયમ રહીશું તો જે ઈશ્વરને નામે અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે તેને પૂરી કરશે.

"આપની સ્થિતિ હું પૂરી સમજું છું. આપે અમારે સારુ ઘણું કર્યું છે. હવે આપ અમને મૂઠીભર સત્યાગ્રહીઓને સાથ ન દઈ શકો તો અમને તેનો ધોખો નહિ થાય. અને તેથી આપે કરેલો ઉપકાર પણ અમે નહિ ભૂલીએ. આપ પણ અમે આપની સલાહ કબૂલ નથી રાખી શકતા તેને સારુ અમને માફ કરશો, એવી અમને ઉમેદ છે. જનરલ બોથાને અમારી બન્નેની વાત આપ સુખેથી સંભળાવજો ને કહેજો કે, અમે જે થોડા છીએ તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાના જ છીએ ને આશા રાખવાના છીએ કે, અમારી દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ અંતે તેમના હૃદયને પણ ભેદશે ને તેઓ 'એશિયાટિક એક્ટ' રદ કરશે."

લૉર્ડ એમ્પ્ટહીલે ઉત્તર આપ્યો:

"તમે એમ ન જાણજો કે હું તમને છોડી દઉં. મારે પણ મારી સજ્જનતા તો જાળવવી રહેલી જ છે. જે કામ એક વાર હાથ ધર્યું તેને અંગ્રેજ એકાએક છોડતા નથી. તમારી લડત વાજબી છે. તમે શુદ્ધ સાધનોથી લડો છો. હું તમને કેમ છોડું? પણ મારી સ્થિતિ તમે સમજી શકો છો. દુઃખ તો તમારે ભોગવવાનું રહ્યું. એટલે જરા પણ સમાધાની થઈ શકે તો તે કબૂલ કરવાની સલાહ આપવી એ મારો ધર્મ ગણાય, પણ તમે જે દુઃખ સહન કરનારા છો તે પોતે તમારી ટેકને સારુ ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરવા તૈયાર હો તો હું તમને કેમ રોકું? હું તો તમને ધન્યવાદ જ આપું. એટલે તમારી કમિટીનો પ્રમુખ તો હું રહીશ જ ને મારાથી બનતી મદદ પણ જરૂર કર્યાં કરીશ. પણ તમારે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું રહ્યું છે કે ઉમરાવની સભામાં હું એક નાનો સભાસદ ગણાઉં. મારું વજન બહુ ન ગણાય.

છતાં જે કાંઈ છે તે તમારે સારુ વપરાયાં જ કરશે, એ વિષે તમે નિઃશંક રહેજો."

આ ઉત્તેજનનાં વચન સાંભળી અમે બંને રાજી થયા.

વાંચનારે આમાં એક મધુર વસ્તુ કદાચ નહિ પારખી હોય. શેઠ હાજી હબીબ અને હું ઉપર જણાવ્યું તેમ મતભેદ ધરાવતા હોવા છતાં, અમારી વચ્ચે એટલી મીઠાશ હતી અને એટલો વિશ્વાસ હતો કે શેઠ હાજી હબીબે પોતાનું વિરોધી વેણ મારી મારફતે જ કહેવડાવવામાં આંચકો ન ખાધો. તેઓ એટલો વિશ્વાસ રાખી શકતા હતા કે હું તેમનો કેસ લૉર્ડ એમ્પ્ટહીલ પાસે બરાબર રજૂ કરીશ.

અહીં વાંચનારને એક અપ્રસ્તુત વાત પણ કહી લઉં. વિલાયતમાં હું રહ્યો તે દરમ્યાન મારે ઘણા અરાજકવાદીઓ સાથે વાતો થયેલી. તે બધાની દલીલોનું ખંડન કરતાં ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેવા માણસો હતા તેમનું સમાધાન કરવામાંથી 'હિંદ સ્વરાજ'ની ઉત્પત્તિ થઈ. તેનાં મુખ્ય તત્ત્વો મેં લૉર્ડ એમ્પ્ટહીલની સાથે પણ ચર્ચેલાં હતાં તે એવા જ ઇરાદાથી કે, તેઓ સાહેબ એવો ખ્યાલ મુદ્દલ ન લાવે કે મેં મારા વિચારો દબાવીને તેમના નામનો ને તેમની મદદનો દક્ષિણ આફ્રિકાના કામને સારુ ગેરઉપયોગ કર્યો. તેઓ સાહેબ સાથેની આ વિષેની મારી ચર્ચા મને હમેશાં યાદ રહી છે. તેમને ત્યાં માંદગી હતી છતાં મને તેઓ મળ્યા હતા. અને જોકે 'હિંદ સ્વરાજ'ના મારા વિચારોને તેઓ મળતા ન આવ્યા, છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં તેમણે પોતાનો હિસ્સો છેવટ લગી પૂરેપૂરો આપ્યો અને અમારી વચ્ચેનો મીઠો સંબંધ છેવટ લગી કાયમ રહ્યો.

૯

ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ (૧)

આ વેળા વિલાયતથી જે ડેપ્યુટેશન પાછું ફર્યું તે સારા સમાચાર તો ન લાવ્યું. લોકો લૉર્ડ એમ્પ્ટહીલે કરેલી વાતોનો સાર શો કાઢશે એની મને ઓછી ચિંતા હતી. મારી સાથે છેવટ લગી કોણ ઊભા રહેશે એ હું જાણતો હતો. સત્યાગ્રહ વિષે મારા વિચારો વધારે પરિપક્વ થયા હતા. તેની વ્યાપકતા અને અલૌકિકતા હું વધારે સમજી શક્યો હતો તેથી હું શાંત હતો. વિલાયતથી પાછા ફરતાં જ મેં આગબોટમાં 'હિંદ સ્વરાજ' લખ્યું હતું. તેનો મુદ્દો કેવળ સત્યાગ્રહની ભવ્યતા બતાવવાનો હતો. એ પુસ્તક મારી શ્રદ્ધાનું માપ છે. તેથી લડનારાની સંખ્યાનો મારી આગળ સવાલ જ નહોતો.

પણ મને પૈસાની ચિંતા રહેતી હતી. લાંબા કાળ સુધી લડત ચલાવવી ને પાસે નાણાં ન હોય, એ દુઃખ મોટું થઈ પડયું. પૈસા વિના લડત ચાલી શકે, પૈસો ઘણી વેળા સત્યની લડતને દૂષિત કરે છે. પ્રભુ હમેશાં સત્યાગ્રહીને — મુમુક્ષુને — આવશ્યકતા ઉપરાંત સાધન આપતો જ નથી — એ હું ત્યારે એટલું સ્પષ્ટ નહોતો સમજતો, જેટલું આજ સમજું છું. પણ

હું આસ્તિક છું. મને પ્રભુએ ત્યારે પણ સાથ દીધો. મારી ભીડ ભાંગી. એક તરફથી મારે દક્ષિણ આફ્રિકાને કિનારે ઊતરતાં કોમને નિષ્ફળતાના ખબર આપવાના હતા તો બીજી તરફથી મને પ્રભુએ નાણાંની તંગીથી મુક્ત કર્યો. કેમકે કેપટાઉન ઊતરતાં જ વિલાયતથી તાર મળ્યો કે સર રતન તાતાએ રૂા. ૨૫,૦૦૦ આપ્યા છે. એટલાં નાણાં તે વેળા ઘણાં થઈ પડયાં. કામ ચાલ્યું.

પણ તે નાણાંથી અથવા ગમે તેટલાં નાણાંથી સત્યાગ્રહની-સત્યની-આત્મશુદ્ધિની-આત્મબળની લડત ન ચાલી શકે. એ લડતને સારુ ચારિત્રની મૂડી જોઈએ. ધણી વિનાનો મહેલ પણ જેમ ખંડિયેર જેવો લાગે તેમ ચારિત્રહીન મનુષ્યનું અને તેની મિલકતનું સમજવું. સત્યાગ્રહીઓએ જોયું કે હવે લડત કેટલી લાંબી ચાલશે તેનું માપ કોઈથી ન કઢાય. ક્યાં જનરલ બોથાની ને જનરલ સ્મટ્સની એક તસુ પણ ન હઠવાની પ્રતિજ્ઞા ને ક્યાં સત્યાગ્રહીની મરણ પર્યંત ઝૂઝવાની પ્રતિજ્ઞા! હાથી ને કીડી વચ્ચેનું યુદ્ધ હતું. હાથીના એક પગની નીચે અસંખ્ય કીડીઓ કચરાઈ શકે. સત્યાગ્રહી પોતાના સત્યાગ્રહની મુદતને વાડથી બાંધી શકતા ન હતા. વર્ષ લાગે કે વર્ષો, બધું તેને મન એક જ હતું. તેને તો લડવું એ જ જય હતો. લડવું એટલે જેલ જવું, દેશનિકાલ થવું. તે દરમ્યાન કુટુંબનું શું? નિરંતર જેલ જનારને નોકરી તો કોઈ ન જ આપે. જેલમાંથી છૂટે ત્યારે પોતે ખાય શું, ખવડાવે શું? ક્યાં રહે? ભાડું કોણ આપે? આજીવિકા વિના સત્યાગ્રહી પણ મૂંઝાય. ભૂખે મરી, પોતાનાંને ભૂખે મારીને પણ લડત લડનારા જગતમાં ઘણા ન જ હોઈ શકે.

આજ લગી તો જેલ જનારનાં કુટુંબોનું ભરણ તેમને દર માસે પૈસા આપીને થતું હતું. સૌને તેની આવશ્યકતા મુજબ અપાતું હતું. કીડીને કણ અને હાથીને હારો. બધાને એક સરખું તો ન જ દેવાય. પાંચ બાળકોવાળા સત્યાગ્રહીને અને બ્રહ્મચારી, જેને કોઈ આશ્રિત નથી, તેને એક પંક્તિમાં તો ન જ મુકાય. અથવા કેવળ બ્રહ્મચારીને જ ભરતીમાં લેવાનું તો ન જ બને. ત્યારે કયા ધોરણ મુજબ દ્રવ્ય અપાય? ઘણે ભાગે દરેક કુટુંબની ઉપર વિશ્વાસ મેલીને, તે ઓછામાં ઓછો આંક મૂકે તે પ્રમાણે ખર્ચ આપવામાં આવતો હતો. આમાં કપટને પુષ્કળ અવકાશ હતો. કપટીઓએ તેનો કંઈક લાભ પણ લીધો. બીજા નિખાલસ હૃદયના પણ અમુક ધોરણ મુજબ રહેનારા હોઈ મદદની આશા રાખતા હતા. મેં જોયું કે આ પ્રમાણે લડત લાંબી મુદત ચલાવવી અશક્ય હતી. લાયકને અન્યાય થવાનો ને નાલાયકને પોતાના પાખંડમાં ફાવી જવાનો ભય રહેતો હતો. આ મુશ્કેલીનો ઉકેલ એક જ રીતે થાય તેમ હતું — બધાં કુટુંબોને એક સ્થળે રાખવાં ને બધાંએ સાથે રહી કામ કરવું. આમાં કોઈને અન્યાયનો ભય તો ન જ રહ્યો. પાખંડને કંઈ જ અવકાશ ન રહ્યો એમ પણ કહી શકાય. જાહેર પૈસાનો બચાવ થાય ને સત્યાગ્રહી કુટુંબોને નવા અને સાદા જીવનની તથા ઘણાની સાથે હળીમળીને રહેવાની તાલીમ મળે. આવી રીતે ઘણા પ્રાંતના ને ઘણા ધર્મના હિંદીઓને પણ સાથે રહેવાનું મળે.

એવી જગ્યા ક્યાંથી મળે? શહેરમાં રહેવા જતાં તો બકરી કાઢતાં ઊંટ પેસવાનો ભય હતો. માસિક ખર્ચ જેટલું કદાચ ભાડું જ આપવું પડે ને કુટુંબોને શહેરમાં સાદાઈથી રહેવામાં

મુસીબતો પડે. વળી શહેરમાં એવી જગ્યા તો ન જ મળી શકે કે જ્યાં ઘણાં કુટુંબો ઘેર બેઠે કંઈ ઉપયોગી ધંધો કરી શકે. તેથી શહેરથી બહુ દૂર પણ નહિ, બહુ નજીક પણ નહિ, એવું ક્ષેત્ર પસંદ કરવું જોઈએ એ સમજી શકાયું. ફિનિક્સ તો હતું જ. ત્યાં 'ઇંડિયન ઓપીનિયન' ચાલતું હતું. થોડી ખેતી પણ થતી હતી. સગવડો ઘણી તૈયાર હતી. પણ ફિનિક્સ જોહાનિસબર્ગથી ત્રણસેં માઇલ દૂર હતું અથવા ત્રીસ કલાકની મુસાફરીનો રસ્તો હતો. એટલે દૂર કુટુંબોને લાવવાં લઈ જવાં વિકટ અને મોંઘું કાર્ય હતું. વળી કુટુંબો પોતાનાં ઘરબાર છોડીને એટલે દૂર જવાને તૈયાર ન થાય. થાય તોયે એટલે દૂર તેઓને અને જેલીઓ છૂટે ત્યારે તેમને ત્યાં મોકલવાનું વગેરે અશક્ય જેવું લાગ્યું.

ત્યારે જગ્યા તો ટ્રાન્સવાલમાં જ અને તે પણ જોહાનિસબર્ગની નજદીક હોવી જોઈએ. મિ૦ કેલનબૅકની હું ઓળખાણ કરાવી ગયો છું. તેમણે ૧,૧૦૦ એકર જમીન વેચાતી લીધી અને તેનો ઉપયોગ સત્યાગ્રહીઓને સારુ આપ્યો. તે જમીનમાં ફળઝાડો હતાં ને એક પાંચ સાત માણસ રહી શકે એવું નાનું મકાન હતું. પાણીનો ઝરો હતો. ત્યાંથી સ્ટેશન એક માઇલ જેટલું દૂર હતું, અને જોહાનિસબર્ગ ૨૧ માઇલ હતું. આ જ જમીન ઉપર મકાન બાંધવાનો અને કુટુંબ વસાવવાનો નિશ્ચય થયો.

૧૦

ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ (૨)

આ જમીન ૧,૧૦૦ એકર હતી ને તેની ટોચે નાની ટેકરી હતી, જ્યાં એક નાનકડું મકાન હતું. ત્યાં ફળઝાડો હતાં. તેમાં નારંગી, ઍપ્રિકોટ, પ્લમ પુષ્કળ ઊગતાં હતાં — એટલાં કે મોસમમાં સત્યાગ્રહીઓ પેટ ભરીને ખાય છતાં બચે. પાણીનો એક નાનો ઝરો હતો. તેમાંથી પાણી મળી રહેતું. જે જગ્યાએ રહેવાનું હતું ત્યાંથી ૫૦૦ વાર દૂર હશે. એટલે પાણી કાવડોમાં ભરીને લાવવાની મહેનત હતી જ.

આ સ્થાનમાં નોકર મારફતે કંઈ પણ ઘરકામ, તેમ જ બને તેટલું વાડીનું અને બાંધકામનું પણ કામ ન લેવું એવો આગ્રહ હતો. એટલે પાયખાનાથી માંડીને રસોઈ સુધીનું બધું કામ હાથે જ કરવાનું હતું. કુટુંબોને રાખવાનાં હતાં, પણ પ્રથમથી જ નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને નોખાં રાખવાં. તેથી મકાનો નોખાં અને થોડાં દૂર બનાવવાં એમ ઠર્યું. દસ સ્ત્રીઓ અને સાઠ પુરુષો રહી શકે એટલાં મકાન તરત બનાવવાનો નિશ્ચય થયો. મિ૦ કેલનબેકને રહેવાનું પણ એક મકાન બનાવવાનું હતું ને તેની જ સાથે એક નિશાળનું. આ ઉપરાંત એક કારખાનું સુતારકામ, મોચીકામ ઇત્યાદિ માટે બનાવવાનું હતું.

જેઓ આ સ્થાનમાં રહેવા આવવાના હતા તેઓ ગુજરાતના, મદ્રાસના, આંધ્ર દેશના અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના હતા. ધર્મે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી હતા. લગભગ ચાળીસ જુવાન, બે ત્રણ વયોવૃદ્ધ, પાંચ ઓરત અને વીસથી ત્રીસ બાળકો હતાં. તેમાં ચાર પાંચ બાળાઓ હતી.

ઓરતોમાંની જે ખ્રિસ્તી હતી તેમને અને બીજાને માંસાહારની ટેવ હતી. આ સ્થાનમાં માંસાહાર દાખલ ન કરવો પડે તો સારું, એમ મિ૦ કેલનબેકનો તેમ જ મારો અભિપ્રાય હતો. પણ જેઓને તેને વિષે જરાયે બાધ ન મળે, જેઓ સંકટ સમયે આવે સ્થાને આવવાના હતા, જેઓને જન્મથી તે વસ્તુનો અભ્યાસ, તેઓને માંસાહાર અમુક મુદતને સારુ પણ છોડવાનું કેમ કહી શકાય? ન કહેવાય તો ખર્ચ કેટલું થાય? વળી જેમને ગોમાંસની ટેવ હોય તેને ગોમાંસ પણ આપવું? કેટલાં રસોડાં ચલાવવાં? મારો ધર્મ શો હતો? આવાં કુટુંબોને પૈસા આપવાનું નિમિત્ત થઈને પણ હું માંસાહાર ને ગોમાંસાહારને મદદ તો કરતો જ હતો. જો હું એવો નિયમ કરું કે માંસાહારીને મદદ નહિ જ મળે, તો મારે સત્યાગ્રહ કેવળ નિરામિષ ભોજન કરનારની મારફતે જ લડવો જોઈએ. તે પણ કેમ થાય? લડત તો હિંદીમાત્રને સારુ હતી. મારો ધર્મ હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો. જો ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન ભાઈઓ ગોમાંસ પણ માગે તો મારે તેમને તે પૂરું પાડ્યે જ છૂટકો. હું તેઓને આ સ્થાનમાં આવવાની મનાઈ ન જ કરી શકું.

પણ પ્રેમનો બેલી ઈશ્વર છે જ. મેં તો સરળભાવે ખ્રિસ્તી બહેનોની આગળ મારું સંકટ મૂક્યું. મુસલમાન માબાપોએ તો કેવળ નિરામિષ રસોડું ચલાવવાની મને રજા આપી દીધી હતી.

બહેનોની સાથે મારે હિસાબ કરવાનો હતો. તેમના ધણી કે પુત્ર તો જેલમાં જ હતા. તેમની સંમતિ મને હતી. તેમની સાથે આવા પ્રસંગો મને ઘણી વેળા આવેલા. કેવળ બહેનોની સાથે આવો નિકટ પ્રસંગ આ પહેલો જ આવ્યો. તેમની પાસે મકાનની અગવડની, પૈસાની અને મારી લાગણીની મેં વાત કરી. સાથે મેં તેમને નિર્ભય કરી કે તેઓ માગશે તો હું તો ગોમાંસ પણ પૂરું પાડીશ. બહેનોએ પ્રેમભાવથી માંસ ન મંગાવવાનું સ્વીકાર્યું. રસોઈનો કારભાર તેમના હાથમાં સોંપાયો. તેમને મદદ કરવામાં અમારામાંથી એક બે પુરુષો રોકાયા. આમાંનો હું તો એક ખરો જ. મારી હાજરી ઝીણા કંકાસોને દૂર રાખી શકતી હતી. રસોઈ સાદામાં સાદી કરવી એ ઠરાવ થયો. ખાવાના ટંક મુકરર થયા. રસોડું એક જ હતું. બધા એક પંગતે જ જમે. સૌએ પોતપોતાનાં વાસણ માંજીધોઈને સાફ રાખવાનાં. સામાજિક વાસણો વારાફરતી માંજવાનો ઠરાવ થયો. મારે કહેવું જોઈએ કે ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ લાંબી મુદત સુધી ચાલ્યું છતાં બહેનોએ કે ભાઈઓએ કદી માંસાહારની માગણી ન કરી. શરાબ, તમાકુ વગેરે તો બંધ હતાં જ.

મકાનો બાંધવામાં પણ હાથે થઈ શકે તેટલું કામ કરવું એ આગ્રહ હતો, એમ હું આગળ લખી ગયો છું. સ્થપતિ તો મિ૦ કેલનબેક હતા જ. તેમણે એક યુરોપના કડિયાને મેળવ્યો. એક ગુજરાતી સુથારે પોતાની મદદ મફત આપી અને બીજાની મદદ ઓછે દામે આણી આપી. કેવળ મજૂરીનું કામ અમે હાથે જ કર્યું. અમારામાંના જે શરીર વાળવે ચાલાક હતા તેમણે તો હદ વાળી. સુથારનું અર્ધું કામ તો એક વિહારી કરીને સરસ સત્યાગ્રહી હતો તેણે ઉપાડી લીધું. સાફસૂફ રાખવું,

શહેરમાં જવું, ત્યાંથી બધો સામાન લાવવો વગેરે કામ સિંહ જેવા થંબી નાયડુએ ઊંચકી લીધું હતું.

આ ટુકડીમાં ભાઈ પ્રાગજી હતા. તેમણે જિંદગીમાં કદી ટાઢતડકો સહન જ ન કરેલો. અહીં તો ટાઢ હતી, તડકો હતો, વરસાદ હતો. અમારી શરૂઆત તો તંબૂમાં થયેલી. મકાન બંધાય ત્યારે તેમાં સુવાય. બે માસમાં મકાન તૈયાર થયાં હશે. મકાનો પતરાંનાં હતાં એટલે તેને કરતાં વખત જ ન જાય. લાકડાં પણ જે માપનાં જોઈએ તેવાં તૈયાર મળી શકે. એટલે માત્ર માપસર ટુકડા કરવાનું જ રહે. બારીબારણાં થોડાં કરવાનાં હતાં. એથી જ એટલી ટૂંકી મુદતમાં આટલાં બધાં મકાનો તૈયાર થઈ શક્યાં. પણ આ મજૂરીના કામે ભાઈ પ્રાગજીની પૂરી હાજરી લીધી. જેલના કરતાં ફાર્મનું કામ કઠણ હતું જ. એક દિવસ તો થાકથી અને તાપથી બેભાન થઈ પડ્યા. પણ પ્રાગજી ઝટ હારે તેમ ન હતા. તેમણે પોતાના શરીરને અહીં પૂરું કસી લીધું ને છેવટે તો મહેનતમાં સહુની સાથે ઊભા રહે એવી શક્તિ મેળવી લીધી હતી.

એવા જ બીજા જોસફ રાયપન હતા. એ તો બૅરિસ્ટર, પણ તેમને બૅરિસ્ટરપણાનું ગુમાન ન હતું. અતિશય મજૂરી તેમનાથી ન થઈ શકતી. ટ્રેનમાંથી બોજો ઊંચકવા ને તેને ગાડી ઉપર લાદવા, એ બધું કામ તેમને માટે અઘરું હતું, પણ તેમણે તે યથાશક્તિ કર્યું.

ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મમાં નબળા સબળા થયા ને મજૂરી સૌને સદી.

બધાને કંઈ ને કંઈ પ્રસંગે જોહાનિસબર્ગ જવાનું થાય. બાળકોને સહેલને ખાતર જવાની ઇચ્છા થાય. મારે પણ કામસર

જવું પડે. ઠરાવ એવો થયો કે સામાજિક કામસર જવું હોય તેને જ રેલથી જવાની રજા મળે. ત્રીજા વર્ગ સિવાય તો જવાનું હોય જ નહિ. અને સહેલને ખાતર જવું હોય તેણે ચાલીને જવું. સાથે ખાવાનો નાસ્તો બંધાવી દેવો. કોઈનાથી ખાવાનું ખર્ચ શહેરમાં ન થાય. આવા કડક નિયમો ન રાખ્યા હોત તો જે પૈસા બચાવવા ખાતર જંગલવાસ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો તે પૈસા રેલભાડામાં ને બજારના નાસ્તામાં ઊડી જાત. ઘરનો નાસ્તો પણ સાદો જ હતો. ઘેર બનાવેલી વગર ચાળેલા ને ઘેર દળેલા જાડા લોટની રોટી, તેની ઉપર ભોંયશિંગનું ઘેર બનાવેલું માખણ ને ઘેર બનાવેલો નારંગીની છાલનો મુરબ્બો. લોટ દળવાને સારુ હાથે ચલાવવાની લોખંડની ઘંટી લીધી હતી. ભોંયશિંગને ભૂંજીને પીસવાથી માખણ બને છે. તેની કિંમત દૂધના માખણના કરતાં ચારગણી ઓછી પડતી. નારંગી તો ફાર્મમાં જ પુષ્કળ થતી. ફાર્મમાં ગાયનું દૂધ તો ભાગ્યે જ લેતા. ડબ્બાનું દૂધ વાપરતા.

પણ આપણે પાછા મુસાફરી પર આવીએ. જેમને જોહાનિસબર્ગ જવાનો શોખ થાય તે અઠવાડિયામાં એક વખત કે બે વખત ચાલીને જાય અને તે જ દિવસે પાછા આવે. આગળ જણાવી ગયો છું કે આ પંથ ૨૧ માઈલનો હતો. પગપાળા જવાના આ એક નિયમથી સેંકડો રૂપિયા બચી ગયા, ને ચાલીને જનારને ઘણો ફાયદો થયો. કેટલાકને ચાલવાની નવી ટેવ પડી. નિયમ એવો હતો કે, આમ જનારે બે વાગ્યે ઊઠવું અને અઢી વાગ્યે ચાલી નીકળવું. બધા છથી સાત કલાકની અંદર જોહાનિસબર્ગ પહોંચી શકતા. ઓછામાં ઓછો સમય લેનારા ચાર કલાક અઢાર મિનિટે પહોંચતા.

વાંચનાર એમ ન માને કે આ નિયમો બોજારૂપ હતા. સહુ તેનું પ્રેમપૂર્વક પાલન કરતા. બળાત્કારે હું એક પણ માણસને ન રાખી શકત. યુવકો મુસાફરીમાં કે આશ્રમ પર બધું કામ હસમુખે વદને ને કલ્લોલ કરતાં કરતા. મજૂરીના કામને વખતે તેઓને મસ્તી કરતા રોકવા મુશ્કેલ પડતું. રીઝવીને લઈ શકાય એટલું જ કામ લેવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. આથી કામ થોડું થયાનું મને નથી ભાસ્યું.

પાયખાનાની કથા સમજવા જેવી છે. એવડી વસ્તી હતી છતાં ક્યાંયે કચરો કે મેલું કે એઠવાડ કોઈના જોવામાં ન જડ આવે. બધો કચરો જમીન ખોદી રાખી હતી તેમાં દાટી દેવામાં આવતો. પાણી કોઈથી રસ્તામાં ઢોળાય નહિ. બધું વાસણમાં એકઠું કરવામાં આવતું ને તે ઝાડોને જતું. એઠવાડનું અને શાકના કચરાનું ખાતર બનતું. પાયખાનાને સારુ રહેવાના મકાનની નજીક એક ચોરસ ટુકડો દોઢ ફૂટ ઊંડો ખોદી રાખ્યો હતો તેમાં બધું પાયખાનું દાટવામાં આવતું. તેની ઉપર ખોદેલી માટી ખૂબ દાટવામાં આવતી હતી, તેથી જરાયે દુર્ગંધ નહોતી રહેતી. માખી પણ ત્યાં ન બણબણે અને ત્યાં મેલું દાટેલું છે એવો કોઈને ખ્યાલ પણ ન આવે. સાથે ફાર્મને અમૂલ્ય ખાતર મળતું હતું. જો આપણે મેલાનો સદુપયોગ કરીએ તો લાખો રૂપિયાનું ખાતર બચાવીએ ને અનેક રોગોમાંથી બચીએ. પાયખાના વિષેની આપણી કુટેવને લીધે આપણે પવિત્ર નદીના કિનારા બગાડીએ છીએ, માખીઓની ઉત્પત્તિ કરીએ છીએ ને નાહીધોઈ સાફ થયા પછી પાછા જે માખી આપણી દોષમય બેદરકારીથી ઉઘાડી મેલેલી વિષ્ટા ઉપર બેઠી છે તે માખીને આપણા શરીરનો સ્પર્શ કરવા દઈએ છીએ. એક નાનકડી

સરખી કોદાળી આપણને ઘણી ગંદકીમાંથી બચાવે તેમ છે. ચાલવાને રસ્તે મેલું નાંખવું, થૂંકવું, નાક સાફ કરવું, એ ઈશ્વર પ્રત્યે તેમ જ મનુષ્ય પ્રત્યે પાપ છે. તેમાં દયાનો અભાવ છે. જે માણસ જંગલમાં રહે તોયે પોતાનું મેલું દાટે નહિ, તે દંડને લાયક છે.

અમારું કામ સત્યાગ્રહી કુટુંબોને ઉદ્યોગી રાખવાનું, પૈસા બચાવવાનું અને છેવટે સ્વાશ્રયી થવાનું હતું. આમ કરી શકીએ તો અમે ગમે તેટલી મુદત લગી ઝૂઝી શકીએ. જોડાનું ખર્ચ તો હતું જ. બંધ જોડાથી ગરમ હવામાં તો નુકસાન જ છે. પસીનો બધો પગ ચૂસે ને નાજુક થાય. મોજાંની જરૂર તો આપણા જેવી હવામાં ન જ હોય. પણ કાંટા, પથરા વગેરેથી બચવા સારુ કંઈક રક્ષણની આવશ્યકતા અમે માની હતી. તેથી અમે કાંટારખાં એટલે ચંપલ બનાવવાનો ધંધો શીખવાનું ઠરાવ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટ્રૅપિસ્ટ નામના રોમન કૅથલિક પાદરીઓનો મઠ છે. ત્યાં આવા ઉદ્યોગો ચાલે છે. તેઓ જર્મન હોય છે. તેમાંના એક મઠમાં મિ૦ કૅલનબૅક ચંપલ બનાવવાનું શીખી આવ્યા. તેમણે મને શીખવ્યું અને બીજા સાથીઓને. આમ કેટલાક જુવાનિયા ચંપલ બનાવતાં શીખી ગયા. અને અમે મિત્રવર્ગને વેચતા પણ થઈ ગયા. મારે કહેવાની જરૂર તો ન જ હોવી જોઈએ કે મારા ઘણા શિષ્યો મારા કરતાં આ કસબમાં સહેજે ચઢી ગયા. બીજું કામ સુથારનું દાખલ કર્યું. એક ગામડું વસાવીને રહ્યા ત્યાં પાટલાથી માંડીને પેટી સુધીની અનેક નાની મોટી વસ્તુઓ જોઈએ; તે અમે હાથે જ બનાવતા. પેલા પરોપકારી મિસ્ત્રીઓએ તો અમને કેટલાક માસ લગી મદદ દીધી જ હતી. આ કામનું ઉપરીપણું મિ૦ કૅલનબૅકે પોતાને

હસ્તક રાખ્યું હતું. તેમની સુઘડતા ને ચોકસાઈનો અનુભવ અમને પ્રત્યેક ક્ષણે થતો.

યુવકો, બાળકો અને બાળાઓને સારુ નિશાળ તો જોઈએ જ. આ કામ સહુથી મુશ્કેલ માલૂમ પડ્યું ને સંપૂર્ણતાને છેવટ લગી ન જ પહોંચ્યું. શિક્ષણનો બોજો મુખ્ય ભાગે મિ૦ કૅલનબૅક અને મારી ઉપર હતો. નિશાળ બપોરે જ ચલાવી શકાય. અમે બંને મજૂરી કરીને ખૂબ થાક્યા હોઈએ. નિશાળિયા પણ થાકેલા હોય જ. એટલે ઘણી વાર તેઓ ઝોલાં ખાય અને અમે પણ ઝોલાં ખાઈએ. આંખે પાણી છાંટીએ, બાળકોની સાથે ગેલ કરી તેમનું અને અમારું આળસ ભાંગીએ પણ તે કેટલીક વાર નિરર્થક જતું. જે આરામ શરીર માગે તે લીધે જ છોડે. આ તો એક અને નાનામાં નાનું વિઘ્ન વર્ણવ્યું. કેમકે એમ ઝોલાં ખવાઈ જતાં છતાં વર્ગ તો ચાલતા જ. પણ તામિલ, તેલગુ અને ગુજરાતી આમ ત્રણ ભાષા બોલવાવાળાને શું અને કઈ રીતે શીખવાય? માતૃભાષા વાટે શીખવવાનો લોભ ખરો જ. તામિલ થોડુંઘણું હું જાણું. તેલગુનો તો અક્ષર સરખોયે નહિ. આવી સ્થિતિમાં એક શિક્ષક શું કરે? જે યુવકો હતા તેમાંથી કેટલાકનો શિક્ષક તરીકે ઉપયોગ કર્યો. તે પ્રયોગ સફળ થયો ન ગણી શકાય. ભાઈ પ્રાગજીનો ઉપયોગ તો થતો જ હતો. યુવકોમાંના કેટલાક ખૂબ તોફાની અને આળસુ હતા, ચોપડી સાથે તો હમેશાં લડાઈ જ કરે. એવા વિદ્યાર્થી શિક્ષકને શાના ગાંઠે? વળી મારું કામ અનિયમિત હતું. મારે જરૂર પડ્યે જોહાનિસબર્ગ જવું જ પડે. તેવું જ મિ૦ કૅલનબૅકનું હતું. બીજી મુસીબત ધાર્મિક શિક્ષણની હતી. મુસલમાનોને કુરાન શીખવવાનો તો લોભ રહે જ. પારસીને અવેસ્તા શીખવવાની ઇચ્છા થાય. એક

ખોજાનો બાળક હતો તેને ખાસ ખોજા પંથની નાનકડી પોથી હતી તે શીખવવાનો બોજો તેના પિતાએ મારે માથે મૂક્યો હતો. મેં મુસલમાની અને પારસી પુસ્તકો ભેળાં કર્યાં. હિંદુધર્મનાં મૂળતત્ત્વો મને સમજાય તેટલાં લખી કાઢયાં — મારાં જ બાળકોને અંગે કે ફાર્મમાં જ એ હું ભૂલી ગયો છું. મારી પાસે જો એ વસ્તુ હોત તો તો હું મારી પોતાની પ્રગતિ કે ગતિના માપને અર્થે તે અહીં છાપી નાંખત. પણ આવી વસ્તુઓ તો ઘણીયે મેં મારી જિંદગીમાં નાંખી દીધી છે કે બાળી નાંખી છે. એ વસ્તુઓને સંઘરી રાખવાની આવશ્યકતા મને જેમ જેમ ઓછી જણાતી ગઈ અને જેમ જેમ મારો વ્યવસાય વધતો ગયો તેમ તેમ મેં આવી વસ્તુઓનો નાશ કર્યો. મને તેનો પશ્ચાત્તાપ નથી. એ વસ્તુઓનો સંગ્રહ મને બોજારૂપ ને બહુ ખરચાળ થઈ પડત. તેને સાચવવાનાં સાધન મારે ઉત્પન્ન કરવાં પડત. એ મારા અપરિગ્રહી આત્માને અસહ્ય થાત.

પણ આ શિક્ષણપ્રયોગ વ્યર્થ ન ગયો. છોકરાંઓમાં કદી અસહિષ્ણુતા નહોતી આવી. એકબીજાના ધર્મ પ્રત્યે ને એકબીજાના રીતરિવાજો પ્રત્યે ઉદારતા શીખ્યા. તેઓ બધા સગાભાઈની જેમ રહેતાં શીખ્યા. એકબીજાની સેવા શીખ્યા. સભ્યતા શીખ્યા. ઉદ્યમી થયા. અને આજ પણ તે બાળકોમાંના જેમની પ્રવૃત્તિની મને કંઈયે ખબર છે તે ઉપરથી હું જાણું છું કે તેઓએ ટોલ્સ્ટોય ફાર્મમાં જે મેળવ્યું તે નિરર્થક નથી ગયું. અધૂરો તોપણ એ વિચારમય અને ધાર્મિક પ્રયોગ હતો. અને ટોલ્સ્ટોય ફાર્મનાં અત્યંત મીઠાં સ્મરણોમાં આ શિક્ષણના પ્રયોગનાં સ્મરણ ઓછાં મીઠાં નથી.

પણ તે સ્મરણોને સારુ નવું પ્રકરણ ઘટે છે.

૧૧

ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ (૩)

આ પ્રકરણમાં ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મનાં ઘણાં સ્મરણોનો સંગ્રહ હશે. એટલે તે સ્મરણો અસંબદ્ધ લાગશે. તેને સારુ વાંચનાર ક્ષમા બક્ષે.

શિક્ષણ માટે જે વર્ગ મને મળ્યો હતો તેવો ભાગ્યે કોઈને નસીબે આવ્યો હશે. સાતેક વર્ષનાં બાળકો અને બાળિકાઓથી માંડીને વીસ વર્ષના જુવાનિયા ને બાર તેર વર્ષની બાળાઓ આ વર્ગમાં હતી. કેટલાક છોકરા જંગલી ગણી શકાય તેવા હતા, તોફાન પણ ખૂબ કરે.

આ સંઘને શું શીખવવું? બધા સ્વભાવને કેમ અનુકૂળ થવું? વળી બધા જોડે કઈ ભાષામાં મારે વાતો કરવી? તામિલ ને તેલગુ છોકરાં કાં તો તેમની માતૃભાષા સમજે અથવા તો અંગ્રેજી. થોડું ડચ પણ જાણે. મારે તો અંગ્રેજીથી જ કામ લેવું રહ્યું હતું. ગુજરાતી જોડે ગુજરાતીમાં અને બાકીનાં જોડે અંગ્રેજીમાં એમ વિભાગ પાડ્યા. મુખ્ય ભાગે તેઓને કંઈક રસિક વાતો કહેવી અથવા વાંચી સંભળાવવી એમ ગોઠવણ રાખી. તેઓને એકસાથે બેસતાં, મિત્રભાવ — સેવાભાવ — કેળવતાં કરી મૂકવાં એટલો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો. થોડું ઇતિહાસભૂગોળનું

સામાન્ય જ્ઞાન આપવું ને થોડું લખતાં શીખવવું. કેટલાકને અંકગણિત. આમ ગાડું રેડવતો. પ્રાર્થના અર્થે કેટલાંક ભજન શીખવાતાં. તેમાં તામિલ બાળકોને પણ ભળવા લલચાવતો.

બાળકો અને બાળાઓ છૂટથી સાથે બેસતાં. ટોલ્સ્ટોય ફાર્મમાં મારો આ પ્રયોગ વધારેમાં વધારે નિર્ભય હતો. જે છૂટ હું ત્યાં આપી તેમ જ કેળવી શક્યો હતો તે છૂટ આપવાની કે કેળવવાની મારી હિંમત પણ આજે ન ચાલે. તે વેળા મારું મન આજ છે તેના કરતાં વધારે નિર્દોષ હતું એમ મને લાગ્યાં કર્યું છે. આનું કારણ મારું અજ્ઞાન હોઈ શકે. ત્યાર બાદ હું ડંખાયો છું. મને કડવા અનુભવો થયા છે. જેને હું છેક નિર્દોષ સમજતો તે દોષિત નીવડ્યા છે. મારામાં પણ મેં ઊંડે ઊંડે વિકારો ભાળ્યા છે. તેથી મન રાંક બન્યું છે.

મને મારા પ્રયોગને વિષે પશ્ચાત્તાપ નથી. એ પ્રયોગને લીધે તો કંઈ જ ખરાબી નથી થઈ એમ પણ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે. પણ જેમ દૂધનો દાઝ્યો છાશ ફૂંકીને પીએ તેવું મારે વિષે ગણી શકાય.

મનુષ્ય શ્રદ્ધા કે હિંમત બીજા પાસેથી ચોરી નથી શકતો. संशयात्मा विनश्यति । ટોલ્સ્ટોય ફાર્મમાં મારી હિંમત ને શ્રદ્ધા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલાં હતાં. એ શ્રદ્ધા ને હિંમત ફરી આપવા હું ઈશ્વરને વીનવી રહ્યો છું. પણ તે સાંભળે ત્યારે ના! તેની પાસે તો મારા જેવા અસંખ્ય ભિખારીઓ છે. આશ્વાસન માત્ર આ છે ખરું કે જેમ તેને અસંખ્ય ભિખારી છે, તેમ તેને અસંખ્ય કાન પણ છે. એટલે તેના ઉપર મારી શ્રદ્ધા પૂરી છે. જ્યારે હું યોગ્ય બનીશ ત્યારે તે મારી અરજ સાંભળશે એમ પણ હું જાણું છું.

આ મારો પ્રયોગ :

લુચ્ચા ગણાતા છોકરાઓ ને નિર્દોષ જુવાન બાળાઓને હું સાથે નાહવા મોકલતો. બાળકોને મર્યાદાધર્મ વિષે ખૂબ સમજાવ્યું હતું. મારા સત્યાગ્રહથી તેઓ બધાં પરિચિત હતાં. મારો તેઓના પ્રત્યેનો સ્નેહ માના જેટલો જ હતો એમ હું તો જાણતો જ હતો, પણ તે છોકરાંઓ પણ માનતાં હતાં. વાંચનાર પેલો પાણીનો ઝરો યાદ રાખે. રસોડાથી તે દૂર હતો. ત્યાં આવો સંગમ થવા દેવો ને નિર્દોષતાની આશા રાખવી! મારી આંખ તો જેમ માની આંખ દીકરીની પાછળ ફર્યા જ કરે તેમ પેલી બાળાઓ પાછળ ફરતી જ રહેતી. વખત નિમાયેલા હતા. નાહવા બધા છોકરા ને બધી છોકરીઓ સાથે જતાં. સંઘમાં એક પ્રકારની સુરક્ષિતતા રહેલી છે તે અહીં હતી. ક્યાંયે એકાંત તો ન જ હોય. ઘણે ભાગે એ જ વખતે હું તો પહોંચેલો જ હોઉં.

ખુલ્લી ઓશરીમાં બધાં સૂતાં. બાળકો, બાળાઓ મારી આસપાસ પડ્યાં હોય. પથારીઓની વચ્ચે ભાગ્યે ત્રણેક ફૂટનું અંતર હોય. પથારીના ક્રમમાં સાવધાની હતી ખરી. પણ દોષિત મનને એ સાવધાની શું કરી શકે? આ બાળકો અને બાળાઓ વિષે પ્રભુએ જ લાજ રાખી એમ હવે જોઉં છું. બાળાઓ અને બાળકો આવા નિર્દોષપણે સાથે ભળી શકે એવી માન્યતાથી મેં આ પ્રયોગ કર્યો. માબાપોએ મારા પર અનહદ વિશ્વાસ મૂકી ને પ્રયોગ કરવા દીધો.

એક દિવસ આ બાળાઓએ જ કે કોઈ બાળકે મને ખબર આપી કે એક જુવાનિયાએ આ બે બાળાઓની મશ્કરી કરેલી.

હું ધ્રૂજ્યો. મેં તપાસ કરી. વાત ખરી હતી. જુવાનિયાને સમજાવ્યું. પણ એટલેથી બસ ન હતું. બંને બાળાઓના શરીર ઉપર મેં એવું ચિહ્ન ઇચ્છ્યું કે જેથી દરેક યુવક તે સમજી શકે અને જાણે કે એ બાળાઓ ઉપર કુદૃષ્ટિ કરાય જ નહિ. બાળાઓ પણ સમજે કે પોતાની પવિત્રતા ઉપર કોઈ હાથ નાંખી જ ન શકે. સીતાને વિકારી રાવણ સ્પર્શ સરખો ન કરી શક્યો. રામ તો દૂર હતા. એવું કયું ચિહ્ન હું એ બાળાઓને આપું કે જેથી તેઓ પોતાને સુરક્ષિત સમજે અને બીજા તેમને જોઈ નિર્વિકાર રહે? રાત જાગ્યો. સવારમાં બાળાઓને વીનવી. તેઓને ભડકાવ્યા વિના સમજાવીને સૂચવ્યું કે તેઓએ પોતાના સુંદર લાંબા વાળ કાપી નાખવાની મને રજા આપવી. ફાર્મ પર હજામત અને વાળ કાપવાનું અમે અરસપરસ કરી લેતા. તેથી સંચાકાતર અમારી પાસે રહેતાં. પ્રથમ તો તે બાળાઓ ન સમજી. મોટી સ્ત્રીઓને સમજાવી મૂકી હતી. તેમનાથી મારી સૂચના સહન તો ન થઈ પણ તેઓ મારો હેતુ સમજી શકી હતી. તેઓની મને મદદ હતી. છોકરીઓ બંને ભવ્ય હતી. અહો! એક આજે નથી. તે તેજસ્વિની હતી. બીજી હયાત છે. તે પોતાનો ગૃહસંસાર ચલાવી રહી છે. છેવટે તે બંને સમજી. તે જ ક્ષણે જે હાથ આ પ્રસંગ ચીતરી રહેલ છે તે હાથે આ બાળાઓના વાળ પર કાતર ચલાવી! ને પછી વર્ગમાં આ કાર્યનું પૃથક્કરણ કરી બધાને સમજાવ્યું. પરિણામ સુંદર આવ્યું. ફરી મેં મશ્કરીની વાત ન સાંભળી. એ બાળાઓએ કંઈ ખોયું તો નહિ જ. કેટલું મેળવ્યું તે તો દૈવ જાણે. યુવકો આજ પણ આ પ્રસંગ યાદ કરતા હશે અને પોતાની દૃષ્ટિને શુદ્ધ રાખતા હશે એમ હું આશા આખું છું.

આવા પ્રયોગ અનુકરણને સારુ નથી નોંધાતા. કોઈ પણ શિક્ષક આવા પ્રયોગનું અનુકરણ કરે તો તે મોટું જોખમ વહોરે. આ પ્રયોગની નોંધ મનુષ્ય ક્યાં સુધી અમુક સ્થિતિમાં જઈ શકે છે તે બતાવવા તથા સત્યાગ્રહની લડતની વિશુદ્ધતા સૂચવવા લીધી છે. એ વિશુદ્ધતામાં જ વિજયનું મૂળ હતું. એ પ્રયોગને સારુ શિક્ષકે મા અને બાપ બન્ને થવું જોઈએ ને પોતાનું માથું કોરે મૂકીને જ તેવા પ્રયોગ થાય. તેની પાછળ કઠણ તપશ્ચર્યા જોઈએ.

આ કાર્યની અસર ફાર્મવાસીની તમામ રહેણીકરણી ઉપર થયા વિના રહી નહિ. ઓછામાં ઓછા ખર્ચથી રહેવું એ હેતુ હોવાથી પોશાકમાં પણ ફેરફાર કર્યો. ત્યાં શહેરોમાં સામાન્ય રીતે આપણા પુરુષવર્ગનો પોશાક યુરોપિયન ઢબનો જ હોય; સત્યાગ્રહીઓનો પણ હતો. ફાર્મ પર એટલાં કપડાંની જરૂર ન હોય. અમે બધા મજૂર બન્યા હતા, તેથી પોશાક રાખ્યો મજૂરનો પણ યુરોપીય ઢબનો; એટલે કે કેવળ મજૂરિયા પાટલૂન અને મજૂરિયા ખમીસ. આમાં જેલનું અનુકરણ હતું. જાડા આસમાની કપડાનાં સસ્તાં પાટલૂન ને ખમીસ મળતાં તે સહુ વાપરતા. ઓરતોમાં ઘણીખરી સીવણનું કામ સુંદર રીતે કરી શકતી. તેઓએ બધું સીવણકામ માથે લીધું.

ખોરાકમાં ચોખા, દાળ, શાક ને રોટલી, અને કોઈ વેળા ખીર, એમ સામાન્ય નિયમ હતો. આ બધું એક જ વાસણમાં પીરસાતું. વાસણમાં થાળીને બદલે જેલના જેવી તાંસળી રાખી હતી અને લાકડાના ચમચા હાથે બનાવી લીધેલા. ખોરાક ત્રણ ટંક અપાતો. સવારના છ વાગ્યે રોટી અને ઘઉંની કાફી,

અગિયાર વાગ્યે દાળભાત તથા શાક અને સાંજે સાડાપાંચ વાગ્યે ઘેંશ ને દૂધ અથવા રોટી ને ઘઉંની કાંજી. રાત્રિના નવ વાગે એટલે સહુએ સૂઈ જવું જોઈએ. જમ્યા પછી સાત કે સાડા સાત વાગ્યે પ્રાર્થના, પ્રાર્થનામાં ભજન. કોઈ વેળા રામાયણ હોય, અને કંઈક ઇસ્લામનાં પુસ્તકોમાંથી. ભજનોમાં અંગ્રેજી, હિંદી ને ગુજરાતી. કોઈ વેળા ત્રણેમાંથી તો કોઈ વેળા એક જ.

ફાર્મ પર ઘણાં એકાદશીવ્રત પાળતાં. ત્યાં ભાઈ કોતવાલ પહોંચ્યા હતા. તેમણે ઉપવાસ આદિ ઠીક કેળવ્યાં હતાં. તેમનું જોઈ ઘણાંએ ચાતુર્માસ કરેલા. આ જ અરસામાં રોજા પણ આવતા હતા. અમારામાં મુસલમાન જુવાનિયા હતા. તેમને રોજા રાખવામાં ઉત્તેજન આપવું એ અમને ધર્મ લાગ્યો. તેમને સરગીની તેમ જ રાત્રિભોજનની સગવડ કરી આપી. તેમને સારુ રાત્રે ખીર ઇત્યાદિ પણ રંધાતાં. માંસાહાર તો નહોતો જ. કોઈએ માગણી પણ નહોતી કરી. એમના માન અર્થે અમે એકટાણું રાખતા અને પ્રદોષ કરતા. સામાન્ય નિયમ સૂર્યાસ્ત પહેલાં જમી લેવાનો હતો. ને મુસલમાન છોકરા થોડા જ હતા તેથી બીજા સૂર્યાસ્ત પહેલાં ખાઈ ને તૈયાર થઈ જતા એટલો જ તફાવત હતો. મુસલમાન નવયુવકોએ પણ પોતાના રોજા રાખતાં એટલો બધો વિનય વાપર્યો કે કોઈને વધારેપડતી તકલીફ ન આવવા દીધી. પણ આમ ગેરમુસ્લિમ બાળકોએ તેઓને ખાવાના સંયમમાં સાથ આપ્યો તેની અસર સહુની ઉપર સરસ પડી. હિંદુ-મુસલમાન બાળકો વચ્ચે ધર્મને લીધે ઝઘડો કે ભેદ થયો એવું મને એક પણ સ્મરણ નથી. એથી ઊલટું હું જાણું છું કે બધા પોતપોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહેતા છતાં એકબીજા

પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનથી રહેતા હતા અને એકબીજાને પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવામાં મદદ દેતા હતા.

એટલે દૂર રહેતાં છતાં, માંદગીને સારુ સામાન્ય સગવડો રાખવામાં આવે છે તેવી કંઈ જ રાખી ન હતી. એ વેળા બાળકોની નિર્દોષતા વિષે મને જે શ્રદ્ધા હતી તેવી શ્રદ્ધા માંદગીમાં કેવળ કુદરતી ઉપાયો લેવા વિષે પણ હતી. સાદા જીવનને અંગે માંદગી હોય જ શેની, પણ આવશે તો તેને પહોંચી વળાશે એમ લાગતું. મારું આરોગ્યનું પુસ્તક મારા પ્રયોગોની અને મારી તે વેળાની શ્રદ્ધાની નોંધપોથી છે. મારે તો માંદા પડવાપણું જ ન હતું એમ હું અભિમાન રાખતો. કેવળ પાણીના, માટીના કે ઉપવાસના પ્રયોગોથી ને ખોરાકના ફેરફારોથી બધી જાતની માંદગીને પહોંચી વળાય એમ માનતો. અને ફાર્મમાં એક પણ માંદગીને સમયે દવાનો કે દાક્તરનો ઉપયોગ કર્યો જ નહોતો. એક સિત્તેર વર્ષનો બુઢ્ઢો ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો હતો તેને દમ અને ખાંસી હતાં, તે પણ કેવળ ખોરાકના ફેરફારથી અને પાણીના પ્રયોગથી મટ્યાં. પણ એવા પ્રયોગો કરવાની હિંમત હવે હું ખોઈ બેઠો છું અને હું પોતે બે વેળા માંદો પડ્યા પછી અધિકાર પણ હારી બેઠો છું એમ માનું છું.

ફાર્મ ચાલતું હતું તે જ દરમ્યાન સ્વ. ગોખલે દક્ષિણ આફ્રિકા આવ્યા હતા. તે મુસાફરીના વર્ણનને સારુ તો નોખું પ્રકરણ જોઈશે. પણ એક કડવુંમીઠું સ્મરણ છે તે આપી દઉં. અમારું જીવન તો વાંચનારે જાણ્યું. ફાર્મમાં ખાટલા જેવી વસ્તુ ન હતી. પણ ગોખલેજીને સારુ એક માગી આણ્યો. તેમને સંપૂર્ણ એકાંત રહે એવી કોટડી ન હતી. બેસવાને નિશાળના બાંકડા હતા. આવી સ્થિતિમાંયે નાજુક શરીરવાળા ગોખલેજીને

ફાર્મ પર લાવ્યા વિના કેમ ચાલે? તેમ તેઓ તે જોયા વિના પણ શેના રહે? મારા મનમાં એમ હતું કે તેમનું શરીર એક રાતની અગવડ સહન કરી શકશે ને તેઓ સ્ટેશનથી ફાર્મ સુધી — દોઢેક માઈલ — ચાલી પણ શકશે. મેં પૂછી મૂક્યું હતું ને પોતાની સરળતાને લીધે તેમણે વગર વિચાર્યે મારા પર વિશ્વાસ રાખીને બધી વ્યવસ્થા કબૂલ કરી લીધી હતી. ભોગજોગે તે જ દિવસે વરસાદ પણ આવ્યો. મારાથી પણ એકાએક કશો ફેરફાર ન થઈ શકે તેમ હતું. આમ અજ્ઞાનમય પ્રેમને લીધે મેં તે દિવસ તેમને જે કષ્ટ આપ્યું તે કદી વીસર્યો નથી. આટલો બધો ફેરફાર સહન ન જ થાય. તેમને તો ટાઢ ચડી. તેમને ખાવાને રસોડે ન લઈ જઈ શકાય. મિ૰ કેલનબેકની ઓરડીમાં તેમને ઉતારો આપ્યો હતો. ત્યાં જમવાનું પહોંચાડતાં ઠંડું તો થાય જ. તેમને સારુ હું ખાસ 'સૂપ' બનાવતો. ભાઈ કોતવાલ ખાસ લોટની રોટી બનાવતા. પણ તે ગરમ કેમ રહી શકે? જેમ તેમ કરી સંકેલ્યું. તેમણે મને કંઈ જ ન સંભળાવ્યું. પણ તેમના ચહેરા ઉપરથી હું સમજી ગયો ને મારી મૂર્ખતા પણ સમજી ગયો. જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે અમે બધા ભોંય ઉપર સૂતા હતા ત્યારે તેમણે પોતાને સારુ ખાટલો હતો તે દૂર કરાવી પોતાની પથારી પણ ભોંય ઉપર કરાવી. એ રાત્રિ મેં પશ્ચાત્તાપમાં ગાળી. ગોખલેને એક ટેવ હતી જેને હું કુટેવ કહેતો. તે નોકરની જ ચાકરી લેતા. આવી મુસાફરીમાં નોકરને સાથે ફેરવતા નહિ. મિ૰ કેલનબેકે, મેં તેમના પગ ચાંપવા દેવા બહુ વીનવ્યા. તે એકના બે ન થયા. અમને સ્પર્શ સરખો ન કરવા દીધો. ઊલટા અરધા ખીજમાં અને અરધા હાંસીમાં કહે: 'તમે બધા એમ જ સમજતા લાગો છો કે દુ:ખ ને અગવડ ભોગવવા

એક તમે જ જનમ્યા છો ને અમારા જેવા તમારે પંપાળવા સારુ જ જનમ્યા છીએ. આ તારી અતિશયતાની સજા આજે તું પૂરી ભોગવી લે. હું તને મારો સ્પર્શ જ નહિ કરવા દઉં. તમે બધા નિત્યક્રિયા કરવા દૂર જશો ને મારે સારુ તમે પેટી રાખશો એમ કે? હું ગમે તેટલી અગવડ ભોગવીશ, પણ તમારો ગર્વ ઉતારીશ." વચન તો વજ્ર સમ હતાં. કેલનબૅક અને હું ખિન્ન થયા. પણ તેમના મુખ ઉપર હાસ્ય હતું એટલું આશ્વાસન હતું. અર્જુને કૃષ્ણને અજાણપણે બહુયે દૂભવ્યા હશે, એ કંઈ કૃષ્ણે યાદ રાખ્યું હોય? ગોખલેએ તો સેવાનો ભાવ જ યાદ રાખ્યો. સેવા તો કરવા ન જ દીધી. તેમનો મોંબાસાથી લખેલ પ્રેમળ કાગળ મારી છાતીમાં કોતરાઈને અંકિત છે. તેમણે દુઃખ વેઠ્યું, પણ જે સેવા અમે કરી શકતા હતા તે છેવટ લગી ન જ કરવા દીધી. ખાવાનું વગેરે તો અમારે હાથે ન લે તો જાય ક્યાં?

બીજે દિવસે સવારે ન આરામ લીધો પોતે, ન દીધો અમને. પોતાનાં ભાષણો જે અમે પુસ્તકરૂપે છાપવાના હતા તે બધાં સુધાર્યાં. કંઈક પણ લખવાનું હોય ત્યારે તેમને આંટા મારી તે વિચારી લેવાની ટેવ હતી. એક નાનો સરખો કાગળ લખવાનો હતો. મેં માન્યું કે તે તો તરત લખી નાંખશે. પણ નહિ. મેં ટીકા કરી એટલે મને વ્યાખ્યાન મળ્યું: 'મારું જીવન તું શેનો જાણે? હું નાનામાં નાની વસ્તુ પણ ઉતાવળે નથી કરતો; તેનો વિચાર કરું, તેનું મધ્યબિંદુ વિચારું; વિષયને લગતી ભાષા વિચારું ને પછી લખું. એમ બધા કરે તો કેટલો વખત બચી જાય? ને પ્રજા પણ આજે તેને જે અધકચરા વિચારો મળી રહ્યા છે તેના ભારમાંથી બચે.'

જેમ ગોખલેની મુલાકાતના વર્ણન વિના ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મનાં સ્મરણો અધૂરાં ગણાય તેમ કૅલનબૅકની રહેણીને વિષે કહી શકાય. એ નિર્મળ પુરુષનો પરિચય હું આગળ કરાવી ગયો છું. મિ૦ કૅલનબૅકનું ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મમાં આપણા લોકોના સમુદાયમાં તેના જેવા જ થઈને રહેવું, એ જ આશ્ચર્યકારક વસ્તુ હતી. ગોખલે સામાન્ય વસ્તુથી આકર્ષાય એવા ન હતા. પણ કૅલનબૅકના જીવનના મહાન પરિવર્તનથી એ પણ અત્યંત આકર્ષાયા હતા. કૅલનબૅકે કોઈ દહાડો ટાઢતડકો સહન કર્યાં જ નહોતાં. એક પણ પ્રકારની અગવડ ન ભોગવેલી. એટલે કે સ્વચ્છંદને ધર્મ કરી મૂક્યો હતો. દુનિયાના વૈભવો ભોગવવામાં કશી ઊણપ નહોતી રાખી. દ્રવ્ય જે વસ્તુ મેળવી શકે તે વસ્તુ પોતાના સુખને સારુ મેળવવામાં તેણે કદી પાછી પાની ન કરી હતી.

આવા માણસનું ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મમાં રહેવું અને સૂવુંબેસવું, ખાવુંપીવું અને ફાર્મવાસીઓની સાથે ઓતપ્રોત થઈ જવું, એ જેવીતેવી વસ્તુ ન હતી. આપણા લોકોને આનું સાનંદાશ્ચર્ય થયું અને કેટલાક ગોરાઓએ મિ૦ કૅલનબૅકને 'મૂરખ' અથવા તો દીવાના ગણી મૂક્યા. બીજા કેટલાકનું તેની ત્યાગ કરવાની શક્તિને લીધે તેમના પ્રત્યેનું માન વધ્યું. કૅલનબૅકે પોતાના ત્યાગને કદી દુઃખરૂપ ન માન્યો. જેટલો આનંદ તેમણે પોતાના વૈભવમાંથી મેળવ્યો તેના કરતાં વિશેષ તેમને તેમના ત્યાગમાંથી મળ્યો. સાદાઈના સુખનું વર્ણન કરતાં તે તેમાં તલ્લીન થઈ જતા અને ક્ષણવાર તો સાંભળનારને પણ એ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થઈ જતી. નાનાંમોટાં બધાંની સાથે એ એટલા પ્રેમથી ભળી જતા કે તેમનો અલ્પ વિયોગ પણ સૌને સાલ્યા વિના ન રહે. ફળઝાડોનો અત્યંત શોખ હોવાથી માળીનું કામ મિ૦ કૅલનબૅકે પોતાના

હાથમાં રાખ્યું હતું. અને હમેશાં સવારે બાળકો અને મોટાંઓની પાસેથી ફળઝાડોને સમારવાનું કામ લેતા. મહેનત પૂરી કરાવે અને છતાં તેમની સાથે કામ કરવું સૌને ગમે, એવો હસમુખો ચહેરો અને આનંદી સ્વભાવ એમનો હતો. જ્યારે જ્યારે સવારના બે વાગ્યે ઊઠીને ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મથી જોહાનિસબર્ગની મુસાફરી કરનારા નીકળે ત્યારે ત્યારે મિ૦ કેલનબેક એ ટોળીમાં હોય જ.

એમની સાથે ધાર્મિક સંવાદો હમેશાં થાય. મારી પાસે અહિંસા, સત્ય ઇત્યાદિ યમો સિવાય બીજી વાત તો શી હોઈ શકે ? સર્પાદિ જાનવરોને મારવામાં પાપ છે એ વાતથી પ્રથમ તો જેમ મારા બીજા અનેક યુરોપિયન મિત્રોને થયું તેમ મિ૦ કેલનબેકને પણ આઘાત પહોંચ્યો. પણ છેવટે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ સિદ્ધાંત તેમણે કબૂલ કર્યો. જે વસ્તુનો બુદ્ધિ સ્વીકાર કરે તે વસ્તુનો અમલ કરવો યોગ્ય છે અને ધર્મ છે, એમ તેમણે અમારા સંબંધના આરંભમાં જ સ્વીકારી લીધું હતું. અને તેથી જ તેઓ પોતાના જીવનમાં મહત્ત્વના ફેરફારો એક ક્ષણમાં વગર સંકોચે કરી શક્યા હતા. હવે જો સર્પાદિને મારવા એ અયોગ્ય હોય તો તેમની મિત્રતા કેળવવાની મિ૦ કેલનબેકને ઇચ્છા થઈ. પ્રથમ તો જુદી જુદી જાતના સર્પોની ઓળખ કરવાની ખાતર સર્પો વિષેનાં પુસ્તકો તેમણે એકઠાં કર્યાં. તેમાં તેમણે જોયું કે બધા સર્પો ઝેરી નથી હોતા. અને કેટલાક તો ખેતરોના પાકની રક્ષા કરનારા હોય છે. અમને બધાને સર્પોની ઓળખ કરતાં શીખવ્યું અને છેવટે એક જબરદસ્ત અજગર જે ફાર્મમાંથી મળી આવ્યો હતો તેને પાળ્યો. એને હમેશાં પોતાને હાથે ખાવાનું આપે. નરમાશથી મેં મિ૦ કેલનબેકની

સાથે દલીલ કરી કે, 'જોકે તમારો ભાવ શુદ્ધ છે, છતાં અજગર તેને ન ઓળખી શકે, કેમકે તમારી પ્રીતની સાથે ભય રહેલો છે. એને છૂટો રાખી એની સાથે ગેલ કરવાની તમારી કે મારી કોઈની હિંમત નથી. અને જે વસ્તુ આપણે કેળવવા ઇચ્છીએ છીએ એ તો એવા પ્રકારની હિંમત. તેથી આ સર્પને પાળવામાં હું સદ્‌ભાવ જોઉં છું પણ તેમાં અહિંસા નથી. આપણું કાર્ય તો એવું હોવું જોઈએ કે જેને એ અજગર ઓળખી શકે. પ્રાણીમાત્ર ભય અને પ્રીતને ઓળખે છે એવો તો આપણો હમેશનો અનુભવ છે. વળી એ સર્પને તમે ઝેરી તો માનતા જ નથી. એની રીતભાત, એની ટેવો ઇત્યાદિ જાણવાને ખાતર એને કેદ કરેલો છે. એ એક પ્રકારનો સ્વચ્છંદ છે. મૈત્રીમાં એને પણ સ્થાન નથી.'

મિ૦ કેલનબેક આ દલીલને સમજ્યા. પણ એ અજગરને ઝટપટ છૂટો કરવાની એમને ઇચ્છા ન થઈ. મેં કશા પ્રકારનું દબાણ તો નહોતું જ કર્યું. સર્પના વર્તનમાં હું પણ રસ લેતો હતો અને બાળકો તો અત્યંત આનંદ લઈ રહ્યાં હતાં. તેની પજવણી કરવાની સૌને મનાઈ હતી. પણ આ કેદી પોતે જ પોતાનો રસ્તો કાઢી રહ્યો હતો. પાંજરાનું બારણું ઉઘાડું રહી ગયું હશે કે યુક્તિથી પોતે તેને ખોલી શક્યો હશે, ગમે તે કારણ હોય — એ ચાર દિવસની અંદર જ એક સવારે મિ૦ કેલનબેક તેના કેદી મિત્રની મુલાકાત લેવા જાય છે તો તેમણે પાંજરું ખાલી જોયું. એ રાજી થયા અને હું પણ રાજી થયો. પણ આ અખતરાથી સર્પ એ અમારી વાતનો હમેશનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. મિ૦ કેલનબેક એક ગરીબ જર્મનને ફાર્મ પર લાવ્યા હતા. એ ગરીબ હતો તેમ અપંગ પણ હતો. તેની ખૂંધ એટલી બધી

વળી ગઈ હતી કે લાકડીના ટેકા વિના તે ચાલી જ ન શકે. તેની હિંમતનો પાર ન હતો. શિક્ષિત હોવાથી સૂક્ષ્મ વાતોમાં બહુ રસ લેતો. ફાર્મમાં તે પણ હિંદીઓના જેવો જ થઈને સહુની સાથે હળીમળીને રહેતો. તેણે નિર્ભયપણે સર્પોની સાથે ખેલવું શરૂ કર્યું. અને નાનકડા સર્પોને પોતાના હાથમાં લઈ આવે, અને હથેળી ઉપરે રમાડે પણ ખરો. જો ફાર્મ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યું હોત તો આ જર્મન જેનું નામ આલ્બર્ટ હતું તેના અખતરાનું શું પરિણામ આવત તે તો દૈવ જાણે.

આ અખતરાઓને પરિણામે જોકે સર્પ બાબતનો ભય ઓછો થયો, છતાં કોઈ એમ ન માને કે ફાર્મની અંદર કોઈને સર્પનો ભય જ ન હતો અથવા તો સર્પાદિને મારવાની સહુને મનાઈ હતી. અમુક વસ્તુમાં હિંસા છે અથવા પાપ છે એ એક સ્થિતિ છે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની શક્તિ હોવી એ બીજી સ્થિતિ છે. જેનામાં સર્પનો ભય રહ્યો છે, અને જે પોતે પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર નથી, તે ભીડમાં આવ્યે સર્પને છોડવાનો નથી. ફાર્મમાં એવો એક કિસ્સો બન્યો હતો તે મારા સ્મરણમાં છે. ત્યાં સર્પોનો ઉપદ્રવ ઠીક હતો એમ તો વાંચનારે કલ્પી લીધું હશે. આ ફાર્મમાં જ્યારે અમે ગયા ત્યારે કાંઈ જ વસ્તી ન હતી. અને કેટલોક કાળ થયાં તે નિર્જન હતું. એક દિવસ મિ૦ કેલનબેકની જ કોટડીમાં એક સર્પ એવી જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો કે જ્યાંથી તેને ભગાડવો અથવા પકડવો અસંભવિત જેવું લાગ્યું. ફાર્મના એક વિદ્યાર્થીએ તેને જોયો. મને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું કે હવે શું કરવું? મારવાની તેણે પરવાનગી માગી. એ પરવાનગી વિના સર્પને તે મારી શકતો હતો, પણ સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ કે બીજાઓ પણ આવું પગલું મને પૂછ્યા વિના

ન ભરે. મારવાની રજા દેવાનો હું ધર્મ સમજ્યો અને મેં રજા દીધી. આ લખતી વેળાયે પણ મને એમ નથી લાગતું કે મેં રજા દેવામાં કાંઈ પણ ખોટું કર્યું હતું. સર્પને હાથે પકડવાની અથવા ફાર્મવાસીઓને બીજી કોઈ પણ રીતે નિર્ભય કરવાની મારામાં શક્તિ ન હતી અને આજ લગી તે કેળવી શક્યો નથી.

ફાર્મમાં સત્યાગ્રહીઓની ભરતીઓટ થયાં કરે એ વાંચનાર સહેજે સમજી શકશે. કેદમાં જનારા અને કેદમાંથી છૂટેલા એવા સત્યાગ્રહીઓ કોઈ ને કોઈ હોય જ. તેમાંના બે એવા આવી પહોંચ્યા કે જેમને મેજિસ્ટ્રેટે જાતમુચરકા પર છોડ્યા હતા. અને જેઓને સજા સાંભળવાને સારુ બીજે દિવસે હાજર રહેવાનું હતું. વાતો કરતા બેઠા હતા ત્યાં જે છેલ્લી ટ્રેન લેવાની હતી તેનો સમય ભરાઈ જવા આવ્યો અને ટ્રેન પકડી શકાશે કે નહિ એ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. બંને જુવાનિયા હતા અને કસરતમાં કુશળ હતા. તેઓ અને અમે કેટલાક વળાવનારા દોડ્યા. રસ્તામાં જ ટ્રેન આવવાની સીટી મેં સાંભળી; ટ્રેન ચાલવાની સીટી થઈ ત્યાં અમે સ્ટેશનની બહાર લગી પહોંચ્યા. આ બંને ભાઈઓ તો વધારે ને વધારે દોડતા જ જાય. હું પાછળ પડી ગયો. ટ્રેન ચાલી. આ બંનેને દોડતા જોઈ સ્ટેશનમાસ્તરે ચાલતી ટ્રેનને રોકી આ જુવાનોને બેસાડી લીધા. મેં પહોંચીને તેનો ઉપકાર માન્યો. આ વર્ણન આપતાં હું બે વસ્તુ જણાવી ગયો છું. એક સત્યાગ્રહીઓની જેલમાં જવાની અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાની ધગશ અને સ્થાનિક અમલદારોની સાથે સત્યાગ્રહીઓએ કેળવેલો મીઠો સંબંધ. આ જુવાનિયા જો એ ટ્રેન ન પકડી શક્યા હોત તો બીજે દિવસે કોર્ટમાં હાજર ન રહી શકત. તેઓના કોઈ બીજા

જામીન નહિ હતા, કે નહોતા તેઓની પાસે કંઈ પૈસા મુકાવ્યા. માત્ર તેઓની સારમાણસાઈ પર છોડેલા. સત્યાગ્રહીઓની શાખ એવી પડી ગઈ હતી કે, તેઓ જેલમાં જવાને આતુર હોવાથી તેઓથી પાસેથી જામીન લેવાની જરૂર કોર્ટના અમલદારો ન માનતા. આ કારણથી જુવાન સત્યાગ્રહીઓને ટ્રેન ચૂકવાના ભયથી ઘણો ખેદ થયો હતો, તેથી તેઓ પવનવેગે દોડ્યા. સત્યાગ્રહના આરંભમાં અમલદારો તરફનો કંઈક ત્રાસ હતો એમ કહી શકાય. જેલના અમલદારો કોઈ કોઈ જગ્યાએ અતિશય કડક હતા એમ પણ કહી શકાય. પણ જેમ જેમ લડત આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ એકંદરે અમે જોયું કે અમલદારો ઓછા કડવા થયા અને કેટલાક મીઠા પણ થયા. અને જ્યાં તેઓ જોડે લાંબો પ્રસંગ થતો હતો ત્યાં આ સ્ટેશનના અમલદારની માફક મદદ કરતા પણ થયા. કોઈ વાંચનાર એમ ન માને કે સત્યાગ્રહીઓ અમલદારોને કોઈ પ્રકારની લાંચ આપીને તેમની પાસેથી સગવડ મેળવતા હતા. એવી અયોગ્ય સગવડ મેળવવાની કદી ધારણા જ નહોતી રાખી. પણ સભ્યતાની સગવડ લેવાની કોને હોંશ ન હોય? અને તેવી સગવડો સત્યાગ્રહીઓ ઘણી જગ્યાએ મેળવી શક્યા હતા. સ્ટેશનમાસ્તર ઊલટો થાય તો નિયમોની હદમાં રહેવા છતાં ઘણી કનડગત કરી શકે. આવી કનડગતની સામે ફરિયાદ પણ ન થઈ શકે અને સવળો થાય તો નિયમોની અંદર રહેવા છતાં ઘણી સગવડો આપી શકે. આવી બધી સગવડો અમે આ ફાર્મની નજીકના લૉલી સ્ટેશનના સ્ટેશન-માસ્તર પાસેથી મેળવી શક્યા હતા. અને તેનું કારણ સત્યાગ્રહીઓનો વિવેક અને તેઓનું ધૈર્ય તથા દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ હતી.

એક અપ્રસ્તુત પ્રસંગની નોંધ અહીં લેવી અયોગ્ય નહિ ગણાય. મને ખોરાકના સુધારા અને અખતરાઓ ધાર્મિક, આર્થિક અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કરવાનો શોખ લગભગ ૩૫ વરસ થયાં છે. એ શોખ હજીયે મંદ પડ્યો નથી. એ અખતરાઓની અસર મારી આસપાસનાઓ ઉપર તો પડે જ. એ અખતરાઓની સાથે સાથે દવાઓની મદદ લીધા વિના કુદરતી—જેવા કે પાણીના અને માટીના—ઉપચારોથી દરદ મટાડવાના અખતરાઓ પણ હું કરતો. વકીલાત કરતો તે વખતે અસીલોની સાથે મારો સંબંધ કૌટુંબિક જેવો થઈ જતો. તેથી તેઓ પોતાના સુખદુઃખમાં મને ભાગીદાર બનાવતા. કેટલાક આરોગ્ય વિષેના મારા અખતરાઓથી માહિતગાર હોઈ તે વિષયમાં મારી મદદ લેતા. ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ પર આવી મદદ લેનારા કોઈ કોઈ વખત ચઢી આવતા. આમાંનો એક ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો પ્રથમ ગિરમીટમાં આવેલો લુટાવન નામનો બુઢ્ઢો અસીલ હતો. તેની ઉમર ૭૦ વરસ ઉપરની હશે. તેને ઘણાં વરસનો દમ અને ઉધરસનો વ્યાધિ હતો. વૈદોની ફાકી અને દાક્તરોની બાટલીનો તેણે પુષ્કળ અનુભવ મેળવ્યો હતો. એ વખતના મારા ઉપચારો વિષેના મારા વિશ્વાસનો પણ પાર ન હતો. જો મારી બધી શરતોનું પાલન કરે અને ફાર્મ ઉપર રહે તો તેની ઉપર મારા અખતરા અજમાવવાનું મેં કબૂલ કર્યું. તેની દવા કરવાનું મેં કબૂલ કર્યું એમ તો કેમ જ કહી શકાય! તેણે મારી શરતો કબૂલ કરી. લુટાવનને તમાકુનું ભારે વ્યસન હતું. તમાકુ છોડવી એ શરતોમાંની એક શરત હતી. લુટાવનને એક દિવસનો ઉપવાસ કરાવ્યો. હમેશાં બાર વાગ્યે તડકામાં ક્યુની બાથ આપવાનો આરંભ કર્યો. ત્યારની ઋતુ તડકામાં બેસી શકાય તેવી હતી.

ખોરાકમાં થોડો ભાત, થોડું ઓલિવ ઑઇલ (જેતૂનનું તેલ), મધ, અને મધ સાથે કોઈ વખતે ખીર અને મીઠી નારંગી અથવા દ્રાક્ષ તથા ભૂંજેલા ઘઉંની કાફી; નિમક અને મસાલા માત્ર બંધ હતાં. જે મકાનમાં હું સૂતો તે જ મકાનમાં પણ અંદરના ભાગમાં લુટાવનની પથારી હતી. પથારીમાં બધાને બે કામળા રહેતા, એક પાથરવાનો અને એક ઓઢવાનો; અને લાકડાનો તકિયો. એક અઠવાડિયું ગયું. લુટાવનના શરીરમાં તેજ આવ્યું. દમ ઓછો થયો. ખાંસી પણ ઓછી થઈ. પણ રાતના દમ અને ખાંસી બન્ને ઊપડે. મને તમાકુ વિષે શક ગયો. મેં તેને પૂછ્યું. લુટાવને કહ્યું: 'હું નથી પીતો.' એક બે દિવસ ગયા. હજુ ફેર ન પડ્યો એટલે લુટાવનને છૂપી રીતે તપાસવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. બધા ભોંય પર સૂએ, સર્પાદિનો ભય તો ખરો જ તેથી મિ૰ કેલનબેકે મને વીજળીની ચોરબત્તી આપી હતી અને પોતે પણ એ રાખતા. એ મશાલ પાસે રાખીને હું સૂતો. એક રાતે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જાગવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. દરવાજાની પાસે બહાર ઓશરીમાં મારી પથારી હતી, અને દરવાજાની અંદર પડખે જ લુટાવનની હતી. લુટાવને મધરાતે ખાંસી ખાધી. દીવાસળી સળગાવી બીડી શરૂ કરી. એટલે ધીમેથી હું તેની પથારી પાસે ઊભો અને પેલી બત્તીની ચાંપ દાબી. લુટાવન ગભરાયો, સમજી ગયો, બીડી બંધ કરી બેઠો થયો અને મારા પગ ઝાલ્યા. 'મૈંને બડા ગુના કિયા. અબ મેં કભી તમાકુ નહિ પીઉંગા. આપકો મૈંને ધોખા દિયા. મુઝકો આપ માફ કરેં.' એમ કહેતાં કહેતાં લુટાવન ગળગળો થયો. મેં આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે બીડી નહિ પીવામાં તેનો સ્વાર્થ હતો. મારી ગણતરી પ્રમાણે ખાંસી મટવી જ જોઈતી હતી તે ન

મટી તેથી મને શક ગયો. લુટાવનની બીડી ગઈ અને તેની સાથે બે કે ત્રણ દિવસમાં દમ અને ખાંસી મોળાં પડયાં, અને એક માસની અંદર બન્ને બંધ થયાં. લુટાવનમાં ખૂબ તેજ આવ્યું, અને તેણે વિદાયગીરી માગી.

સ્ટેશનમાસ્તરના દીકરાને — બે વર્ષનો હશે — ટાઇફોઇડ તાવ હતો. તેને પણ મારા ઉપચારોની ખબર હતી જ. મારી સલાહ માગી. એ બાળકને મેં પહેલે દિવસે તો કાંઈ જ ખાવાનું ન આપ્યું. અને બીજે દિવસથી અરધું કેળું — ખૂબ છૂંદેલું, તેમાં એક ચમચી ઓલિવ ઑઇલ અને થોડાં લીંબુનાં ટીપાં; એ સિવાય બીજો બધો ખોરાક બંધ. એ બચ્ચાને પેટે રાત્રે માટીના પાટા બાંધ્યા. એને પણ આરામ થઈ ગયો. એમ હોઈ શકે કે દાક્તરોનું નિદાન ખોટું હતું અને એ તાવ ટાઇફોઇડ ન હતો.

આવા તો ઘણાયે અખતરા મેં ફાર્મમાં કરેલા. એકમાં નિષ્ફળતા થઈ એવું સ્મરણ નથી. પણ આજે એ જ ઉપચારો કરવાની મારી હિંમત ન ચાલે. ટાઇફોઇડ થયેલા દરદીને ઓલિવ ઑઇલ અને કેળું આપતાં તો મને ધ્રુજારી જ છૂટે. ૧૯૧૮માં હિંદુસ્તાનમાં મને મરડો થયો તેનો જ ઉપાય હું નહોતો કરી શકયો. અને આજ લગી મને ખબર નથી કે, જે ઉપચારો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સફળ થતા હતા તે જ ઉપચારો એટલે અંશે અહીં સફળ નથી થતા તેમાં મારા આત્મવિશ્વાસની ન્યૂનતા હશે કે અહીંના વાતાવરણને તે ઉપચારો પૂરા અનુકૂળ નહિ હોય, એ હશે. એટલું જ હું જાણું છું કે આવા ઘરગથ્થુ ઉપચારોથી અને ટોલ્સ્ટૉય ફાર્મમાં દાખલ કરેલ સાદાઈથી કોમના કંઈ નહિ તોયે બેત્રણ લાખ રૂપિયા બચી ગયા,

રહેનારાઓમાં કૌટુંબિક ભાવના ઉત્પન્ન થઈ, સત્યાગ્રહીઓને શુદ્ધ આશ્રયસ્થાન મળ્યું, અપ્રમાણિકતા અને દંભને અવકાશ ન રહ્યો; મગ અને કાંકરી નોખાં પડી ગયાં.

ઉપરના કિસ્સાઓમાં આવી ગયેલ ખોરાકના અખતરા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ થયેલા. પણ આ ફાર્મની અંદર જ મેં મારી ઉપર એક અત્યંત અગત્યનો અખતરો કર્યો. તે કેવળ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ થયેલો.

નિરામિષ ભોજન કરનાર તરીકે દૂધ લેવાનો અધિકાર આપણને કેટલો છે અથવા નથી, તેનો વિચાર તો મેં ખૂબ કરેલો, તે વિષે ખૂબ વાંચેલું પણ. પણ ફાર્મમાં રહેતી વખતે મારા હાથમાં કાંઈ પુસ્તક અથવા તો છાપું આવેલું તેમાં મેં જોયું કે કલકત્તામાં ગાયભેંસોને નિચોવીને તેનું દૂધ કાઢવામાં આવે છે. એ લખાણમાં ફૂંકવાની ઘાતકી અને ભયાનક ક્રિયાનું પણ વર્ણન હતું. એક સમયે મિ૦ કેલનબૅકની સાથે દૂધ લેવાની આવશ્યકતા વિષે ચર્ચા ચલાવી રહ્યો હતો તેને અંગે આ ક્રિયાની વાત પણ મેં કરી. દૂધના ત્યાગના બીજા કેટલાક આધ્યાત્મિક ફાયદાઓ પણ મેં વર્ણવ્યા, અને દૂધનો ત્યાગ થઈ શકે તો સારું એમ પણ મેં કહ્યું. મિ૦ કેલનબૅક અતિશય સાહસિક હોવાથી દૂધ છોડવાનો અખતરો કરવા તરત તૈયાર થઈ ગયા. તેમને મારી કરેલી વાત બહુ પસંદ પડી. અને તે જ દિવસે અમે બન્નેએ દૂધ છોડ્યું, અને છેવટે અમે બન્ને જણા કેવળ સૂકા અને લીલા ફળની ઉપર આવીને ઊભા. રાંધેલો ખોરાક પણ બંધ કર્યો. એ અખતરાનો અંત શો આવ્યો એનો ઇતિહાસ આપવાનું આ સ્થળ નથી, પણ એટલું તો કહી જાઉં કે કેવળ ફળાહાર

ઉપર જ હું પાંચ વર્ષ સુધી રહ્યો તેથી મેં નથી અનુભવી નબળાઈ કે નથી અનુભવ્યો કોઈ પણ જાતનો વ્યાધિ. વળી એ દરમ્યાન મારામાં શારીરિક કામ કરવાની સંપૂર્ણ શક્તિ હતી, તે એટલે સુધી કે હું એક દિવસની અંદર પગે ચાલીને ૫૫ માઈલની મુસાફરી કરી શક્યો હતો — ૪૦ માઈલની મુસાફરી સહેજ વાત હતી. એ અખતરાનાં આધ્યાત્મિક પરિણામ ઘણાં સુંદર આવ્યાં હતાં એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે. એ અખતરાનો થોડે અંશે ત્યાગ કરવો પડ્યો એનું મને હંમેશાં દુઃખ રહ્યું છે, અને જો હું રાજપ્રકરણી વ્યવસાયોમાં જેટલે દરજ્જે ગૂંથાયેલો પડ્યો છું તેમાંથી મુક્ત થઈ શકું તો ફરીથી આટલી ઉમ્મરે અને શરીરને જોખમે આધ્યાત્મિક પરિણામ તપાસવાને ખાતર આજે પણ એ અખતરો હું કરી જોઉં. દાક્તરો અને વૈદ્યોમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનો અભાવ એ પણ મારા માર્ગમાં અમને વિઘ્નકર્તા થઈ પડેલ છે.

પણ હવે આ મધુર અને અગત્યનાં સ્મરણોની સમાપ્તિ થવી જોઈએ. આવા સખત પ્રયોગો આત્મશુદ્ધિની લડતને અંગે જ થઈ શકે. છેવટના યુદ્ધને સારુ ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મે એ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિનું અને તપશ્ચર્યાનું સ્થાન નીવડ્યું. જો આવું સ્થાન ન મળ્યું હોત અથવા ન મેળવ્યું હોત તો આઠ વરસ સુધી લડત ચાલી શકત કે નહિં, વધારે પૈસા મળી શકત કે નહિ, અને છેવટે જે હજારો માણસોએ લડતમાં ભાગ લીધો એ એ ભાગ લેત કે નહિ એ વિષે મને સંપૂર્ણ શંકા છે. ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મની નોબત વગાડવાનો નિયમ રાખ્યો જ નહોતો. એમ છતાં જે વસ્તુ દયાને પાત્ર ન હતી તે વસ્તુએ લોકોના દયાભાવને જાગ્રત કર્યો, પોતે જે વસ્તુ કરવાને તૈયાર નથી અને જેને પોતે દુઃખ

માને છે તે વસ્તુ ફાર્મવાસીઓ કરી રહ્યા છે એમ લોકોએ માન્યું. આ તેઓનો વિશ્વાસ એ ૧૯૧૩ની સાલમાં જે મોટા પાયા ઉપર ફરી લડાઈ શરૂ થઈ તેને સારુ ભારે મૂડીરૂપ થઈ પડ્યો. એવી મૂડીના વળતરનો હિસાબ નથી થઈ શકતો. વળતર ક્યારે મળે છે તે પણ કોઈ કહી જ ન શકે. પણ મળે જ છે એને વિષે મને તો શંકા નથી જ અને કોઈ શંકા ન કરે.

૧૨

ગોખલેનો પ્રવાસ

આમ ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મમાં સત્યાગ્રહીઓ પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યા હતા, અને પોતાને નસીબે જે કાંઈ નિર્માયું હોય તેને માટે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. ક્યારે લડત પૂરી થશે તેની તેઓને ખબર ન હતી, ન તેની ચિંતા હતી. તેઓની પ્રતિજ્ઞા એક જ હતી. કાળા કાયદાને વશ ન થવું અને તેમ કરતાં જે કાંઈ દુઃખ પડે તે સહન કરવું. લડવૈયાને સારુ લડવું એ જ જીત છે, કારણ કે તેમાં જ તે સુખ માને છે, અને લડવાનું પોતાને હાથ હોવાથી હારજીતનો આધાર અને સુખદુઃખનો આધાર પોતાની ઉપર રહે છે. અથવા તો દુઃખ અને પરાજય જેવી વસ્તુ તેના શબ્દકોષમાં હોતાં નથી. ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો તેને સુખદુઃખ, હારજીત સમાન છે.

છૂટાછવાયા સત્યાગ્રહી કેદમાં જતા હતા. એવો પ્રસંગ ન આવતો હોય ત્યારે ફાર્મની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ જોઈને કોઈ એમ માને નહિ કે અહીં સત્યાગ્રહીઓ રહેતા હશે, અથવા તેઓ લડાઈની તૈયારી કરી રહ્યા હશે, તે છતાં કોઈ નાસ્તિક આવી ચડે ત્યારે મિત્ર હોય તો અમારી ઉપર દયા આણે અને ટીકાકાર હોય તો અમને નિંદે. 'આળસ ચઢ્યું છે તેથી અને જંગલમાં પડ્યાં

પડચાં રોટલો ખાઓ છો, જેલથી હારી ગયા છો, તેથી સુંદર ફૂળવાડીમાં વસી નિયમિત જીવન ગાળી શહેરની જંજાળમાંથી છૂટી ભોગ ભોગવી રહ્યા છો.' આવા ટીકાકારને કેમ કરી સમજાવાય કે સત્યાગ્રહી અયોગ્ય રીતે નીતિનો ભંગ કરી જેલમાં જઈ શકતો જ નથી. એને કોણ સમજાવે કે સત્યાગ્રહીની શાંતિમાં, તેના સંયમમાં લડાઈની તૈયારી છે. એને કોણ સમજાવે કે સત્યાગ્રહીએ મનુષ્યસહાયનો વિચાર સુધ્ધાં છોડી કેવળ ઈશ્વરનો જ આશરો લીધેલો હોય છે. પરિણામ પણ એવું આવ્યું કે કોઈએ નહોતા ધાર્યા એવા સંજોગો આવી ચઢચા, અથવા ઈશ્વરે મોકલ્યા. નહોતી ધારી એવી મદદ પણ આવી પડી. અને અણધાર્યે કસોટી આવી અને છેવટે દુનિયા સમજી શકે એવો બાહ્ય વિજય પણ થયો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવીને હિંદીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા હું ગોખલેને અને બીજા નેતાઓને વીનવી રહ્યો હતો. પણ કોઈ આવશે કે નહિ એ વિષે મને સંપૂર્ણ શંકા હતી. મિ૰ રિચ કોઈ પણ નેતાને મોકલવાની કોશિશ કરી રહ્યા હતા. પણ જ્યારે લડાઈ છેક મંદ પડી ગઈ હોય તેવે સમયે આવવાની હિંમત કોણ કરે? સન ૧૯૧૧ની સાલમાં ગોખલે વિલાયતમાં હતા. તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો અભ્યાસ તો કરેલો જ હતો. વડી ધારાસભાઓમાં ચર્ચાઓ પણ કરી હતી, અને ગિરમીટિયાઓને નાતાલ મોકલવાનું બંધ કરવાનો ઠરાવ પણ ધારાસભામાં લાવ્યા હતા, જે પાસ થયો હતો. તેમની સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ચાલુ જ હતો. હિંદી વજીરની સાથે તેઓ મસલતો પણ ચલાવી રહ્યા હતા, અને દક્ષિણ આફ્રિકા આવી આખા પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાની વાત હિંદી

વજીરને જણાવી હતી. વજીરે તેમનો તે ઇરાદો પસંદ કર્યો હતો. ગોખલેએ છ અઠવાડિયાંના પ્રવાસની યોજના ગોઠવવા મને લખી મોકલ્યું અને દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવાની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ પણ મોકલી. અમારી ખુશાલીનો તો પાર જ ન રહ્યો. કોઈ પણ નેતાએ હજી સુધી દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરી કરી નહોતી. દક્ષિણ આફ્રિકાની તો શું પણ હિંદુસ્તાનની બહારના એક પણ સંસ્થાનની મુલાકાત ત્યાં વસતા હિંદીઓની સ્થિતિ તપાસવાના હેતુથી કરી ન હતી. એટલે અમે બધા ગોખલે જેવા મહાન નેતાની મુલાકાતનું મહત્ત્વ સમજી શક્યા. બાદશાહને પણ કોઈ દિવસ માન ન અપાયું હોય એવા પ્રકારનું માન ગોખલેને આપવું એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં મુખ્ય શહેરોમાં તેમને લઈ જવા એવો પણ ઠરાવ થયો. સત્યાગ્રહીઓ અને બીજા હિંદીઓ સ્વાગતની તૈયારીઓમાં ખુશીથી જોડાયા. આ સ્વાગતમાં ગોરાઓને જોડાવાનું પણ નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું અને લગભગ બધી જગ્યાએ તેઓ જોડાયા. જ્યાં જ્યાં જાહેર સભાઓ થાય ત્યાં ત્યાં તે જગ્યાના મેયર જો કબૂલ કરે તો ઘણેભાગે તેને જ પ્રમુખસ્થાન આપવું એ પણ ઠરાવ કર્યો અને જ્યાં જ્યાં ટાઉનહોલનો ઉપયોગ મળી શકે ત્યાં ટાઉનહોલમાં જ સભા ભરવી એમ નિશ્ચય થયો. મુખ્ય સ્ટેશનો પણ રેલવે ખાતાની રજા લઈ શણગારવાનું કાર્ય અમે માથે લીધું. અને ઘણાંખરાં સ્ટેશનોની ઉપર શણગાર કરવાની પરવાનગી પણ મળી. સામાન્ય રીતે આવી પરવાનગી આપવામાં નથી આવતી. પણ સ્વાગતની અમારી ભારે તૈયારીઓની અસર સત્તાવાળાઓની ઉપર થઈ અને તેમાં જેટલી સહાનુભૂતિ આપી શકાય તેટલી તેઓએ આપી. દાખલા તરીકે, જોહાનિસબર્ગમાં જ તેના રેલવે સ્ટેશન ઉપર શણગાર

કરવાને સારુ અમે લગભગ ૧૫ દિવસ લીધા હશે. કેમકે ત્યાં એક સુંદર ચીતરેલો દરવાજો બનાવ્યો હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકા શું છે તેનો અનુભવ ગોખલેને વિલાયતમાં જ મળ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને હિંદી વજીરે ગોખલેનો દરજ્જો, તેમનું સામ્રાજ્યમાં સ્થાન ઇત્યાદિ જણાવી મૂક્યાં હતાં, પણ સ્ટીમર કંપનીની ટિકિટોનું અથવા તો કેબિનની સગવડ કરવાનું કોઈને કેમ સૂઝી શકે? ગોખલેની તબિયત નાજુક તો રહે જ એટલે તેમાં સારી કેબિન જોઈએ, એકાંત જોઈએ. એવી કેબિન જ નથી એવો રોકડો જવાબ મળ્યો! મને બરાબર યાદ નથી કે ગોખલેએ પોતે કે તેમના કોઈ મિત્રે ઇંડિયા ઑફિસમાં ખબર આપી. કંપનીના ડિરેક્ટરને ઇંડિયા ઑફિસ તરફથી કાગળ ગયો અને નહોતી ત્યાં ગોખલેને સારુ સારામાં સારી કેબિન તૈયાર થઈ! આ પ્રારંભિક કડવાશનું પરિણામ મીઠું આવ્યું. સ્ટીમરના કેપ્ટન ઉપર પણ ગોખલેનું સુંદર સ્વાગત કરવાની ભલામણ ગઈ હતી. તેથી ગોખલેના આ મુસાફરીના દિવસો આનંદમાં ને શાંતિમાં ગયા. ગોખલે જેટલા ગંભીર હતા તેટલા જ આનંદી અને વિનોદી હતા. તેઓ સ્ટીમરની રમતગમતોમાં સારી પેઠે ભાગ લેતા અને તેથી સ્ટીમરના મુસાફરોમાં ખૂબ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા. યુનિયન સરકારે ગોખલેને તેમના પરોણા થવાનું અને સરકાર તરફથી રેલવેનું સ્ટેટ સલૂન સ્વીકારવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. સલૂનનો અને પ્રિટોરિયામાં સરકારી પરોણાગતના સ્વીકારનો નિશ્ચય મારી સાથે મસલત કર્યા પછી તેમણે કર્યો.

ઊતરવાનું બંદર કેપટાઉન હતું. ગોખલેની તબિયત હું ધારતો હતો તેના કરતાં અતિશય નાજુક હતી. તેમનાથી અમુક ખોરાક જ લઈ શકાતો હતો, અને ઘણો પરિશ્રમ વેઠી શકે એવી

પણ તબિયત નહોતી. ઘડેલો કાર્યક્રમ તેમને સારુ અસહ્ય હતો. બની શકે તેટલા ફેરફારો તો કર્યા જ. જો ફેરફાર ન જ થઈ શકે તો તબિયતને જોખમે પણ આખો કાર્યક્રમ કાયમ રાખવા તેઓ તૈયાર થયા. તેમને પૂછ્યા વિના કઠિન કાર્યક્રમ ઘડી નાંખવામાં મેં કરેલી મૂર્ખતાનો મને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. કેટલાક ફેરફારો તો કર્યા, પણ ઘણું તો જેમનું તેમ કાયમ રાખવું પડયું. ગોખલેને અત્યંત એકાંત આપવાની આવશ્યકતા હતી એ હું નહોતો સમજી શક્યો. એ એકાંત આપવામાં મને વધારેમાં વધારે મુસીબત પડેલી; પણ મારે નમ્રતાપૂર્વક એટલું તો સત્યની ખાતર કહેવું પડશે કે, મને માંદાની અને વડીલોની સારવાર કરવાનો અભ્યાસ અને શોખ હોવાથી હું મારી મૂર્ખતા જાણ્યા પછી એટલે સુધી સુધારા કરી શક્યો કે તેમને પુષ્કળ એકાંત અને શાંતિ આપી શક્યો હતો. આખી મુસાફરીમાં તેમના મંત્રીનું કામ તો મેં જ કર્યું હતું. સ્વયંસેવકો એવા હતા કે જે કાગી રાતે પણ જવાબ આપી શકે. એટલે સેવકોને અભાવે તેમને દુઃખ કે અગવડ વેઠવાં પડયાં હોય એવો મને ખ્યાલ નથી. કેલનબેક પણ એ સ્વયંસેવકોમાંના એક હતા.

કેપટાઉનમાં સારામાં સારી સભા થવી જોઈએ એ તો સ્પષ્ટ હતું. શ્રાઈનર કુટુંબ વિષે હું પ્રથમ ખંડમાં લખી ચૂક્યો છું. તેમાંના મુખ્ય ડબલ્યુ. પી. શ્રાઈનરને પ્રમુખપદ લેવાની વિનંતી કરી તે તેઓએ સ્વીકારી. વિશાળ સભા થઈ. મોટી સંખ્યામાં હિંદીઓ અને ગોરાઓ આવ્યા. મિ૦ શ્રાઈનરે મધુર શબ્દોમાં ગોખલેનું સ્વાગત કર્યું. અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ પ્રત્યે પોતાની દિલસોજી જાહેર કરી. ગોખલેનું ભાષણ ટૂંકું, પકવ, વિચારોથી ભરેલું, દૃઢ તેમ જ વિનયી હતું. તેથી હિંદીઓ રાજી

થયા અને ગોખલેએ ગોરાઓના મનનું હરણ કર્યું. એટલે એમ કહી શકાય કે, ગોખલેએ જે દિવસ દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ દિવસે તેના પચરંગી લોકોના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો.

કેપટાઉનથી જોહાનિસબર્ગ જવાનું હતું. બે દિવસની રેલવેની મુસાફરી હતી. લડાઈનું કુરુક્ષેત્ર ટ્રાન્સવાલ હતું. કેપટાઉનથી આવતાં ટ્રાન્સવાલનું સરહદી મોટું સ્ટેશન કલાર્કસડોર્પ આવતું. ત્યાં હિંદીઓની વસ્તી પણ સારા પ્રમાણમાં હતી. તેથી કલાર્કસડોર્પમાં તેમ જ જોહાનિસબર્ગ પહોંચતાં પહેલાં આવતાં એવાં જ બીજાં શહેરમાં રોકાવાનું અને સભામાં હાજર થવાનું હતું, તેથી કલાર્કસડોર્પથી સ્પેશિયલ ટ્રેન કરવામાં આવી હતી. બન્ને જગ્યાએ તે તે ગામના મેયર પ્રમુખ હતા. અને એકે જગ્યાને એક કલાકથી વધારે સમય આપવામાં નહોતો આવ્યો. જોહાનિસબર્ગ ટ્રેન ઠીક વખતસર પહોંચી, એક મિનિટનો પણ ફરક નહોતો પડ્યો. સ્ટેશન ઉપર ખાસ ગાલીચા વગેરે બિછાવ્યાં હતાં. એક માંચડો પણ બનાવવામાં આવ્યો હતો. જોહાનિસબર્ગના મેયર અને બીજા ગોરાઓ હાજર હતા. તેમણે ગોખલેને જોહાનિસબર્ગના નિવાસ દરમ્યાન પોતાની મોટર વાપરવા આપી. ગોખલેને માનપત્ર સ્ટેશન ઉપર જ આપવામાં આવ્યું હતું. દરેક સ્થળે માનપત્ર તો હતાં જ. જોહાનિસબર્ગનું માનપત્ર દક્ષિણ આફ્રિકાના લાકડા ઉપર જડેલી જોહાનિસબર્ગની ખાણમાંથી નીકળેલા સોનાની હૃદયના આકારની તકતી ઉપર કોતરવામાં આવ્યું હતું. લાકડાની ઉપર હિંદુસ્તાનના કેટલાક દેખાવોનું સુંદર કોતરકામ હતું. ગોખલેની બધાની સાથે ઓળખાણ કરવી, માનપત્ર વંચાવું અને તેનો જવાબ અને બીજાં માનપત્ર લેવાં, એ બધી ક્રિયા ૨૦

મિનિટની અંદર ઉકેલવામાં આવી હતી. માનપત્ર વાંચતાં પાંચ મિનિટથી વધારે નહિ ગઈ હોય એટલું તે ટૂંકું હતું. ગોખલેનો જવાબ પાંચ મિનિટથી વધારે નહિ જ હોય. સ્વયંસેવકોનો બંદોબસ્ત એટલો બધો સુંદર હતો કે પ્લેટફૉર્મ ઉપર ધારેલા માણસો કરતાં વધારે નહોતા આવ્યા. ઘોંઘાટ મુદ્દલ નહોતો. બહાર લોકોની ઠઠ હતી. છતાં કોઈને આવજા કરવામાં કશી મુશ્કેલી આવી નહિ.

તેમનું રહેવાનું મિ૦ કેલનબેકની જોહાનિસબર્ગથી પાંચ માઈલ પર એક ટેકરી ઉપર આવેલી સુંદર બંગલીમાં હતું. ત્યાંનો દેખાવ એટલો બધો ભવ્ય હતો, ત્યાંની શાંતિ એટલી આનંદદાયક હતી અને બંગલી સાદી છતાં એટલી બધી કળાથી ભરેલી હતી કે ગોખલેને તે અતિશય ગમી ગઈ હતી. બધાંને મળવાનું શહેરમાં રાખ્યું હતું. અને તેને સારુ ખાસ ઑફિસ ભાડે રાખવામાં આવી હતી. તેમાં એક ઓરડી તેમને ખાસ આરામ લેવાને સારુ, બીજી મુલાકાતને સારુ અને ત્રીજો એક ઓરડો મળવા આવનારાઓને સારુ. જોહાનિસબર્ગના કેટલાક નામાંકિત ગૃહસ્થોની ખાનગી મુલાકાતને સારુ પણ ગોખલેને લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આગેવાન ગોરાઓની પણ એક ખાનગી સભા કરી હતી. જેથી તેમના દૃષ્ટિબિંદુનો ગોખલેને પૂરો ખ્યાલ આવી શકે. સિવાય જોહાનિસબર્ગમાં તેમના માનમાં એક મોટું ખાણું પણ આપવામાં આવ્યું હતું. ૪૦૦ માણસોને નિમંત્રણ હતું. તેમાં લગભગ ૧૫૦ ગોરાઓ હશે. હિંદીઓ ટિકિટથી જ આવી શકતા હતા; તેની કિંમત એક ગીની રાખવામાં આવી હતી. તે ટિકિટમાંથી એ ખાણાનું ખર્ચ નીકળ્યું. ખાણું કેવળ નિરામિષ અને મદ્યપાનરહિત હતું. રસોઈ પણ કેવળ

સ્વયંસેવકોએ જ બનાવી હતી. આ વસ્તુનો ચિતાર અહીં આપવો મુશ્કેલ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા લોકો હિંદુ, મુસલમાન છૂતઅછૂતને જાણતા નથી, સાથે બેસીને ખાય છે. નિરામિષ આહારી હિંદીઓ પોતાનું નિરામિષ આહારીપણું જાળવે છે. હિંદીઓમાં કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ પણ હતા. તેઓની સાથે પણ મારો તો બીજાઓ જેટલો જ ગાઢ પરિચય હતો. તેઓ ઘણાખરા ગિરમીટિયા માબાપની પ્રજામાંથી હોય છે. અને તેઓમાંના ઘણા હોટેલોમાં રસોઈનું અને પીરસવાનું કામ કરે છે. આ લોકોની મદદથી આટલા માણસની રસોઈને પહોંચી વળાયું. પંદરેક વાનીઓવાળું ભોજન હશે. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને સારુ આ તદ્દન નવો અને અજાયબીભરેલો અનુભવ હતો. આટલા બધા હિંદીઓની સાથે એકપંક્તિએ ખાવા બેસવું, નિરામિષ ભોજન કરવું અને મદ્યપાન વિના ચલાવવું—ત્રણે અનુભવો તેમાંના ઘણાને સારુ નવા; બે તો બધાને સારુ નવા.

આ મેળાવડા આગળ દક્ષિણ આફ્રિકામાંનું ગોખલેનું મોટામાં મોટું અને મહત્ત્વનું ભાષણ થયું. ગોખલે બરાબર ૪૫ મિનિટ બોલ્યા. એ ભાષણની તૈયારીને સારુ તેમણે અમારી પુષ્કળ હાજરી લીધી હતી. સ્થાનિક માણસોના દૃષ્ટિબિંદુની અવગણના ન થાય અને તેને મળી શકાય એટલે દરજ્જે મળવું, એ તેમનો જિંદગીભરનો નિશ્ચય જણાવ્યો, અને તેથી મારી દૃષ્ટિએ હું તેમની પાસેથી બોલાવવા શું ઇચ્છું તે માગે. એ મારે ઘડીને આપવું જોઈએ અને તેની સાથે એ શરત કે, તેમાંનું એક પણ વાક્ય અથવા વિચારનો ઉપયોગ તેઓ ન કરે તો મારે દુઃખ ન માનવું. ન લાંબું કર્યું પાલવે, ન ટૂંકું, છતાં કોઈ પણ અગત્યની

હકીકત ન રહી જાય. એ બધી શરતોનું પાલન કરીને એમને સારુ મારે ટાંચણ બનાવવાં પડતાં હતાં. મારી ભાષાનો તો એમણે મુદ્દલ ઉપયોગ ન કર્યો એમ કહી નાંખું. અંગ્રેજી ભાષામાં પારંગત થયેલ ગોખલે મારી ભાષાનો ક્યાંયે ઉપયોગ કરે એવી આશા હું રાખુંય શેનો? મારા વિચારોનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો એમ પણ હું ન કહી શકું. પણ મારા વિચારોનું ઉપયોગીપણું તેમણે સ્વીકાર્યું, તેથી મેં મનને મનાવી લીધેલું કે વિચારોનો કોઈ પણ પ્રકારે તેમણે ઉપયોગ કર્યો હશે. પણ તેમની વિચારશ્રેણી એવી હતી કે, તેમાં કઈ જગ્યાએ આપણા વિચારને સ્થાન આપ્યું છે અથવા આપ્યું છે કે નહિ તેની આપણને તો ખબર ન જ પડે. ગોખલેનાં બધાંયે ભાષણ વખતે હું હાજર હતો, પણ મને એવો પ્રસંગ યાદ નથી કે જ્યારે મેં એમ ઇચ્છયું હોય કે અમુક વિચાર અથવા અમુક વિશેષણ તેમણે ન વાપર્યું હોત તો સારું. તેમના વિચારની સ્પષ્ટતા, દૃઢતા, વિનય ઇત્યાદિ તેમના અત્યંત પરિશ્રમને અને સત્યપરાયણતાને આભારી હતાં.

જોહાનિસબર્ગમાં કેવળ હિંદીઓની જંગી સભા પણ થવી જોઈએ જ. માતૃભાષાની મારફતે જ બોલવું અથવા તો રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીની મારફતે જ બોલવું, એ મારો આગ્રહ પૂર્વકાળથી જ ચાલુ છે. એ આગ્રહથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની સાથેનો મારો સંબંધ સરળ અને નિકટ થઈ શક્યો. એથી હું ઇચ્છતો હતો કે હિંદીઓની પાસે ગોખલે પણ હિંદુસ્તાની ભાષામાં બોલે તો સારું. આ બાબતમાં ગોખલેના વિચારો હું જાણતો હતો. ભાંગીતૂટી હિંદીથી તો પોતાનું કામ ન જ ચલાવે એટલે કાં તો મરાઠીમાં અથવા તો અંગ્રેજીમાં જ બોલે. મરાઠીમાં બોલવું તેમને કૃત્રિમ લાગ્યું અને તેમાં બોલે તોયે

ગુજરાતીઓને સારુ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના નિવાસી શ્રોતાઓને સારુ તેનો હિંદુસ્તાનીમાં તો તરજુમો કરવો જ રહ્યો. તો પછી અંગ્રેજીમાં કાં નહિ? સારે નસીબે મરાઠી બોલવાને સારુ ગોખલે સ્વીકારી શકે એવી એક વિશેષ દલીલ મારી પાસે હતી. જોહાનિસબર્ગમાં કોંકણના ઘણા મુસલમાનો વસતા હતા. થોડા મહારાષ્ટ્રી હિંદુઓ તો હતા જ. એ બધાની ગોખલેનું મરાઠી સાંભળવાની બહુ ઇચ્છા હતી. અને તેમને મરાઠીમાં બોલવા વીનવવા તેઓએ મને કહી રાખ્યું હતું. મેં તેમને કહ્યું, 'તમે મરાઠીમાં બોલશો તો એ લોકો રાજી થશે અને તમે બોલશો તેનો હિંદુસ્તાનીમાં તરજુમો હું કરીશ.' એટલે એ ખડખડ હસી પડ્યા. 'તારું હિંદુસ્તાનીનું જ્ઞાન તો મેં ખૂબ જાણી લીધું. એ હિંદુસ્તાની તને મુબારક હજો. પણ હવે તારે મરાઠીનો તરજુમો કરવો છે? કહે તો ખરો કે એવડું મરાઠી ક્યાંથી શીખ્યો?' મેં કહ્યું, 'જેમ મારા હિંદુસ્તાનીનું કહ્યું તેમ મારા મરાઠીનું સમજવું. મરાઠીનો એક અક્ષરે હું બોલી ન શકું, પણ જે વિષયનું મને જ્ઞાન છે તે વિષય ઉપર તમે મરાઠીમાં બોલશો તેનો ભાવાર્થ હું જરૂર સમજી જવાનો. લોકોની પાસે તેનો અનર્થ તો નહિ જ કરું એ તમે જોશો. બીજા જેઓ મરાઠી સારી રીતે જાણે છે તેવા તરજુમા કરવાવાળાને તો હું અવશ્ય મૂકી શકું છું. પણ એ તમે પસંદ કરવાના નથી. એટલે મને નિભાવી લેજો, પણ મરાઠીમાં જ બોલજો. જેમ કોંકણી ભાઈઓને છે તેમ મને પણ તમારું મરાઠી ભાષણ સાંભળવાની હોંશ છે.' 'તારો કક્કો જ તું ખરો રાખજે. અહીં તારે પનારે પડ્યો છું એટલે મારાથી થોડું જ છૂટી શકાય તેમ છે?' એમ કહી મને રીઝવ્યો અને ત્યાર પછી આવી સભાઓમાં છેક ઝાંઝીબાર સુધી તેઓ

મરાઠીમાં જ બોલ્યા અને હું તેમનો ખાસ નિમાયેલો ભાષાંતર-કાર રહ્યો. બની શકે ત્યાં સુધી માતૃભાષા મારફતે જ અને વ્યાકરણશુદ્ધ અંગ્રેજીના કરતાં વ્યાકરણરહિત ભાંગીતૂટી હિંદીમાં બોલવું એ ઇષ્ટ છે, એ હું તેમને ગળે ઉતારી શક્યો કે નહિ એ તો હું જાણતો નથી. પણ એટલું જાણું છું કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો કેવળ મને રીઝવવાની ખાતર તેઓ મરાઠીમાં બોલેલા. બોલ્યા પછી એનું પરિણામ તેમને પણ ગમ્યું એ હું જોઈ શક્યો, અને જ્યાં સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન ન હોય ત્યાં સેવકોને રીઝવવામાં ગુણ છે એમ ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના અનેક પ્રસંગે કરેલા વર્તનથી બતાવી દીધું હતું.

૧૩

ગોખલેનો પ્રવાસ (ચાલુ)

જોહાનિસબર્ગથી અમારે પ્રિટોરિયા જવાનું હતું. પ્રિટોરિયામાં યુનિયન સરકાર તરફથી નિમંત્રણ હતું તે પ્રમાણે તેઓએ હોટેલમાં તેમને સારુ રોકેલી જગ્યામાં ઊતરવાનું હતું. અહીં ગોખલેને યુનિયન સરકારના પ્રધાનમંડળને મળવાનું હતું. તેમાં જનરલ બોથા અને જનરલ સ્મટ્સ પણ હતા. ઉપર જણાવી ગયો છું તે પ્રમાણે કાર્યક્રમ એવો બનાવ્યો હતો કે હમેશાં કરવાનાં કાર્યોની ખબર હું તેમને સવારના આપતો હતો, અથવા તો તે પૂછે તો આગલી રાત્રે. પ્રધાનમંડળને મળવાનું કાર્ય ઘણું જવાબદારીનું હતું. અમે બંનેએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે મારે તેમની સાથે ન જવું, જવાની માગણી ન કરવી. મારી હાજરી હોવાથી પ્રધાનમંડળ અને ગોખલેની વચ્ચે કંઈક ને કંઈક અંતરપટ પડે, તેઓ પેટ ભરીને સ્થાનિક હિંદીઓની અને ઇચ્છામાં આવે તો મારી જે ભૂલ માનતા હોય તે ન બતાવી શકે. તેઓ કંઈ કરવાને માગતા હોય તો તે પણ મોકળે મને ન કહી શકે. તેથી ગોખલેની જવાબદારી બેવડી થતી હતી. કંઈક હકીકતની ભૂલ થાય અથવા તો નવી હકીકત તેઓ કહે, તેનો ઉત્તર ગોખલેની પાસે ન હોય અથવા હિંદીઓની વતી કંઈ કબૂલાત આપવાની હોય તો શું કરવું એ મારી હાજરી વિના અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાના કોઈ પણ હિંદી જવાબદાર નેતા હાજર ન હોય ત્યારે શું કરવું તેનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. પણ તેનો નિકાલ ગોખલેએ જ તુરત કર્યો. મારે તેમને સારુ અથથી તે ઇતિ સુધી હિંદવાસીઓની સ્થિતિનું તારણ તૈયાર કરવું. હિંદીઓ ક્યાં લગી

જવાને તૈયાર હોય તે પણ લખી નાંખવું. તેની બહારનું કંઈ પણ આવે તો ગોખલેએ પોતાનું અજ્ઞાન કબૂલ કરી લેવું, એ નિશ્ચય કર્યો અને નિશ્ચયની સાથે જ નિશ્ચિંત થયા. હવે વાત માત્ર એવું તારણ તૈયાર કરવાની અને તેમણે તે વાંચી લેવાની રહી. વાંચવા જેટલો વખત તો મેં રાખ્યો જ ન હતો. ગમે તેટલું ટૂંકું તારણ કરું છતાં અઢાર વર્ષનો ચાર સંસ્થાનોનો હિંદી સ્થિતિનો ઇતિહાસ હું દસ વીસ પાનાં વિના કઈ રીતે આપી શકું? વળી તારણ વાંચ્યા પછી તેમને સૂઝે તેવા કંઈક સવાલો તો હોય જ. પણ તેમની સ્મરણશક્તિ જેટલી તીવ્ર હતી તેવી જ મહેનત કરવાની શક્તિ અગાધ હતી. આખી રાત્રિ જાગ્યા અને પોલાકને અને મને જગાડ્યા. એકેએક વસ્તુની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી અને પોતે બરાબર સમજ્યા છે કે નહિ તેનો પડતાળો પણ મેળવી લીધો. પોતાના વિચાર મારી પાસે કહી જાય. અંતે એમને સંતોષ થયો. હું તો નિર્ભય હતો જ.

લગભગ બે કલાક કે તેથી ઉપરાંત પ્રધાનમંડળની પાસે બેઠા અને આવીને મને કહ્યું : 'તારે એક વરસની અંદર હિંદુસ્તાન પાછું આવવાનું છે. બધી વાતનો ફેંસલો થઈ ગયો છે. કાળો કાયદો રદ થશે. ઇમિગ્રેશન કાયદાનો રંગભેદ નીકળશે. ત્રણ પાઉંડનો કર રદ થશે.' મેં કહ્યું : 'મને પૂરી શંકા છે. પ્રધાનમંડળને હું ઓળખું છું તેટલું તમે નથી ઓળખતા. તમારો આશાવાદ મને પ્રિય છે, કેમકે હું પોતે પણ આશાવાદી છું, પણ અનેક વેળાએ ડંભાયેલો હું આ વિષયમાં તમારા જેટલી આશા નથી રાખી શકતો, પણ મને ભય નથી. તમે વચન લાવ્યા તેટલું મારે સારુ બસ છે. મારો ધર્મ માત્ર આવશ્યક હોય ત્યારે લડી લેવાનો છે; અને લડાઈ ન્યાયની છે એવું સિદ્ધ કરવાનો છે.

એ સિદ્ધિમાં તમને અપાયેલું વચન અમને ઘણો ફાયદો આપશે, અને લડવું જ પડશે તોયે લડવામાં અમને બમણું જોર આપશે. પણ વધારે હિંદીઓ જેલમાં ગયા વિના અને એક વર્ષમાં હું હિંદુસ્તાન આવી શકું એમ મને ભાસતું નથી.'

એટલે તેઓ બોલ્યા : 'હું તને કહું છું તેમાં ફેર પડવાનો જ નથી. મને જનરલ બોથાએ વચન આપ્યું કે કાળો કાયદો રદ થશે અને ત્રણ પાઉંડનો કર નીકળશે. તારે બાર માસમાં હિંદુસ્તાન આવ્યે છૂટકો છે. હું એક પણ બહાનું સાંભળવાનો નથી.'

જોહાનિસબર્ગનું ભાષણ પ્રિટોરિયાની મુલાકાત પછી થયું હતું.

ટ્રાન્સવાલથી ડરબન, મૅરિટ્ઝબર્ગ વગેરે જગ્યાએ ગયા. ત્યાં પણ ઘણા ગોરાઓના પ્રસંગમાં આવ્યા. કિંબરલીની હીરાની ખાણ જોઈ. કિંબરલી અને ડરબનમાં પણ સ્વાગતમંડળે જોહાનિસબર્ગ જેવાં ખાણાં કર્યાં હતાં. તેમાં ઘણા અંગ્રેજોએ હાજરી આપી હતી. આમ હિંદીઓનાં તેમ જ ગોરાઓનાં મન હરણ કરી ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકાનો કિનારો છોડ્યો. તેમની ઇચ્છાથી કૅલનબૅક અને હું તેમને ઝાંઝીબાર લગી વળાવવા ગયા હતા. તેમને સારુ સ્ટીમરમાં અનુકૂળ આવે એવા ખોરાકની સગવડ કરી હતી. રસ્તામાં ડેલાગોઆ બે, ઇન્હામબેન, ઝાંઝીબાર વગેરે બંદરો પર તેમને ખૂબ માન આપવામાં આવ્યું હતું.

સ્ટીમરમાં અમારી વચ્ચે વાતો કેવળ હિંદુસ્તાનની અથવા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ધર્મની જ થાય. દરેક વાતમાં તેમની કોમળ લાગણી, તેમની સત્યપરાયણતા અને તેમનું સ્વદેશાભિમાન ઝળકી ઊઠતું. મેં જોયું કે સ્ટીમરમાં તે રમત રમતા તેમાંયે રમતના કરતાં હિંદુસ્તાનની સેવાનો ભાવ વિશેષ હતો. તેમાંયે સંપૂર્ણતા તો જોઈએ જ.

સ્ટીમરમાં અમને નિરાંતે વાતો કરવાની ફુરસદ તો મળતી જ. તેમાં તેમણે મને હિંદુસ્તાનને સારુ તૈયાર કરેલો. હિંદુસ્તાનના દરેક નેતાઓનું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું હતું. તે વર્ણનો એટલાં આબેહૂબ હતાં કે તે તે નેતાઓ વિષે મેં જે અનુભવ્યું તેમાં ને તેમના આલેખન વચ્ચે ભાગ્યે જ તફાવત મેં જોયો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોખલેના પ્રવાસમાં તેમની સાથેના સંબંધનાં એવાં તો ઘણાંયે પવિત્ર સ્મરણો છે કે જે હું અહીં આપી શકું; પણ સત્યાગ્રહના ઇતિહાસ સાથે તેનો સંબંધ નથી તેથી મારે અનિચ્છાએ પણ મારી કલમને રોકવી પડે છે. ઝાંઝીબારમાં થયેલો વિયોગ અમને બંનેને અતિશય દુઃખદાયક હતો, પણ દેહધારીઓના નિકટમાં નિકટ સહવાસ પણ છેવટે બંધ થાય જ છે એમ સમજીને કૅલનબૅકે અને મેં સંતોષ વાળ્યો. અને બંનેએ આશા રાખી કે ગોખલેની ભવિષ્યવાણી ફળો અને અમે બંને એક વર્ષની અંદર હિંદુસ્તાન જઈ શકીએ. પણ એ અસંભવિત થયું.

એમ છતાં ગોખલેની દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતે અમને વધારે દૃઢ કર્યાં, અને જ્યારે લડત ફરી પાછી તીવ્ર રૂપે શરૂ થઈ ત્યારે એ મુલાકાતનો મર્મ અને તેની આવશ્યકતા વધારે સમજાયાં. જો ગોખલેનો પ્રવાસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ન થયો હોત, પ્રધાનમંડળની મુલાકાત તેમને ન થઈ હોત તો ત્રણ પાઉંડના કરને લડતનો વિષય અમે ન જ કરી શકત. જો કાળો કાયદો રદ થઈ સત્યાગ્રહની લડત બંધ થઈ હોત તો ત્રણ પાઉંડના કરને વિષે નવો સત્યાગ્રહ કરવો પડત અને તે કરતાં અથાગ દુ:ખ સહન કરવું પડત, એટલું જ નહિ પણ લોકો તેને સારુ તુરત તૈયાર થઈ શકત કે નહિ એ વિષે પણ શંકા તો ખરી જ. એ કર નાબૂદ

કરાવવો એ સ્વતંત્ર હિંદીઓની ફરજ હતી. તે નાબૂદ કરવાને અંગે અરજીઓ વગેરે બધા ઇલાજ લેવાઈ ચૂકયા હતા. '૯૫ની સાલથી કર અપાયાં કરતો હતો. પણ ગમે તેવું ઘોર દુઃખ હોય તે પણ જો લાંબા સમય સુધી ચાલે તો લોકો તેને ટેવાઈ જાય છે, અને તેની સામે થવાનો ધર્મ તેમને સમજાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને તેની ઘોરતા જગતને સમજાવવી તેટલી જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ગોખલેને અપાયેલા વચને સત્યાગ્રહીઓનો માર્ગ સરળ કરી મૂકયો. કાં તો સરકાર વચન પ્રમાણે તે કર કાઢી નાંખે અને ન કાઢે તો એવો વચનભંગ એ જ લડાઈનું સબળ કારણ થઈ પડે. થયું પણ તેમ જ. સરકારે એક વર્ષની અંદર કર નાબૂદ ન કર્યો એટલું જ નહિ, પણ એ કર કાઢી નહિ શકાય એમ ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું

એટલે ગોખલેના પ્રવાસથી ત્રણ પાઉંડનો કર સત્યાગ્રહની મારફતે કઢાવવામાં અમને મદદ મળી એટલું જ નહિ, પણ તેમના પ્રવાસથી ગોખલે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નના ખાસ જાણકાર તરીકે ગણાયા. તેમના દક્ષિણ આફ્રિકા વિષેના બોલનું વજન પણ વધ્યું. અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતા હિંદીઓ વિષેના અંગત જ્ઞાનને લીધે હિંદુસ્તાને શું કરવું જોઈએ તે તેઓ વધારે સમજી શકયા, અને હિંદુસ્તાનને સમજાવવા પણ શક્તિમાન થયા. જ્યારે ફરી લડત જાગી ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંથી પૈસાનો વરસાદ વરસ્યો અને લૉર્ડ હાર્ડિંગે સત્યાગ્રહીઓના તરફ લાગણી બતાવી તેઓને ઉત્તેજન આપ્યું. હિન્દુસ્તાનથી મિ૦ એંડ્રુઝ અને મિ૦ પિયરસન દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યા. એ બધું ગોખલેના પ્રવાસ વિના ન બની શકત. વચનભંગ કેમ થયો અને પછી શું થયું તે નવા પ્રકરણનો વિષય છે.

૧૪

વચનભંગ

દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઈના સત્યાગ્રહમાં એટલી બધી સૂક્ષ્મતા વાપરવામાં આવી હતી કે પ્રચલિત નીતિની વિરુદ્ધ એક પણ પગલું નહોતું ભરાતું, એટલું જ નહિ પણ અયોગ્ય રીતે સરકારને ન રંજાડી શકાય એ વસ્તુ પણ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવતી હતી. જેમકે કાળો કાયદો કેવળ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓને જ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો તેથી સત્યાગ્રહનીતિમાં કેવળ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓને જ દાખલ કરવામાં આવતા હતા. નાતાલ, કેપકોલોની ઇત્યાદિથી ભરતી કરવાનો કાંઈ પણ પ્રયત્ન નહોતો કરવામાં આવ્યો, એટલું જ નહિ પણ ત્યાંથી આવેલાં કહેણ પણ પાછાં વાળવામાં આવ્યાં હતાં, અને લડાઈની મર્યાદા પણ એ કાયદો રદ કરાવવા પર્યંતની જ હતી. આ વસ્તુને નહોતા ગોરાઓ સમજી શકતા, નહોતા હિંદીઓ સમજી શકતા. આરંભકાળમાં હિંદીઓ તરફથી એવી માગણી થયાં કરતી કે, જો લડાઈ શરૂ કર્યા પછી કાળા કાયદા સિવાયનાં બીજાં દુઃખોને પણ લડાઈના હેતુઓમાં ભેળવી શકાય તો કેમ ન ભેળવીએ? ધીરજથી મેં સમજાવ્યું કે, તેમાં સત્યનો ભંગ

થાય એવું છે અને જ્યાં સત્યનો જ આગ્રહ છે ત્યાં સત્યના ભંગ જેવી વાત કેમ થઈ શકે? શુદ્ધ લડાઈમાં તો લડાઈ કરતાં કરતાં લડવૈયાનું બળ વધતું જોવામાં આવે તોયે તે આરંભકાળે નીમેલા હેતુ ઉપરાંત આગળ જઈ જ ન શકે, અને તેથી ઊલટું જે હેતુને સારુ લડાઈ કરી હોય તે હેતુનો, લડવાનું બળ વખત જતાં ક્ષીણ થાય છતાં, ત્યાગ પણ ન કરી શકાય. આ બંને સિદ્ધાંતનો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સંપૂર્ણ અમલ થયો. લડાઈના આરંભમાં જે બળ ઉપર હેતુ રચવામાં આવ્યો હતો તે બળ પાછળથી ખોટું નીવડયું એ આપણે જોઈ શકયા, છતાં મૂઠી જેટલા બાકી રહેલા સત્યાગ્રહીઓ એ લડાઈને છોડી ન શકયા. આમ ઝૂઝવું પ્રમાણમાં સહેલું હતું, પણ બળની વૃદ્ધિ થતા છતાં હેતુમાં વૃદ્ધિ ન કરવી એ વધારે કઠિન છે અને તેમાં વધારે સંયમ રહેલો છે. એવી લાલચો દક્ષિણ આફ્રિકામાં અનેક જગ્યાએ પ્રાપ્ત થઈ, પણ તેનો લાભ એક પણ વેળાએ નથી ઉઠાવ્યો એમ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું, અને તેથી ઘણીયે વેળા મેં કહ્યું છે કે સત્યાગ્રહીને સારુ એક જ નિશ્ચય હોય. તે નથી ઓછું કરી શકતો, નથી વધારે કરી શકતો, તેમાં નથી ક્ષયને અવકાશ કે નથી વૃદ્ધિને અવકાશ. મનુષ્ય જે માપ પોતાને સારુ આંકે તે માપથી જગત પણ તેને આંકતું થઈ જાય છે. આવી સૂક્ષ્મ નીતિનો સત્યાગ્રહી દાવો કરે છે એમ સરકારે જાણ્યું એટલે, જોકે એવું નીતિનું એકે ધોરણ પોતાને લાગુ ન પડે છતાં, સરકારે સત્યાગ્રહીઓને તેઓએ રચેલા માપથી માપવાનું શરૂ કર્યું. અને બેચાર વેળા નીતિભંગનો આરોપ સત્યાગ્રહીઓ ઉપર મૂકયો. કાળા કાયદા પછી હિંદીઓ-ની સામે નવા ધારા ઘડાય તેનો સમાવેશ લડાઈમાં થઈ શકે છે એ બાળક પણ સમજી શકે એવી વાત છે, છતાં જયારે નવા

દાખલ થનાર હિંદીઓ ઉપર નવો અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો ને તેને લડાઈના હેતુમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે સરકારે નવી વસ્તુઓ ભેળવ્યાનો આરોપ મૂક્યો. એ તદ્દન અયોગ્ય આરોપ હતો. જો નવા દાખલ થનાર હિંદીઓને પૂર્વે ન હતી એવી અટકાયત કરવામાં આવે તો તેઓને પણ લડાઈમાં દાખલ કરવાનો હક હોવો જોઈએ, અને તેથી સોરાબજી વગેરે દાખલ થયા એ આપણે જોઈ ગયા. સરકારથી આ વાત સાંખી ન શકાય, પણ નિષ્પક્ષપાત લોકોને આ પગલાની યોગ્યતા સમજાવતાં મને જરાયે મુશ્કેલી નહોતી આવી. આવો પ્રસંગ ગોખલે જતાં ફરી ઉત્પન્ન થયો. ગોખલેએ તો ધાર્યું હતું કે ત્રણ પાઉંડનો કર એક વર્ષની અંદર રદ થશે જ, અને તેના જવા પછી બેસનારી દક્ષિણ આફ્રિકાની પાર્લમેંટમાં રદ કરવાનો કાયદો દાખલ થશે. તેને બદલે જનરલ સ્મટ્સે તે પાર્લમેંટમાં એમ જાહેર કર્યું કે, નાતાલના ગોરાઓ એ કર રદ કરવા તૈયાર ન હોવાથી દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તે રદ કરવાનો કાયદો પસાર કરવા અસમર્થ છે. વસ્તુતઃ એવું કાંઈ નહોતું. યુનિયન પાર્લમેંટમાં ચાર સંસ્થાનો છે તેમાં એક નાતાલના સભ્યોનું કાંઈ ચાલી શકે તેમ નહોતું. વળી પ્રધાનમંડળે રજૂ કરેલો કાયદો પાર્લમેંટ નામંજૂર કરે ત્યાં લગી તેણે પહોંચવાની આવશ્યકતા હતી. તેમાંનું કાંઈ જનરલ સ્મટ્સે નહોતું કર્યું. તેથી અમને આ ઘાતકી કરને પણ લડાઈના કારણમાં દાખલ કરવાનો શુભ પ્રસંગ સહેજે પ્રાપ્ત થયો. કારણો બે મળ્યાં. ચાલતી લડાઈ દરમ્યાન સરકાર તરફથી જે કાંઈ વચન આપવામાં આવે તે વચનનો ભંગ થાય તો તે ચાલુ સત્યાગ્રહમાં દાખલ થાય એ એક, અને બીજું હિંદુસ્તાનના ગોખલે જેવા પ્રતિનિધિનું એવા વચનભંગથી અપમાન થાય અને

તેથી સમસ્ત હિંદુસ્તાનનું અપમાન ગણાય અને તે અપમાન ન સાંખી શકાય. જો માત્ર પહેલું જ હોત અને સત્યાગ્રહીઓની શક્તિ ન હોત તો કરને રદ કરવાને સારુ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનું તેઓ છોડી શકત, પણ હિંદુસ્તાનનું અપમાન થાય એ વસ્તુને સાંખવાનું તો ન જ બની શકે તેથી ત્રણ પાઉંડના કરને લડાઈમાં દાખલ કરવાનો સત્યાગ્રહીઓનો ધર્મ સમજાયો, અને જ્યારે ત્રણ પાઉંડના કરને લડાઈમાં સ્થાન મળ્યું ત્યારે ગિરમીટિયા હિંદીઓને પણ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવાનું સ્થાન મળ્યું. આજ લગી એ લોકોને લડાઈની બહાર રાખવામાં આવ્યા હતા એ વાંચનારે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. એટલે એક તરફથી લડાઈનો બોજો વધ્યો અને બીજી તરફથી લડવૈયા પણ વધવાનો સમય દેખાયો.

ગિરમીટિયાઓમાં આજ લગી સત્યાગ્રહની કાંઈ પણ ચર્ચા કરવામાં નહોતી આવી; તેઓને તેની તાલીમ તો ક્યાંથી અપાય જ? તેઓ નિરક્ષર એટલે 'ઇંડિયન ઓપીનિયન' અથવા તો બીજાં છાપાં ક્યાંથી વાંચે? એમ છતાં મેં જોયું કે એ ગરીબ લોકો સત્યાગ્રહનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા, જે ચાલી રહ્યું હતું તે સમજતા હતા અને તેમાંના કેટલાકને લડાઈમાં દાખલ ન થઈ શકવાનું દરદ પણ થતું હતું. પણ જ્યારે વચનભંગ થયો ત્યારે, અને ત્રણ પાઉંડનો કર પણ લડાઈના હેતુમાં દાખલ કરવાની નોટિસ આપવામાં આવી ત્યારે, તેઓમાંના કોણ દાખલ થશે એની મને મુદ્દલ ખબર નહોતી.

વચનભંગ થવાની વાત મેં ગોખલેને લખી. તેમને અત્યંત દુઃખ થયું. તેમને મેં લખ્યું કે તમારે નિર્ભય રહેવું; અમે મરણ પર્યંત ઝૂઝીશું અને કર રદ કરાવીશું. માત્ર એક વર્ષની અંદર

મારે હિંદુસ્તાનમાં જવાનું હતું તે ટળ્યું અને પછી ક્યારે જઈ શકાય તે કહેવું અશક્ય થઈ પડયું. ગોખલે તો આંકડાશાસ્ત્રી હતા. તેમણે મારી પાસે વધારેમાં વધારે અને ઓછામાં ઓછા લડવૈયાઓનાં નામ માગ્યાં. મેં મને અત્યારે યાદ છે તે પ્રમાણે ૬૫ કે ૬૬ વધારેમાં વધારે નામ મોકલ્યાં, અને ૧૬ ઓછામાં ઓછાં. આટલી નાનકડી સંખ્યાને સારુ હિંદુસ્તાનથી પૈસાની મદદની હું અપેક્ષા નહિ રાખું એ પણ જણાવ્યું. અમારે વિષે નિશ્ચિંત રહેવા અને પોતાના શરીરને ઘસી ન નાંખવાની પણ વિનંતી કરી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી મુંબઈ પાછા ફર્યા પછી તેમની ઉપર નબળાઈ ઇત્યાદિના કેટલાક આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેનું મને વર્તમાનપત્રો દ્વારા તેમ જ બીજી રીતે જ્ઞાન થઈ ચૂકયું હતું, તેથી હું ઇચ્છતો હતો કે હિંદુસ્તાનમાં અમને પૈસા મોકલવાની કાંઈ પણ હિલચાલ એઓ ન કરે. પણ ગોખલેનો કડક ઉત્તર મને મળ્યો : 'જેમ તમે લોકો તમારો ધર્મ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સમજો છો તેમ અમે પણ કાંઇક અમારો ધર્મ સમજતા હોઈશું. અમારે શું કરવું યોગ્ય છે એ તમને નહિ કહેવા દઈએ. મેં તો માત્ર ત્યાંની સ્થિતિ જાણવાને ઇચ્છયું હતું. અમારા તરફથી શું થવું જોઈએ એ વિષે સલાહ નહોતી માગી.' આ શબ્દોનો ભેદ હું સમજ્યો. મેં ત્યાર પછી કોઈ દિવસે આ વિષે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ, લખ્યો નહિ. તેમણે એ જ કાગળમાં મને આશ્વાસન આપ્યું હતું અને ચેતવણી પણ આપી હતી. જ્યારે આ રીતે વચનભંગ થયો ત્યારે લડત બહુ લંબાશે એવો તેમને ભય રહ્યો અને ખોબા જેટલા માણસથી ક્યાં લગી ટક્કર ઝીલી શકાશે એ વિષે તેમને શંકા રહી. અહીં અમે તૈયારીઓ માંડી. હવેની લડાઈમાં શાંતિથી બેસવાનું તો હોય જ નહિ. જેલ લાંબી

ભોગવવી પડશે એ પણ સમજાયું. ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ બંધ કરવાનો નિશ્ચય થયો. કેટલાંક કુટુંબો પોતાનો પુરુષવર્ગ જેલમાંથી છૂટયા બાદ પોતપોતાને ઘેર ગયાં. બાકી રહેનારામાં મુખ્ય ભાગે ફિનિક્સના હતા, એટલે હવે પછી સત્યાગ્રહીઓનું મથક ફિનિક્સ કરવું એવો નિશ્ચય થયો. વળી ત્રણ પાઉંડની લડતની અંદર જો ગિરમીટિયા ભાગ લે, તો તેઓને મળવું વગેરે પણ નાતાલમાં વધારે સગવડવાળું થઈ શકે તેથી પણ ફિનિક્સ મથક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હજી લડત શરૂ કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી તેટલામાં એક નવું વિઘ્ન આવી પડયું, જેથી સ્ત્રીઓને પણ લડાઈમાં દાખલ થવાની તક મળી. કેટલીક બહાદુર સ્ત્રીઓએ તેમાં ભાગ લેવાની માગણી પણ કરી હતી, અને જ્યારે ફેરીના પરવાના બતાવ્યા વિના ફેરી કરી જેલમાં જવાનું શરૂ થયું હતું ત્યારે ફેરી કરનારની સ્ત્રીઓએ પણ જેલમાં જવાની ઇચ્છા બતાવી હતી. પણ તે વખતે પરદેશમાં સ્ત્રીવર્ગને જેલમાં મોકલવાનું અમને સૌને અયોગ્ય લાગ્યું. જેલમાં મોકલવાનું કારણ પણ નહિ જણાયું અને તેઓને જેલમાં લઈ જવાની મારી તો તે વખતે હિંમત પણ નહોતી. અને તેની સાથે એમ પણ જણાયું કે જે કાયદો મુખ્યત્વે કરીને પુરુષવર્ગને જ લાગુ પડતો હોય તે કાયદાને રદ કરાવવામાં સ્ત્રીઓને હોમવી એમાં પુરુષવર્ગને હીણપત પણ લાગે. પણ હવે એક બનાવ એવો બન્યો કે જેમાં સ્ત્રીઓનું ખાસ અપમાન થતું હતું, અને જે અપમાન દૂર કરવાને સારુ સ્ત્રીઓ પણ હોમાય તો ખોટું નહિ એમ જણાયું.

૧૫

વિવાહ તે વિવાહ નહિ

જાણે અદૃશ્ય રહ્યો ઈશ્વર હિંદીઓની જીતની સામગ્રી તૈયાર કરી ન રહ્યો હોય અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓનો અન્યાય હજુ પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવવા ન ઇચ્છતો હોય એમ કોઈએ ન ધારેલો એવો બનાવ બન્યો. હિંદુસ્તાનથી ઘણા વિવાહિત માણસો દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા હતા, અને કેટલાક ત્યાં જ પરણ્યા હતા. હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય વિવાહ રજિસ્ટર કરવાનો કાયદો તો છે જ નહિ. ધાર્મિક ક્રિયા બસ ગણાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ હિંદુસ્તાનીઓને વિષે એ જ પ્રથા હોવી જોઈએ, અને ચાળીસ વર્ષ થયાં હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આવ્યા હતા, છતાં કોઈ વખત હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ધર્મ મુજબ થયેલા વિવાહ રદ ગણાયા ન હતા. પણ આ સમયે એક કેસ એવો થયો કે જેમાં ન્યાયાધીશે ઠરાવ આપ્યો કે દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે થયેલ વિવાહ — વિવાહના અમલદારની પાસે જે રજિસ્ટર થયેલ હોય તે — સિવાયના વિવાહને સ્થાન નથી, એટલે કે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ઇત્યાદિ ધર્મક્રિયા પ્રમાણે થયેલા વિવાહ મજકૂર ભયંકર ચુકાદાથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રદ ગણાયા અને તેથી તે કાયદા અન્વયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઘણી પરણેલી હિંદી સ્ત્રીઓનો દરજ્જો તેમના પતિની ધર્મ-

પત્નીઓ તરીકેનો મટી રાખેલી સ્ત્રીઓ તરીકે ગણાયો, અને એ સ્ત્રીઓની પ્રજાને પોતાના બાપના વારસાનો હક પણ ન રહ્યો. આ સ્થિતિ ન સ્ત્રીઓ સહી શકે, ન પુરુષ સહન કરી શકે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓમાં ભારે ખળભળાટ વર્ત્યો. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મેં સરકારને પૂછ્યું કે શું તેઓ ન્યાયાધીશના ઠરાવને કબૂલ રાખશે? કે તેણે કરેલો કાયદાનો અર્થ ખરો હોય તોપણ તે અનર્થ છે એમ સમજી, નવો કાયદો પસાર કરી હિંદુ–મુસલમાન ઇત્યાદિ ધર્મક્રિયાઓ પ્રમાણે થયેલા વિવાહને કાયદેસર ગણશે? સરકાર કાંઈ એ વખતે દાદ દે તેવી હતી નહિ. જવાબ નકારમાં આવ્યો. પેલા ઠરાવની સામે અપીલ કરવી કે નહિ એ વિચાર કરવા સત્યાગ્રહમંડળ બેઠું. છેવટે બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે આવી બાબતમાં અપીલ હોઈ જ ન શકે. જો અપીલ કરવી હોય તો સરકાર કરે અથવા સરકાર ઇચ્છે તો ખુલ્લી રીતે તેના વકીલ મારફત હિંદીઓનો પક્ષ લે તો જ હિંદીઓથી કરી શકાય. એ વિના અપીલ કરવી એ અમુક રીતે હિંદુ-મુસલમાન વિવાહ રદ થવાનું સાંખ્યા બરાબર થાય. વળી તેવી અપીલ કર્યા પછી પણ જો તેમાં હાર થાય તો સત્યાગ્રહ જ કરવાનો હોય, તો પછી આવા અપમાનને વિષે અપીલ કરવાપણું હોય જ નહિ.

હવે સમય એવો આવ્યો કે શુભ ચોઘડિયા કે શુભ તિથિની રાહ જોવાય જ નહિ. સ્ત્રીઓનું અપમાન થયા પછી ધીરજ કેમ રહે? થોડા કે ઘણા, જેટલા મળે તેટલાથી, સત્યાગ્રહ તીવ્ર રૂપે શરૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. હવે સ્ત્રીઓને લડાઈમાં જોડાતાં ન રોકી શકાય, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીઓને લડાઈમાં દાખલ થવાને નોતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તો જે બહેનો ટૉલ્સ્ટૉય

ફાર્મમાં રહી હતી તેઓને નોતરી. તે બહેનો તો દાખલ થવા તલપી રહી હતી. મેં તેમને લડતનાં બધાં જોખમોનું ભાન કરાવ્યું. ખાવાપીવામાં, પોષાકમાં, સૂવા બેસવામાં અંકુશ હશે એ સમજાવ્યું. જેલોમાં સખ્ત મજૂરી સોંપે, કપડાં ધોવડાવે, અમલદારો અપમાન કરે વગેરે બાબતની ચેતવણી આપી. પણ આ બહેનો એક પણ વસ્તુથી ડરી નહિ. બધી બહાદુર હતી. એકને તો કેટલાક માસ ચઢ્યા હતા; કોઈને બાળક હતાં, તેવીઓએ પણ દાખલ થવાનો આગ્રહ કર્યો. હું તેમાંની કોઈને રોકવા અસમર્થ હતો. આ બધી બહેનો તામિલ હતી. તેઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

૧. શ્રીમતી થંબી નાયડુ, ૨. શ્રીમતી એન. પિલ્લે, ૩. શ્રીમતી કે. મુરગેસા પિલ્લે, ૪. શ્રીમતી એ. પી. નાયડુ, ૫. શ્રીમતી પી. કે. નાયડુ. ૬. શ્રીમતી ચિન્નસ્વામી પિલ્લે, ૭. શ્રીમતી એન. એસ. પિલ્લે, ૮. શ્રીમતી આર. એ. મુદલિંગમ, ૯. શ્રીમતી ભવાની દયાલ, ૧૦. શ્રીમતી એમ. પિલ્લે, ૧૧. શ્રીમતી એમ. બી. પિલ્લે.

આમાંથી છ બહેનો ધાવણાં બાળકો સાથે હતી.

ગુનો કરીને કેદ થવું સહેલું છે. નિર્દોષ રહેતાં છતાં પકડાવું મુશ્કેલ છે. ગુનેગાર પકડાવા ઇચ્છતો નથી તેથી પોલીસ તેની પૂંઠે ઊભેલી હોય છે અને તેને પકડે છે. સ્વેચ્છાએ અને નિર્દોષ રહી જેલમાં જનારને પોલીસ ન ચાલતાં જ પકડે છે. આ બહેનોનો પ્રથમ યત્ન નિષ્ફળ ગયો. તેમણે વગર પરવાને ફેરી કરી પણ પોલીસે તેમને પકડવા ના પાડી. તેમણે ફ્રીનિખનથી ઓરેંજિયાની સરહદમાં વિના પરવાનગીએ પ્રવેશ કર્યો છતાં કોઈ પકડે નહિ. હવે કઈ રીતે પકડાવું એ સ્ત્રીઓને સવાલ થઈ

પડ્યો. પકડાય તેવા મરદો ઘણા તૈયાર ન હતા. જે તૈયાર હતા તેમને પકડાતું સહેલું નહોતું.

છેલ્લો રસ્તો ધાર્યો હતો તે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પગલું ઘણું તેજસ્વી નીવડ્યું. મેં ધાર્યું હતું કે છેવટને સમયે મારી સાથે ફિનિક્સમાં રહેલા બધાને હોમવા છે. એ મારે સારુ આખરનો ત્યાગ હતો. ફિનિક્સમાં રહેનાર અંગતના સાથીઓ અને સગાં હતાં. છાપું ચલાવવા જેટલા માણસો જોઈએ તે અને સોળ વર્ષની અંદરનાં બાળકોને છોડી બાકીના બધાને જેલ-યાત્રા કરવા મોકલવા એ ધારણા હતી. આથી વધારે ત્યાગ કરવાનું સાધન મારી પાસે ન હતું. ગોખલેને લખતાં જે છેવટના સોળ જણ ધારેલા તે આમાંના જ હતા. આ મંડળીને સરહદ ઓળંગાવી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ કરીને દાખલ થતાં વગર પરવાને પ્રવેશ કરવાના ગુના સારુ પકડાવી દેવાની હતી. એવો ભય હતો કે જો પ્રથમથી આ પગલાની વાત જાહેર કરવામાં આવે તો તેઓને સરકાર ન પકડે તેથી બેચાર મિત્રો સિવાય કોઈને આ વાતની મેં જાણ કરી નહોતી. સરહદ ઓળંગતી વેળા પોલીસના અમલદાર હમેશાં નામઠામ પૂછે. આ વખતે નામઠામ ન આપવાં એ પણ યોજનામાં હતું. અમલદારને નામ-ઠામ ન આપવાં એ પણ એક નોખો ગુનો ગણાતો હતો. નામ-ઠામ આપતાં તેઓ મારા સગાંસંબંધીમાંના છે એમ જાણે તો પોલીસ ન પકડે એ ભય હતો, તેથી નામઠામ ન આપવાનો ઇરાદો કર્યો હતો, અને આ પગલાની સાથે જે જે બહેનો ટ્રાન્સવાલમાં પકડાવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી તે બહેનોને નાતાલમાં દાખલ થવાનું હતું. જેમ નાતાલમાંથી ટ્રાન્સવાલમાં પરવાના વિના દાખલ થવું એ ગુનો ગણાતો તેમ જ ટ્રાન્સવાલમાંથી

નાતાલમાં દાખલ થવા વિષે પણ હતું. એટલે આ બહેનોએ જો તેમને પકડે તો નાતાલમાં પકડાવાનું હતું, અને જો ન પકડે તો તેઓને નાતાલમાં કોલસાની ખાણો હતી તેના મથક ન્યુકેસલમાં જઈ ત્યાં મજૂરોને નીકળી જવાને વીનવવા એમ ઠર્યું હતું. આ બહેનોની માતૃભાષા તામિલ હતી; તેમને થોડું-ઘણું હિંદુસ્તાની પણ આવડે જ, અને મજૂરવર્ગનો ઘણો ભાગ મદ્રાસ ઇલાકાનો તામિલ, તેલુગુ ઇત્યાદિ હતો. બીજા પણ પુષ્કળ હતા. જો મજૂરો આ બહેનોની વાત સાંભળી પોતાનું કામ છોડે તો તેઓને પણ મજૂરોની સાથે સરકાર પકડ્યા વિના ન જ રહે; તેથી મજૂરોમાં વધારે ઉત્સાહ આવે એવો પૂરો સંભવ હતો. આ પ્રમાણે વ્યૂહરચના મનમાં ગોઠવી ટ્રાન્સવાલની બહેનોને સમજણ આપી હતી.

પછી હું ફિનિક્સ ગયો. ફિનિક્સમાં સૌની સાથે બેસીને વાત કરી. પ્રથમ તો ફિનિક્સમાં રહેતી બહેનોની સાથે મસલત કરવાની હતી. બહેનોને જેલમાં મોકલવાનું પગલું ઘણું ભયંકર છે એ હું જાણતો હતો. ફિનિક્સમાં રહેનારી ઘણી બહેનો ગુજરાતી હતી. તેથી પેલી ટ્રાન્સવાલવાળી બહેનોના જેવી કસાયેલી અથવા અનુભવવાળી ન ગણાય. વળી ઘણીખરી મારી સગી એટલે કેવળ મારી શરમને લીધે જ જેલમાં જવાનો વિચાર કરે, અને પછી અણીને વખતે ગભરાઈને અથવા જેલમાં ગયા પછી અકળાઈ માફી વગેરે માગે, તો મને આઘાત પહોંચે, લડાઈ એકદમ નબળી પડી જાય, એ વસ્તુ પણ રહી હતી. મારી પત્નીને તો મારે ન જ લલચાવવી એ નિશ્ચય હતો. તેનાથી નાયે ન પડાય અને હા પાડે તો તે હાની પણ કેટલી કિંમત કરવી એ હું ન કહી શકું. આવા જોખમના કામમાં

સ્ત્રી પોતાની મેળે જે પગલું ભરે તે જ પુરુષે સ્વીકારવું જોઈએ અને ન ભરે તો પતિએ તેને વિષે જરાયે દુ:ખી ન થવું જોઈએ એ હું સમજતો હતો, તેથી મેં તેની સાથે કંઈ પણ વાત ન કરવી એમ ધાર્યું. બીજી બહેનોની સાથે મેં વાત કરી; તેઓએ ટ્રાન્સવાલની બહેનોની જેમ બીડું ઝડપી લીધું અને જેલયાત્રા કરવાને તૈયાર થઈ. ગમે તે દુ:ખ સહન કરીને પણ જેલ પૂરી કરીશું એવી મને ખાતરી આપી. આ બધી વાતનો સાર મારી પત્નીએ પણ જાણી લીધો; અને મને કહ્યું: 'મને આ વાતની ખબર નથી આપતા એનું મને દુ:ખ થાય છે. મારામાં એવી શી ખામી છે કે હું જેલમાં ન જઈ શકું? મારે પણ એ જ રસ્તો લેવો છે કે જે લેવાની આ બહેનોને તમે સલાહ આપી રહ્યા છો.' મેં કહ્યું: 'મારે તને દુ:ખ લગાડવાનું હોય જ નહિ. આમાં અવિશ્વાસની વાત નથી. હું તો તારા જવાથી રાજી જ થાઉં. પણ મારી માગણીથી તું ગઈ છે એવો આભાસ સરખો મને ન ગમે. આવાં કામ સૌ પોતાની હિંમતથી જ કરે. હું કહું એટલે સહેજે મારું વચન રાખવાની ખાતર તું ચાલી જાય, પછી કોરટમાં ઊભતાં જ ધ્રૂજી જાય અને હારે અથવા તો જેલનાં દુ:ખથી ત્રાસે તો તેમાં તારો દોષ તો હું ન ગણું, પણ મારા હાલ શા થાય? હું તને કઈ રીતે સંઘરી શકું અને જગતની સામે કઈ રીતે ઊભી શકું, એવા ભયથી જ મેં તને લલચાવી નથી.' મને જવાબ મળ્યો: 'હું હારીને છૂટી આવું તો મને ન સંઘરવી. મારાં છોકરાંયે સહન કરી શકે, તમે બધા સહન કરી શકો અને હું જ એકલી ન સહન કરી શકું, એવું તમારાથી કેમ ધારી શકાય? મારે આ લડતમાં દાખલ થયે જ છૂટકો છે.' મેં જવાબ આપ્યો: 'તો મારે

તને દાખલ કર્યે જ છૂટકો છે. મારી શરત તો તું જાણે છે, મારો સ્વભાવ તું જાણે છે. હજુ પણ વિચાર કરવો હોય તો ફરી વિચાર કરજે અને પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી ન ભળવું એમ લાગે તો તને છૂટ છે એમ સમજજે. અને નિશ્ચય બદલવામાં હજુ કશી શરમ પણ નથી એ પણ જાણજે.' મને જવાબ મળ્યો: 'વિચાર બિચાર કાંઈ કરવાના છે જ નહિ. મારો નિશ્ચય જ છે.' ફિનિક્સમાં બીજા નિવાસીઓ હતા તેઓને પણ સ્વતંત્રપણે નિશ્ચય કરવાનું મેં સૂચવ્યું હતું. લડાઈ થોડી મુદત ચાલો કે લાંબી મુદત, ફિનિક્સ કાયમ રહો કે જમીનદોસ્ત થાઓ, જનારા સાજા રહો કે માંદા પડો, પણ કોઈથી ન જ છૂટી શકાય, એ શરતો ફરી ફરીને અને પેરે પેરે કરીને મેં સમજાવી હતી. સૌ તૈયાર થયાં. ફિનિક્સની બહારનામાં એક માત્ર રુસ્તમજી જીવણજી ઘોરખોદુ હતા. તેમનાથી આ બધી મસલતો હું છૂપી રાખી શકું એમ ન હતું. તે પાછળ રહે એમ પણ ન હતું. તેમણે જેલ તો ભોગવી જ હતી, પણ ફરી જવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. આ ટુકડીનાં નામ નીચે પ્રમાણે:

૧. સૌ. કસ્તુર મોહનદાસ ગાંધી, ૨. સૌ. જયાકુંવર મણિલાલ ડૉક્ટર, ૩. સૌ. કાશી છગનલાલ ગાંધી, ૪. સૌ. સંતોક મગનલાલ ગાંધી, ૫. શ્રી. પારસી રુસ્તમજી જીવણજી ઘોરખોદુ, ૬. શ્રી. છગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી, ૭. શ્રી. રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ, ૮. શ્રી. મગનભાઈ હરિભાઈ પટેલ, ૯. શ્રી. સોલોમન રૉયપન, ૧૦. ભાઈ રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી, ૧૧. ભાઈ રાજુ ગોવિંદુ, ૧૨. ભાઈ શિવપૂજન બદ્રી, ૧૩. ભાઈ ગોવિંદ રાજુલુ, ૧૪. કુપ્પુસ્વામી મુદલિયાર, ૧૫. ભાઈ ગોકળદાસ હંસરાજ, ૧૬. ભાઈ રેવાશંકર રતનશી સોઢા.

પછી શું થયું તે હવેના પ્રકરણમાં.

૧૬

સ્ત્રીઓ કેદમાં

આ ટુકડી સરહદ ઓળંગી વગર પરવાને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવા સારુ કેદમાં જવાની હતી. નામો ઉપરથી વાંચનાર જોશે કે એ નામોમાંનાં કેટલાંક એવાં છે કે પ્રસિદ્ધ થયે પોલીસ તેઓને કદાચ ન પકડે. મારે વિષે એમ જ થયું હતું. બેએક વાર પકડ્યા પછી સરહદ ઓળંગતી વેળા મને પકડવાનું પોલીસે છોડી દીધું હતું. આ ટુકડીના નીકળવાની ખબર કોઈને નહોતી આપવામાં આવી. છાપાંને તો શાની અપાય? વળી તેઓને એવી સમજૂતી આપવામાં આપી હતી કે, તેઓએ પોલીસને પણ પોતાનાં નામ-ઠામ ન આપવાં અને પોલીસને કહેવું કે અદાલતમાં નામ આપીશું.

પોલીસની આગળ આવા કેસ ઘણી વેળા આવતા. હિંદીઓને પકડાવાની આદત પડ્યા પછી ઘણી વેળા તો કેવળ મોડી પજવણી કરવાને સારુ પણ તેઓ નામ ન આપતા. એટલે પોલીસને આ વેળા કંઈ વિચિત્ર ન લાગ્યું. પોલીસે આ ટુકડીને પકડી. કેસ ચાલ્યો ને બધાને ત્રણ ત્રણ માસની સખત મજૂરીની કેદ મળી.

જે બહેનો ટ્રાન્સવાલમાં પકડાવાના પ્રયત્નમાં નિરાશ થઈ હતી તે નાતાલમાં દાખલ થઈ. તેઓને વગર પરવાને દાખલ થવા સારુ પોલીસે ન પકડી. જો ન પકડે તો તેઓએ ન્યુ-કેસલમાં થાણું કરી કોલસાની ખાણના હિંદી મજૂરોને પોતાનું કામ છોડવા વીનવવા એમ ઠર્યું હતું. ન્યુકેસલ નાતાલમાં કોલસાની ખાણોનું મથક છે. આ ખાણોમાં મુખ્યત્વે હિંદી મજૂરો હતા. બહેનોએ કામ શરૂ કર્યું. તેની અસર વીજળીની જેમ ફેલાઈ. ત્રણ પાઉંડના કરની હકીકતે મજૂરોને પિગળાવ્યા. તેઓએ પોતાનું કામ છોડયું, મને તાર મળ્યો. હું રાજી થયો પણ તેટલો જ ગભરાયો. મારે શું કરવું? હું આ અદ્‌ભુત જાગૃતિને સારુ તૈયાર ન હતો. મારી પાસે પૈસા ન હતા; ન હતા એટલા માણસ કે જેઓ આ કાર્યને પહોંચી વળે. મારી ફરજ હું સમજતો હતો. મારે ન્યુકેસલ જવું ને જે થાય તે કરવું. હું ઊપડ્યો.

આ બહાદુર બહેનોને હવે કંઈ સરકાર છોડે? તે પકડાઈ અને પહેલી ટુકડીને મળી. તેઓને પણ એ જ સજા મળી અને એ જ જગ્યાએ કેદમાં રાખી. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ જાગ્યા. તેઓની નિદ્રા ભાગી. તેઓમાં નવું ચેતન આવ્યું જણાયું. પણ સ્ત્રીઓના બલિદાને હિંદુસ્તાનને પણ જગાડયું. સર ફિરોજશાહ મહેતા આજ લગી તટસ્થ હતા. ૧૯૦૧ની સાલમાં મને તેમણે ઠપકો આપી ત્યાં ન જવા સમજાવ્યો હતો. તેમનો અભિપ્રાય હું અગાઉ જણાવી ગયો છું. સત્યાગ્રહની લડતે પણ તેમની ઉપર થોડી જ છાપ પાડી હતી. પણ સ્ત્રીઓની કેદે તેમના ઉપર જાદુઈ અસર કરી. તેમણે પોતે જ પોતાના ટાઉનહોલના ભાષણમાં જણાવ્યું કે સ્ત્રીઓની કેદે તેમની

શાંતિ પણ ભાંગી છે. હિંદુસ્તાનથી હવે શાંત રહી બેસાય જ નહિ.

સ્ત્રીઓની બહાદુરીની શી વાત! બધીને નાતાલની રાજધાની મારિત્સબર્ગમાં રાખવામાં આવી. અહીં તેઓને ઠીક દુઃખ દેવામાં આવ્યું. ખોરાકમાં તેઓની જરા પણ કાળજી ન રાખવામાં આવી. મજૂરીમાં તેઓને ધોબીનું કામ આપવામાં આવ્યું. બહારથી ખોરાક આપવાની સખત મનાઈ લગભગ આખર સુધી રખાઈ. એક બહેનને અમુક જ ખોરાક લેવાનું વ્રત હતું. તેને તે ખોરાક ઘણી મુસીબતે આપવાનો ઠરાવ થયો, પણ તે એવો ખરાબ કે ખાધો જાય નહિ. ઑલિવ ઑઇલની ખાસ જરૂર હતી. તે પ્રથમ તો ન જ મળ્યું. પછી મળ્યું; પણ તે જૂનું ને ખોરૂં. પોતાને ખર્ચે મંગાવવાની વિનંતી કરવામાં આવી તેના જવાબમાં, 'આ કંઈ હોટેલ નથી. જે મળે તે ખાવું પડશે;' એવો જવાબ મળ્યો. આ બહેન જ્યારે જેલમાંથી નીકળી ત્યારે તે માત્ર હાડપિંજર રહી હતી. મહા પ્રયાસે તે બચી.

બીજી એક જીવલેણ તાવ લઈને નીકળી. તેના તાવે જેલમાંથી નીકળ્યા બાદ તેને થોડા જ દિવસમાં પ્રભુને ત્યાં પહોંચાડી. એને હું કેમ ભુલું! વાલિયામા અઢાર વર્ષની બાળા હતી. હું તેની પાસે ગયો ત્યારે તે પથારીવશ હતી. તે કદમાં ઊંચી હોવાથી તેનું લાકડી જેવું શરીર બિહામણું લાગતું હતું.

'વાલિયામા, જેલ જવાનો પશ્ચાત્તાપ તો નથી ના?'

'પશ્ચાત્તાપ શાને હોય! મને ફરી પકડે તો હું હમણાં જ જેલ જવા તૈયાર છું.'

'પણ આમાંથી મોત નીપજે તો?' મેં પૂછ્યું.

'ભલે નીપજે. દેશને ખાતર મરવું કોને ન ગમે?'

આ વાત પછી વાલિયામા થોડા દિવસમાં મૃત્યુ પામી. તેનો દેહ ગયો, પણ આ બાળા પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે. વાલિયામાની પાછળ શોક દર્શાવનારી સભાઓ ઠેકઠેકાણે થઈ અને કોમે આ પવિત્ર બાઈના સ્મરણાર્થે 'વાલિયામા હોલ' બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો. આ હોલ બાંધવાનો ધર્મ હજુ કોમે પાળ્યો નથી. તેમાં વિઘ્નો આવ્યાં છે. કોમમાં કુસંપ પેઠો. મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ એક પછી એક ચાલ્યા ગયા. પણ પથ્થર ને ચૂનાનો હોલ બંધાઓ વા ન બંધાઓ, વાલિયામાની સેવાનો નાશ નથી. એ સેવાનો હોલ તો તેણે પોતાને હાથે જ બાંધ્યો. તેની મૂર્તિ ઘણાં હૃદયમંદિરોમાં આજ પણ બિરાજે છે. અને જ્યાં લગી ભારતવર્ષનું નામ છે ત્યાં લગી દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં વાલિયામા છે જ.

આ બહેનોનું બલિદાન વિશુદ્ધ હતું. એ બિચારી કાયદાની બારીકીઓ જાણતી ન હતી. તેમાંની ઘણીને દેશનું ભાન ન હતું. તેમનો દેશપ્રેમ કેવળ શ્રદ્ધા ઉપર નિર્ભર હતો. તેમાંની કેટલીક નિરક્ષર હતી, એટલે છાપું ક્યાંથી વાંચી જાણે? પણ તે જાણતી હતી કે કોમના માનવસ્ત્રનું હરણ થતું હતું. તેમનું જેલ જવું તેમનો આર્તનાદ હતો; શુદ્ધ યજ્ઞ હતો. આવી હૃદયની પ્રાર્થના પ્રભુ સાંભળે છે. યજ્ઞની શુદ્ધતામાં તેની સફળતા રહેલી છે. પ્રભુ ભાવનાનો ભૂખ્યો છે. ભક્તિપૂર્વક, એટલે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી અપાયેલું પાંદડું, પુષ્પ કે પાણી પણ ઈશ્વર હેતે સ્વીકારે છે ને તેનું કરોડ ગણું ફળ દે છે. સુદામાના ધેલા ચપટી ચોખાની ભેટે તો તેની વર્ષોની ભૂખ ભાંગી. ઘણાના જેલમાં જવાથી ફળ નયે આવો, પણ એક જ શુદ્ધ આત્માએ ભક્તિપૂર્વક કરેલું અર્પણ કોઈ કાળે અફળ જાય નહિ. કોણ જાણે છે કે દક્ષિણ

આફ્રિકામાં કોનો કોનો યજ્ઞ ફળ્યો ? પણ એટલું તો આપણે જાણીએ જ છીએ કે વાલિયામાનો તો ફળ્યો જ. બહેનોનો તો ફળ્યો જ.

સ્વદેશયજ્ઞમાં, જગતયજ્ઞમાં અસંખ્ય હોમાયા છે, હોમાઈ રહ્યા છે ને હોમાશે. એ જ યથાર્થ છે. કેમકે કોઈ જાણતું નથી કે કોણ શુદ્ધ છે. પણ સત્યાગ્રહીઓ આટલું તો સમજે જ કે તેમનામાં એક પણ શુદ્ધ હોય તો તેનો યજ્ઞ ફળ નિપજાવવાને સારુ બસ છે. પૃથ્વી સત્યના બળ પર ટકેલ છે. અસત્—અસત્ય—એટલે 'નથી', સત્—સત્ય—એટલે 'છે'. અસત્‌ને જ્યાં હસ્તી જ નથી ત્યાં તેની સફળતા શી હોય ? અને 'છે' તેનો નાશ કોણ કરી શકનાર છે ? આટલામાં સત્યાગ્રહનું આખું શાસ્ત્ર છે.

૧૭

મજૂરોની ધારા

બહેનોના આ ત્યાગની અસર મજૂરો પર અદ્‌ભુત થઈ. ન્યુકેસલની નજીકની ખાણોમાંના મજૂરોએ પોતાનાં ઓજાર છોડયાં. તેઓની ધારા ચાલી. મને ખબર પડતાં મેં ફિનિક્સ છોડયું ને હું ન્યુકેસલ પહોંચ્યો.

આવા મજૂરોને પોતાનાં ઘર હોતાં નથી. માલિકો જ તેઓને સારુ ઘર બનાવે છે, માલિકો જ તેઓના રસ્તાઓ ઉપર દીવાબત્તી મૂકે છે. માલિકો જ તેઓને પાણી પણ આપે છે. એટલે મજૂરો દરેક રીતે પરાધીન થાય છે. અને તુલસીદાસે કહ્યું છે તેમ—

'પરાધીન સપને સુખ નાહીં.'

મારી પાસે અનેક જાતની ફરિયાદો આ હડતાળિયા લાવવા મંડયા. કોઈ કહે માલિકો રસ્તાની બત્તી બંધ કરે છે, કોઈ કહે પાણી બંધ કરે છે. કોઈ કહે તેઓ હડતાળિયાઓનો સરસામાન તેઓની કોટડીઓ બહાર ફેંકી દે છે. એક પઠાણે આવી મારી પાસે પોતાનો વાંસો બતાવ્યો ને બોલ્યો, 'યહ દેખો. મુઝે કૈસે મારા હૈ. મૈંને આપકે લિયે બદમાશ કો છોડ દિયા હૈ. આપકા યહી હુકમ હૈ. મૈં પઠાન હૂઁ. ઔર પઠાન કભી માર ખાતા નહીં હૈ. માર મારતા હૈ.'

મેં જવાબ આપ્યો : 'ભાઈ, તુમને બહોત હી અચ્છા કામ કિયા. ઇસીકો મૈં સચ્ચી બહાદુરી કહતા હૂં. તુમારે જૈસે લોગોં સે હમ જીતેંગે.'

મેં આમ મુબારકબાદી તો આપી, પણ મનમાં વિમાસ્યું કે આવું ઘણાને બને તો હડતાળ નહિ ચાલે. મારનું છોડીએ તો માલિકોની ફરિયાદ પણ શી કરવી? હડતાળ કરનારનાં બત્તી, પાણી વગેરેની સગવડો માલિકો કાપી નાંખે તો તેમાં ફરિયાદને ઝાઝું સ્થાન નથી. હો કે ન હો, લોકો એવી સ્થિતિમાં કેમ નભી શકે? મારે કંઈક ઉપાય વિચારી લેવો જોઈએ. અથવા તો લોકો કેવળ થાકીને કામ ઉપર ચડે તેના કરતાં તેઓ પોતાની હાર કબૂલ કરીને પાછા કામે જાય એ જ સારું. પણ એવી સલાહ મારે મુખેથી લોકો ન જ સાંભળે. રસ્તો એક જ હતો કે, લોકોએ માલિકોની કોટડીઓ છોડવી. એટલે 'હિજરત' કરવી.

મજૂરો પાંચ પચીસ ન હતા, સેંકડો હતા; હજારો થતાંય વાર ન લાગે. તેઓને સારુ મકાન ક્યાંથી કાઢું? ખાવાનું ક્યાંથી લાવું? હિંદુસ્તાનથી પૈસા મંગાવવા નહોતા. ત્યાંથી જે પૈસાનો વરસાદ વરસેલો તે હજુ વરસવો શરૂ નહોતો થયો. હિંદી વેપારીઓ એટલા ડરી ગયા હતા કે તેઓ મને જાહેર રીતે કંઈ મદદ આપવા તૈયાર ન હતા. તેઓનો વેપાર ખાણના માલિકો સાથે ને બીજા ગોરાઓની સાથે રહ્યો એટલે તેઓ ખુલ્લી રીતે મને કેમ મળે? હું જ્યારે જ્યારે ન્યુકેસલ જતો ત્યારે તેમને ત્યાં ઊતરતો. આ વેળા મેં પોતે જ તેમનો રસ્તો સરળ કરી મૂક્યો. બીજી જગ્યાએ જ ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હું જણાવી ગયો છું કે જે બહેનો ટ્રાન્સવાલથી આવી હતી તેઓ દ્રાવિડ પ્રાંતની હતી. તેમનો ઉતારો એક દ્રાવિડ કુટુંબ

જે ખ્રિસ્તી હતું તેમને ત્યાં હતો. એ કુટુંબ મધ્યમ સ્થિતિનું હતું. તેને નાનો જમીનનો ટુકડો હતો ને બે ત્રણ કોટડીવાળું ઘર હતું. મેં અહીં ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઘરધણીનું નામ લૅઝરસ હતું. ગરીબને કોની બીક હોય? આ બધા મૂળ ગિરમીટિયા કુટુંબના હોય એટલે તેમને અથવા તેમનાં સગાંને ત્રણ પાઉંડ દેવાના હોય. ગિરમીટિયાનાં દુઃખોનો તેમને પૂરો પરિચય હોય જ, એટલે તેમના પ્રત્યે લાગણી પણ પૂરી હોય. આ કુટુંબે મને વધાવી લીધો. મને વધાવી લેવો એ કોઈ કાળે મિત્રોને સારુ સહેલું તો રહ્યું જ નથી. પણ આ વેળા મને વધાવવો એટલે આર્થિક નાશને વધાવવો, કદાચ જેલને પણ વધાવવી પડે એવું હતું. આવી સ્થિતિમાં મુકાવાને તૈયાર ધનિક વેપારી થોડા જ હોઈ શકે. મારે મારી અને તેમની મર્યાદા સમજી તેમને કફોડી સ્થિતિમાં ન મૂકવા જોઈએ. લૅઝરસને બિચારાને થોડો પગાર ખોવો પડે તો તે ખુએ. તેને કેદમાં કોઈ લઈ જાય તો ભલે, પણ તે પોતાનાથી પણ ગરીબ એવા ગિરમીટિયાનું દુઃખ કેમ નિરાંતે સાંખે? તેને જ ત્યાં રહેલી બહેનો આ ગિરમીટિયાની મદદે આવતાં જેલમાં જતી તેણે જોઈ. તેમના પ્રત્યે પણ પોતાની ફરજ છે એમ ભાઈ લૅઝરસે વિચાર્યું ને મને સંઘર્યો. સંઘર્યો તો ખરો પણ પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું. મારા તેને ત્યાં જવા પછી તેનું ઘર ધર્મશાળા થયું. સેંકડો માણસો ગમે તેવા આવે ને જાય. તેના ઘરની આસપાસની જમીન માણસોથી ખદબદી ઊઠી. તેને ઘેર ચોવીસ કલાક રસોડું ચાલ્યું. તેમાં તેની ધર્મપત્નીએ કાળજાતૂટ મહેનત કરી. અને એમ છતાં બન્નેનો હસમુખો ચહેરો કાયમ હતો. મેં તેમની મુખાકૃતિમાં કદી અણગમો ન જોયો.

પણ લેઝરસ કંઈ સેંકડો મજૂરોને ખાવાનું પૂરું પાડી શકે? મજૂરોને મેં સંભળાવી દીધું કે તેઓએ પોતાની હડતાળ કાયમની સમજી પોતાના માલિકોએ આપેલાં ઝૂંપડાં છોડવાં રહ્યાં. સામાન વેચવા જેવો હોય તે વેચી નાંખે. બાકીનો પોતાની કોટડીમાં મૂકી રાખે. માલિકો તેને હાથ નહિ લગાડે, અને વધારે વેર વાળવા સામાન ફેંકી દે તો તે જોખમ પણ મજૂરોએ ખેડવું. મારી પાસે તેઓ પોતાનાં પહેરવાનાં કપડાં ને ઓઢવાની કામળી ઉપરાંત કંઈ પણ ન લાવે. જ્યાં લગી હડતાળ ચાલે ને જ્યાં લગી તેઓ જેલ બહાર રહે ત્યાં લગી હું તેઓની જોડે જ રહીશ ને ખાઈશપીશ. આ શરતે તેઓ બહાર નીકળી આવે તો અને તો જ તેઓ ટકી શકે ને કોમની જીત થાય. તેમ કરવાની જેની હિંમત ન હોય તેણે પોતાના કામ પર જોડાઈ જવું. જે જોડાય તેનો કોઈએ તિરસ્કાર ન કરવો; કોઈએ તેની પજવણી ન કરવી. આ શરતોનો કોઈએ ઇનકાર કર્યો હોય એવું મને યાદ નથી. મેં કહ્યું તે જ દિવસથી હિજરત કરનાર — ઘર-ત્યાગીઓની કતાર જામી. સૌ પોતાનાં બૈરાંછોકરાંને લઈ માથે પોતાનાં પોટલાં મૂકી આવવા લાગ્યા. મારી આગળ ઘરને સારુ માત્ર જમીન હતી. સારે નસીબે આ મોસમમાં વરસાદ ન હતો, તેમ ટાઢ પણ ન હતી.

ખોરાકને સારુ મારો વિશ્વાસ હતો કે વેપારીવર્ગ પાછી પાની નહિ કરે. ન્યુકેસલના વેપારીઓએ રાંધવા વાસણો આપ્યાં ને ચાવલ તથા દાળના બસ્તા (ગૂણો) મોકલ્યાં. બીજાં ગામો-માંથી પણ દાળ, ચાવલ, લીલોતરી, મસાલા વગેરેનો વરસાદ વરસ્યો. હું ધારતો હતો તેના કરતાં આ વસ્તુઓ મારી પાસે વધારે આવવા લાગી. સહુ જેલ જવા તૈયાર ન થાય પણ

સહુની દિલસોજી તો હતી જ. સહુ યથાશક્તિ મદદનો ફાળો ભરવા રાજી હતા. જેઓ કંઈ આપી શકે તેવા ન હતા તેવાઓએ પોતાની ચાકરી દઈને મદદ કરી. આ અજાણ્યા, અશિક્ષિત માણસોને સંભાળવા સારુ જાણીતા ને સમજુ સ્વયંસેવકો તો જોઈએ જ; તે મળી ગયા. અને તેઓએ અમૂલ્ય મદદ કરી. તેમાંના ઘણા તો પકડાયા પણ ખરા. આવી રીતે બધાએ યથાશક્તિ મદદ આપી અને માર્ગ સરળ થયો.

માણસોની ભીડ જામી. આટલા બધા અને નિરંતર વધતા જતા મજૂરોને એક જ સ્થળે ને વગર ધંધે સાચવવા અશક્ય નહિ તો ભયાનક કામ હતું. તેઓની શૌચાદિની ટેવો તો સારી હોતી જ નથી. આ સંઘમાં કેટલાક ગુનો કરી જેલ જઈ આવેલા પણ હતા. કોઈ તો ખૂનના ગુનાવાળા હતા; કોઈ ચોરીને સારુ કેદ ભોગવી છૂટેલા હતા. કોઈ વ્યભિચારને સારુ કેદ ભોગવી આવેલા હતા. હડતાળિયા મજૂરોમાં મારાથી નીતિના ભેદ પડાય નહિ. ભેદ પાડું તોપણ કોણ કહે રાંપીનો ઘા? હું કાજી થવા બેસું તો વિવેકહીન બનું. મારું કાર્ય કેવળ હડતાળ ચલાવવાનું હતું. આમાં બીજા સુધારાને ભેળવી શકાય તેમ ન હતું. છાવણીમાં નીતિ જાળવવાનું કામ મારું હતું. આવનારા ભૂતકાળમાં કેવા હતા તેની તપાસ કરવાનો મારો ધર્મ ન હતો. આવો શંભુમેળો સ્થિર થઈને બેસે તો ગુના થયા વિના ન જ રહે. જેટલા દિવસ મેં કાઢ્યા તેટલા દિવસ શાંતિથી ગયા એ જ ચમત્કાર હતો. કેમ જાણે સહુ પોતાનો આપદ્ધર્મ સમજી ગયા હોય નહિ એવી રીતે શાંતિથી રહ્યા.

મને ઇલાજ મળ્યો. મારે આ ટુકડીને ટ્રાન્સવાલમાં લઈ જવી, ને જેમ પેલા ૧૬ પકડાઈ ગયા તેમ આમને જેલમાં બેસાડી

દેવા. આ લોકોને થોડા થોડાની સંખ્યામાં વહેંચી નાંખી તેમની પાસે સરહદ ઓળંગાવવી, એ વિચાર થયો તેવો જ મેં રદ કર્યો, તેમાં ઘણો સમય જાય ને જે સામુદાયિક પગલાની અસર પડે તે થોડા થોડાના જેલ જવાની ન પડે.

મારી પાસે લગભગ પાંચ હજાર માણસ એકઠાં થયાં હશે. તે બધાંને ટ્રેનથી ન લઈ જવાય. એટલા પૈસા ક્યાંથી કાઢું? અને એમાં લોકોની પરીક્ષા ન થઈ શકે. ન્યુકેસલથી ટ્રાન્સવાલની સરહદ ૩૬ માઈલ હતી. નાતાલનું સરહદી ગામ ચાર્લ્સટાઉન હતું; ટ્રાન્સવાલનું વૉકસરસ્ટ હતું. અંતે પગપાળા મુસાફરી કરવી એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. મજૂરોની સાથે મસલત કરી. તેમાં સ્ત્રીઓ, બચ્ચાં વગેરે હતાં. કેટલાંકે આનાકાની કરી. હૃદય કઠણ કર્યા વિના મારી પાસે બીજો ઇલાજ ન હતો. જેને પાછું ખાણો ઉપર જવું હોય તે જઈ શકે છે, એમ જણાવ્યું. કોઈ પાછા જવાને તૈયાર ન હતા. જેઓ અપંગ હતા તેઓને ટ્રેનથી મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. બાકીના બધાએ પગે ચાલીને ચાર્લ્સટાઉન જવાની તૈયારી જાહેર કરી. આ મજલ બે દિવસમાં પૂરી કરવાની હતી. આમ કરવાથી છેવટે તો સહુ રાજી થયા. બિચારા લેઝરસ કુટુંબને પણ કંઈક રાહત મળશે એમ પણ લોકો સમજ્યા. અને ન્યુકેસલમાં ગોરાઓ મરકીનો ભય રાખતા હતા ને અનેક પ્રકારનાં પગલાં ભરવા ઇચ્છતા હતા તેઓ ભયમુક્ત થયા ને તેઓનાં પગલાંના ભયમાંથી અમે મુક્ત થયા.

આ કૂચની તૈયારી ચાલતી હતી તેવામાં ખાણના માલિકોને મળવાનું મને કહેણ આવ્યું. હું ડરબન ગયો. પણ આ કિસ્સો નવું પ્રકરણ માગે.

૧૮

ખાણના માલિકો પાસે અને પછી

ખાણના માલિકોની માગણીથી હું તેમની પાસે ડરબન પહોંચ્યો. હું સમજ્યો કે માલિકો ઉપર કંઇક અસર થઈ છે. ત્યાંથી કંઈ વળે એમ મેં નહોતું માન્યું; પણ સત્યાગ્રહીની નમ્રતાને હદ નથી હોતી. તે સમજૂતીનો એક પણ અવસર જવા દેતો નથી, તેથી તેને કોઈ બીકણ ગણે તો તે પોતાને બીકણ ગણાવા દે છે. જેના હૃદયમાં વિશ્વાસ છે ને વિશ્વાસથી નીપજતું બળ છે તેને બીજાની અવગણનાનો શોચ નથી થતો. તે પોતાના અંતરબળ ઉપર નિર્ભર રહે છે. આથી સહુને નમતો તે જગતનો મત કેળવે છે, ને તેને પોતાના કાર્ય તરફ આકર્ષે છે.

એથી મને માલિકોનું આમંત્રણ આવકારદાયક લાગ્યું. હું તેમની પાસે પહોંચ્યો. મેં જોયું કે હવામાં ગરમી હતી. મારી પાસેથી સમજવાને બદલે તેમના પ્રતિનિધિએ મારી ઊલટતપાસ શરૂ કરી. તેમને મેં યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યા. તેમને કહ્યું કે, 'આ હડતાળ બંધ કરવી તમારા હાથમાં છે.'

'અમે કંઈ અધિકારી નથી.' તેઓ તરફથી કહેવામાં આવ્યું.

મેં કહ્યું, 'તમે અધિકારી નથી છતાં ઘણું કરી શકો છો. તમે મજૂરોનો કેસ લડી શકો છો. તમે સરકારની પાસે ત્રણ પાઉંડનો કર દૂર કરવાની માગણી કરો તો તે ન કરે એમ હું માનતો નથી; તમે બીજાઓનો મત કેળવી શકો છો.'

'પણ સરકારે મૂકેલા કરની સાથે હડતાળને શો સંબંધ? માલિકો મજૂરોને દુઃખ દેતા હોય તો તમે તેમને કાયદેસર અરજી કરો.'

'મજૂરોની પાસે હડતાળ સિવાય બીજો રસ્તો હું જોતો નથી. ત્રણ પાઉંડનો કર પણ માલિકોને ખાતર મૂકવામાં આવ્યો છે. માલિકો મજૂરોની મજૂરી માગે છે, પણ તેઓની સ્વતંત્રતા નથી ઇચ્છતા. તેથી એ કર દૂર કરાવવાને સારુ મજૂરોની હડતાળમાં હું ક્યાંયે અનીતિ, એટલે કે માલિકો પ્રત્યે અન્યાય, જોતો નથી.'

'ત્યારે તમે મજૂરોને કામ પર જવાનું નહિ કહો?'

'હું લાચાર છું.'

'તમે પરિણામ જાણો છો?'

'હું સાવધાન છું, મારી જવાબદારીનો મને પૂરો ખ્યાલ છે.'

'હાસ્તો, તમારું શું જવાનું છે? પણ જે નુકસાન આ ભોળવાયેલા મજૂરોને થાય છે એ તમે આપશો કે?'

'મજૂરોએ સમજપૂર્વક અને નુકસાનને ધ્યાનમાં રાખીને આ હડતાળ પાડી છે. સ્વમાનહાનિ કરતાં બીજું વધારે મોટું નુકસાન હું સમજી શકતો નથી. મજૂરો આ વાત સમજ્યા છે એ જ મને સંતોષ છે.'

આવા પ્રકારની વાતો થઈ. આખી વાત મને આ વેળા યાદ નહિ આવી શકે. મને જે મુદ્દાઓ યાદ રહ્યા છે તે મેં

ટૂંકામાં આપ્યા છે. માલિકોને પોતાનો કેસ લૂલો લાગ્યો એમ તો હું જોઈ શક્યો; કેમકે તેઓની મસલત સરકાર સાથે તો ચાલતી જ હતી.

જતાં ને વળતાં મેં જોયું કે ટ્રેનના ગાર્ડ વગેરેની ઉપર આ હડતાળની અને લોકોની શાંતિની છાપ બહુ સારી પડી હતી. મારી મુસાફરી તો ત્રીજા વર્ગમાં ચાલતી હતી. પણ ત્યાંયે ગાર્ડ વગેરે અમલદારો મને ઘેરી લેતા, ખંતપૂર્વક હકીકત પૂછતા ને સૌ ફતેહ ઇચ્છતા. મને અનેક પ્રકારની ઝીણી સગવડો કરી આપતા. મારો તેમની સાથેનો સંબંધ હું નિર્મળ રાખતો. એક પણ સગવડને સારુ હું તેઓને લાલચ ન આપતો. પોતાની ઇચ્છાએ વિનય જાળવે તો તે મને રુચિકર હતું, પણ વિનય વેચાતો લેવાનો પ્રયત્ન જ નહોતો કર્યો. ગરીબ, અભણ, અણ-સમજુ મજૂરો આટલી દૃઢતા જાળવી શકે એ તેમને આશ્ચર્યકારક લાગ્યું. ને દૃઢતા તેમ જ બહાદુરી એવા ગુણ છે કે જેની છાપ વિરોધીઓની ઉપર પણ પડ્યા વિના નથી રહેતી.

હું ન્યુકેસલ પાછો પહોંચ્યો. લોકોની ધારા તો ચાલી જ રહી હતી. લોકોને બધી વાત ઝીણવટથી સમજાવી. તેમને પાછા જવું હોય તો જઈ શકે છે એમ પણ કહ્યું. માલિકોની ધમકીની વાત પણ કરી; ભવિષ્યમાં રહેલાં જોખમોનું વર્ણન પણ કરી બતાવ્યું. લડાઈ ક્યારે પૂરી થશે એ પણ ન કહી શકાય. જેલનાં દુઃખ સમજાવ્યાં, પણ લોકો અડગ રહ્યા. 'તમે લડવા તૈયાર હશો ત્યાં લગી અમે હારવાના જ નથી, અમે દુઃખ સમજીએ છીએ, અમારી ચિંતા ન કરજો.' એવો નિર્ભય જવાબ મને મળ્યો.

મારે હવે તો કૂચ કરવાનું જ બાકી રહ્યું હતું. એક દિવસ મળસકે ઊઠીને કૂચ કરવાનું લોકોને કહી દીધું. રસ્તે ચાલવાના નિયમો સંભળાવ્યા. પાંચ છ હજારનું ટોળું સાચવવું એ જેવી તેવી વાત ન હતી. તેઓની ગણતરી તો મારી પાસે હતી જ નહિ. નહોતાં નામઠામ. જે રહ્યા તે રહ્યા એમ હિસાબ હતો. સૌને સવાશેર રોટી અને અઢી રૂપિયાભાર ખાંડ સિવાય બીજો ખોરાક આપવાની શક્તિ ન હતી. આ ઉપરાંત રસ્તામાં જો હિંદી વેપારીઓ કંઈ આપે તો તે માગી લઈશ એમ કહ્યું હતું. પણ લોકોએ રોટી અને ખાંડથી સંતોષ વાળવાનો હતો. મને બોઅર લડાઈ તથા હબસીની લડાઈમાં મળેલો અનુભવ ખૂબ કામમાં આવ્યો. સાથે જોઈએ તે કરતાં વધારે કપડાં ન જ રખાય એ શરત તો હતી જ. રસ્તામાં કોઈનો માલ ન લેવાય, અમલદારો અથવા કોઈ અંગ્રેજ મળે, ગાળો દે અથવા માર પણ મારે તે સહન કરવો, કેદ કરે તો થઈ જવું, હું પકડાઈ જાઉં તોપણ તેઓએ કૂચ ચાલુ રાખવી, વગેરે વાતોની સમજણ પાડી. એક પછી એક માણસો મારી અવેજીમાં કોણ કોણ નિમાશે એ પણ જણાવ્યું.

લોકો સમજ્યા. કાફલો સહીસલામત ચાર્લ્સટાઉન પહોંચ્યો. ચાર્લ્સટાઉનમાં વેપારીઓએ ખૂબ મદદ કરી. પોતાનાં મકાનોનો ઉપયોગ આપ્યો. મસ્જિદના ફળિયામાં રસોઈ કરવાની રજા આપી. કૂચને વખતે જે ખોરાક અપાતો તે સ્થાયી મુકામમાં ન જ હોય એટલે રસોઈનાં વાસણો જોઈએ જ. તે પણ તેઓએ ખુશીથી આપ્યાં. ચોખા વગેરે તો મારી પાસે ખૂબ થઈ ગયા હતા. તેમાં પણ વેપારીઓએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો.

ચાર્લ્સટાઉન નાનું સરખું ગામડું ગણાય. તેમાં આ વેળા ભાગ્યે ચારપાંચ હજારની વસ્તી હશે; તેમાં આટલાં માણસોને સમાવવાં મુશ્કેલીની વાત હતી. બૈરાંછોકરાં વગેરેને જ મકાનોમાં રાખ્યાં. ઘણાને તો મેદાનમાં જ મૂકી દીધા હતા.

અહીંનાં મધુર સ્મરણો ઘણાં છે ને કેટલાંક કડવાં પણ છે. મધુર સ્મરણમાં મુખ્યત્વે ચાર્લ્સટાઉનના આરોગ્યખાતાનું ને તેના આરોગ્યખાતાના અમલદારનું છે. તેઓ આવડી વસ્તી વધેલી જોઈ ગભરાયા, પણ કંઈ પણ આકરા ઉપાય લેવાને બદલે મને જ મળ્યા, ને કેટલીક સૂચનાઓ કરીને મને મદદ કરવાનું પણ કહ્યું. ત્રણ વસ્તુની સંભાળ યુરોપના લોકો રાખે છે, આપણે નથી રાખતા. પાણીની સ્વચ્છતા, રસ્તાની અને પાયખાનાની સ્વચ્છતા. મારે પાણી ન ઢોળવા દેવું, જ્યાં ત્યાં લોકોને લઘુશંકા ન કરવા દેવી અને ક્યાંયે કચરો ન નાંખવા દેવો; તેઓ બતાવે તે જ જગ્યાએ લોકોને મારે રાખવા અને ત્યાંની સ્વચ્છતાને સારુ મારે જવાબદાર થવું. આ બધું મેં ઉપકાર સાથે કબૂલ કર્યું. મને પૂરી શાંતિ થઈ.

આપણા માણસોની પાસે આ નિયમોનું પાલન કરાવવું એ ઘણું કઠિન કામ છે. પણ લોકોએ અને સાથીઓએ તે સહેલું કરી મૂક્યું. મારો અનુભવ સદાય એવો છે કે, સેવક સેવા કરે ને હુકમ ન કરે તો ઘણું થઈ શકે છે. સેવક પોતે પોતાનું શરીર વાળે તો બીજા પણ વાળશે. આનો પૂરતો અનુભવ આ છાવણીમાં મળ્યો. મારા સાથીઓ અને હું ઝાડુ વાળવાનું, મેલું ઉપાડવાનું વગેરે કામ કરતાં જરાયે આંચકો ન ખાતા. તેથી લોકો તે કામ હોંશે ઊંચકી લેતા. આમ ન કરીએ તો કોને હુકમ કરાય? સૌ સરદાર થઈ બીજાને હુકમ કરે ને છેવટે કામ થાય જ નહિ.

પણ જ્યાં સરદાર પોતે જ સેવક બને ત્યાં બીજા સરદારીનો દાવો જ કેમ કરી શકે?

સાથીઓમાં કેલનબેક પહોંચી ગયા હતા. મિસ શ્લેશિન પણ હાજર થઈ ગઈ હતી. એ બાઈની મહેનત, કાળજી ને પ્રામાણિકપણાની સ્તુતિ જેટલી કરું તેટલી ઓછી છે. હિંદીઓમાં મરહૂમ પી. કે. નાયડુ અને ક્રિસ્ટોફરનાં નામ મને અત્યારે તો યાદ આવે છે, બીજા પણ હતા. તેઓએ પણ ખૂબ મહેનત કરીને મદદ દીધી.

રસોઈમાં ચોખા ને દાળ અપાતાં. લીલોતરી ખૂબ આવી પડી હતી, પણ તે નોખી રાંધી શકાય તેવી સ્થિતિ જ નહોતી. એટલે તે દાળમાં નાંખવામાં આવતી. નોખું રાંધવાનો વખત ન મળે, તેટલાં વાસણ પણ ન હોય. રસોડું ચોવીસ કલાક ચાલતું, કેમકે માણસો ભૂખ્યાંતરસ્યાં ગમે ત્યારે આવી પહોંચે. ન્યુકેસલમાં કોઈને રહેવાપણું જ ન હતું. બધાંને રસ્તાની ખબર હતી એટલે ખાણમાંથી નીકળીને સીધા ચાર્લ્સટાઉન પહોંચે.

માણસોની ધીરજનો ને સહનશીલતાનો વિચાર કરું છું ત્યાં મારી આગળ ઈશ્વરનો મહિમા ખડો થાય છે. રસોઈ કરનારમાં મુખિયો હું રહ્યો. કોઈ વેળા દાળમાં વધારે પાણી પડે તો કોઈ વેળા તે કાચી રહે. કોઈ વેળા શાક ન ચડ્યું હોય ને કોઈ વેળા ભાત પણ કાચો રહી જાય. આવું ખાણું હસતે ચહેરે લઈ જમનારા મેં જગતમાં ઘણા ભાળ્યા નથી. એથી ઊલટું દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલમાં એવો પણ અનુભવ લીધો છે કે સારા શિક્ષિત ગણાતાનો મિજાજ જરા ઓછું કે મોડું કે કાચું મળ્યું છે તો ગયો છે.

રાંધવા કરતાં પીરસવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ હતું; અને તે તો મારે હસ્તક જ રહે. કાચાપાકાનો હિસાબ તો મારે જ આપવો રહ્યો. ખોરાક ઓછો હોય ને માણસો વધી પડે ત્યારે ઓછું આપી સંતોષવાનું પણ મારે જ હાથ રહ્યું. એ બહેનો કે જે મેં ઓછું આપ્યું હોય ત્યારે પળવાર મારા સામું ઠપકાની નજરે જોઈને પછી મને સમજી હસીને ચાલતી થાય એ દૃશ્ય જિંદગીભર ન ભુલાય તેવાં છે. હું કહી દઉં કે, 'હું લાચાર બન્યો છું. મારી પાસે પકાવેલું થોડું છે ને જણાં ઘણાં છે એટલે મારે ભાગે પડતું જ આપવું રહ્યું.' આટલું સમજે એટલે 'સંતોષમ્' કહી હસીને રવાના થાય.

આ તો બધાં મધુર સ્મરણો. કડવાં એ હતાં કે, માણસોને ઘડી નવરાશ મળી એટલે માંહોમાંહે ટંટાના અને તેથી પણ નઠારા વ્યભિચારના દાખલા મળી આવે. સ્ત્રીપુરુષોને સાથે રાખવાં જ પડતાં હતાં. ભીડ પણ એટલી જ. વ્યભિચારીને શરમ તો હોય જ શાને? આ દાખલાઓ બનતાં હું જઈ પહોંચ્યો. માણસો શરમાયા. તેઓને અલગ રાખ્યા. પણ મારી જાણમાં નહિ આવ્યા હોય એવા કિસ્સા કેટલા બન્યા હશે તે કોણ કહી શકે? આ વસ્તુનું વધારે વર્ણન કરવું નિરર્થક. બધું સીધું જ સીધું ન હતું એ જણાવવા ખાતર, તેમ જ આવા કિસ્સા બન્યા ત્યારે પણ કોઈએ ઉદ્ધતાઈ નથી વાપરી એ બતાવવા, મેં આટલું વર્ણન દાખલ કર્યું છે. જંગલી જેવા, નીતિ અનીતિનો ભેદ બહુ ન જાણનારા લોકો પણ સારા વાતાવરણમાં કેવા સીધા ચાલે છે એ મેં આવે અનેક સમયે અનુભવ્યું છે. અને એ જાણવું વધારે આવશ્યક ને લાભદાયી છે.

૧૯

ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ

આપણે હવે સન ૧૯૧૩ના નવેમ્બરની શરૂઆતમાં છીએ. કૂચ કરીએ તેના પહેલાં બે બનાવોની નોંધ લઈ જઈએ. ન્યુકેસલમાં દ્રાવિડ બહેનો જેલ ગઈ તેથી બાઈ ફાતમા મહેતાબથી ન રહેવાયું એટલે તે પણ પોતાની મા અને સાત વર્ષના બચ્ચા સાથે જેલ જવા ઊપડી ગઈ! મા દીકરી તો પકડાયાં, પણ બચ્ચાને લેવાની સરકારે ચોખ્ખી ના પાડી. બાઈ ફાતમાનાં આંગળાંની છાપ લેવાની પોલીસે કોશિશ કરી, પણ બાઈ ફાતમા નીડર રહી અને પોતાનાં આંગળાં ન જ આપ્યાં.

આ વખતે હડતાળ પૂર જોરમાં ચાલી રહી હતી. તેમાં જેમ પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ પણ આવતી. આમાંની બે માતાઓ પોતાનાં બાળકડાં સહિત હતી. એક બાળકને કૂચમાં શરદી થઈ ને તે મરણને શરણ થયું. બીજીનું બાળક એક વોંકળો ઓળંગતાં તેની કાખેથી પડી ગયું અને ધોધમાં તણાઈ ડૂબી મૂઉં. પણ માતા નિરાશ ન થઈ. બન્નેએ પોતાની કૂચ જારી રાખી. એકે કહ્યું: 'આપણે મૂએલાંનો શોક કરીને શું કરશું? તે કંઈ પાછાં આવશે? જીવતાંની સેવા કરવી એ આપણો ધર્મ છે.' આવા શાંત બહાદુરીના, આવી ઈશ્વરઆસ્થાના, આવા જ્ઞાનના દાખલા ગરીબોમાં મેં અનેક વેળા અનુભવ્યા છે.

આવી જ દૃઢતાથી ચાર્લ્સટાઉનમાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાનો કઠિન ધર્મ પાળી રહ્યાં હતાં. પણ અમે ચાર્લ્સટાઉનમાં કંઈ શાંતિને સારુ નહોતા આવ્યા. શાંતિ જેને જોઈએ તેણે અંતરમાંથી મેળવી લેવી. બહાર તો જ્યાં જુઓ ત્યાં જોતાં આવડે તો 'અહીં શાંતિ નથી મળતી' એવાં પાટિયાં નજરે પડે છે. પણ એ અશાંતિની વચ્ચે મીરાંબાઈ જેવી ભક્તાણી હાથમાં ઝેરનો પ્યાલો રાખી મોઢે માંડતી હસે છે. પોતાની અંધારી કોટડીમાં બેઠેલો સોક્રેટીસ પોતાના હાથમાં ઝેરનો પ્યાલો રાખે છે, ને પોતાના મિત્રને ગૂઢ જ્ઞાન આપે છે અને આપણને શીખવે છે: 'જેને શાંતિ જોઈએ તેણે પોતાના હૃદયમાંથી શોધી લેવી.'

આવી શાંતિમાં સત્યાગ્રહીની ટુકડી છાવણી નાંખી પ્રાતઃકાળે શું થશે તેની ચિંતા ન કરતી પડી હતી.

મેં તો સરકારને કાગળ લખ્યો હતો કે અમે ટ્રાન્સવાલમાં નિવાસ કરવાના હેતુથી પ્રવેશ નથી કરવા માગતા. અમારો પ્રવેશ સરકારના વચનભંગ સામેનો અમલી પોકાર છે; અને અમારા સ્વમાનભંગથી થતા દુઃખની શુદ્ધ નિશાની છે. અમને તમે અહીં જ — ચાર્લ્સટાઉનમાં — પકડી લેશો તો અમે નિશ્ચિંત થઈશું. જો તેમ નહિ જ કરો ને અમારામાંના કોઈ છાની રીતે ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થઈ જશે તો તેને સારુ અમે જવાબદાર પણ નહિ રહીએ. અમારી લડતમાં છાનું કાંઈ જ નથી. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કોઈને સાધવો નથી. કોઈ છાનો પ્રવેશ કરે તે અમને ન ગમે. પણ જ્યાં હજારો અજાણ્યા માણસોની સાથે કામ લેવાનું છે ને જ્યાં પ્રેમ સિવાય બીજું બંધન નથી, ત્યાં કોઈના કાર્યને વિષે અમે જવાબદાર નહિ થઈ શકીએ. વળી એટલું પણ જાણજો કે જો તમે ત્રણ પાઉંડનો કર કાઢી

નાંખો તો ગિરમીટિયા પાછા કામે વળગશે ને હડતાળ બંધ થશે. અમારાં બીજાં દુઃખો મટાડવા સારુ તેમને અમે સત્યાગ્રહમાં નહિ જોડીએ.

એટલે સરકાર ક્યારે પકડે તે કહી ન શકાય એવી અનિશ્ચિત સ્થિતિ હતી. પણ સરકારના જવાબની રાહ કંઈ આવી સ્થિતિમાં દિવસો સુધી ન જોવાય. એક ટપાલ કે એ ટપાલની જ રાહ જોઈ શકાય. તેથી જો સરકાર પકડે નહિ તો તુરત ચાર્લ્સટાઉન છોડી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. જો રસ્તામાં ન પકડે તો કાફલાએ હમેશાં વીસથી ચોવીસ માઈલની કૂચ આઠ દિવસની કરવાની હતી. આઠ દિવસમાં ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ પહોંચવાનો ઇરાદો હતો, ને લડાઈ પૂરી થતાં લગી ત્યાં બધાંએ રહેવું ને ફાર્મ ઉપર કામ કરી પોતાની આજીવિકા મેળવવી એવી ધારણા હતી. મિ૦ કૅલનબૅકે બધી તજવીજ કરી રાખી હતી. ત્યાં માટીનાં મકાનો બનાવવાં ને તે કામ આ કાફલાની પાસે જ કરાવવું. દરમ્યાન નાની રાવટીઓ નાંખી નબળાંપાતળાંનો તેમાં સમાવેશ કરવો ને જેઓ મજબૂત હોય તેમણે બહાર પડ્યાં રહેવું. આમાં અડચણ એ જ આવતી હતી કે હવે વરસાદની મોસમ શરૂ થવાની હતી, એટલે વરસાદના સમયમાં તો સહુને આશરો જોઈએ જ. પણ તેને પહોંચી વળવાની મિ૦ કેલનબેકની હિમ્મત હતી.

કાફલાની કૂચની બીજી તૈયારીઓ પણ કરી. ચાર્લ્સટાઉનના ભલા અંગ્રેજ દાક્તરે અમારે સારુ એક નાનકડી દવાની પેટી તૈયાર કરી આપી અને પોતાનાં કેટલાંક હથિયારો મારા જેવો માણસ વાપરી શકે તે આપ્યાં. આ પેટી અમારે જાતે ઊંચકી જવાની હતી. કાફલા જોડે વાહન કંઈ જ નહોતું રાખવાનું.

આ ઉપરથી વાંચનાર સમજી શકશે કે તેમાં ઔષધો ઓછામાં ઓછાં ને સો માણસોને પણ એકીવખતે પહોંચી શકે તેટલાં ન હતાં. આનું કારણ તો એ હતું કે અમારે દરરોજ કોઈ ગામની નજીક છાવણી નાંખવાની હતી, એટલે ખૂટતાં ઔષધ મેળવી શકાય અને સાથે તો અમે એક પણ દરદી કે અપંગને રાખવાના ન હતા. તેને તો રસ્તામાં જ છોડવા એમ ઠર્યું હતું.

ખાવાનું તો રોટી અને ખાંડ સિવાય કંઈ હતું જ નહિ, પણ આ રોટી આઠ દિવસ કઈ રીતે પૂરી પાડી શકાય? રોજની રોજ લોકોને વહેંચી દેવી જોઈએ. આનો ઉપાય તો એ જ રહ્યો કે અમને દરેક મજલે કોઈ રોટી પહોંચતી કરે. આ કોણ કરે? હિંદી ભઠિયારા તો હોય જ નહિ. વળી દરેક ગામમાં રોટી બનાવનારા પણ ન હોય; ગામડાંઓમાં રોટી શહેરોમાંથી જાય. આ રોટી તો જો કોઈ ભઠિયારો પૂરી પાડે અને રેલવે તે પહોંચાડે તો જ મળી શકે. ચાર્લ્સટાઉન કરતાં વોક્સરસ્ટ (ટ્રાન્સવાલનું ચાર્લ્સટાઉનને લગતું સરહદી મથક) મોટું હતું. ત્યાં ભઠિયારાની (બેકરની) મોટી દુકાન હતી. તેણે ખુશીથી દરેક સ્થળે રોટી પૂરી પાડવાનો કરાર કર્યો. અમારી કફોડી હાલત જાણી બજારભાવ કરતાં વધારે લેવાની પણ તેણે કોશિશ ન કરી, અને રોટી સરસ આટાની બનાવેલી પૂરી પાડી. રેલવેમાં તેણે વખતસર મોકલી ને રેલવેવાળાઓએ (આ પણ ગોરાઓ જ તો) પ્રમાણિકપણે તે પહોંચાડી; એટલું જ નહિ, તેઓએ તે પહોંચતી કરવામાં પૂરી કાળજી વાપરી, ને અમને કેટલીક ખાસ સગવડો કરી આપી. તેઓ જાણતા હતા કે અમારે કોઈની દુશ્મનાવટ ન હતી, અમારે કોઈને નુકસાન નહોતું પહોંચાડવું; અમારે તો દુઃખ વેઠીને દાદ લેવી હતી. આથી અમારી

આસપાસનું આમ વાતાવરણ શુદ્ધ થયું અને રહ્યું. મનુષ્યજાતિનો પ્રેમભાવ પ્રગટ થયો. આપણે બધા ખ્રિસ્તી, યહૂદી, હિંદુ, મુસલમાન ઇત્યાદિ ભાઈઓ જ છીએ એમ સહુએ અનુભવ્યું.

આમ કૂચની બધી તૈયારી થઈ એટલે મેં ફરી સમાધાનીનો પ્રયત્ન કર્યો. કાગળ, તાર વગેરે તો મોકલ્યાં જ હતાં. મારું અપમાન તો કરશે જ, પણ થાય તો ભલે, મારે તો ટેલિફોન પણ કરવો એમ મેં નિશ્ચય કર્યો. ચાર્લ્સટાઉનથી પ્રિટોરિયા ટેલિફોન હતો. મેં જનરલ સ્મટ્સને ટેલિફોન કર્યો. તેના મંત્રીને મેં કહ્યું, 'જનરલ સ્મટ્સને કહો મારી કૂચની બધી તૈયારી છે, વોકસરસ્ટના લોકો ઉશ્કેરાયા છે, તેઓ કદાચ અમારા જાનને પણ નુકસાન કરે. તેઓએ એવો ડર તો બતાવ્યો જ છે. આવું પરિણામ તેઓ પણ ન ઇચ્છે. તેઓ ત્રણ પાઉંડનો કર રદ કરવાનું વચન આપે તો મારે કૂચ નથી કરવી. કાયદાનો ભંગ કરવાને ખાતર તેનો ભંગ નથી કરવો. હું લાચાર બન્યો છું. તે મારું આટલું નહિ સાંભળે?' અરધી મિનિટમાં જવાબ મળ્યો, 'જનરલ સ્મટ્સ તમારી સાથે કશો સંબંધ નથી ઇચ્છતા; તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરજો.' ટેલિફોન બંધ.

મેં ધાર્યું જ હતું. માત્ર તોછડાઈની આશા નહોતી રાખી. કેમકે અમારો સત્યાગ્રહ પછીનો રાજકીય સંબંધ હવે છ વર્ષનો ગણાય, એટલે મેં વિનયી જવાબની આશા રાખી હતી. પણ મારે તેના વિનયથી ફુલાવાનું ન હતું. તેમ આ અવિનયથી હું ઢીલો પણ ન થયો. મારા કર્તવ્યની સીધી લીટી મારી સામે સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. બીજે દહાડે ધારેલે ટકોરે અમે પ્રાર્થના કરી ઈશ્વરને નામે કૂચ શરૂ કરી. કાફલામાં ૨,૦૨૭ પુરુષો, ૧૨૭ સ્ત્રીઓ અને ૫૭ બાળકો હતાં.

૨૦

ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ (ચાલુ)

આમ સંઘ કહો, કાફલો કહો કે યાત્રાળુ કહો, બરાબર ધારેલે વખતે ચાલ્યા. ચાર્લ્સટાઉનથી એક માઈલ દૂર વોકસરસ્ટનું ગરનાળું આવે છે. તે ગરનાળું ઊતરો એટલે વોકસરસ્ટમાં કહેતાં ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કર્યો ગણાય. આ ગરનાળાને છેડે ઘોડેસવાર પોલીસ હતી. હું પહેલો તેની પાસે ગયો ને લોકોને કહ્યું હતું કે હું નિશાની કરું ત્યારે તેઓએ દાખલ થવું. પણ હજુ હું પોલીસની સાથે વાત કરતો હતો તેવામાં લોકોએ તો ધસારો જ કર્યો ને ગરનાળું ઓળંગી આવ્યા. સવારો ફરી વળ્યા પણ આ કાફલો એમ રોકયો રોકાય તેમ ન હતું. પોલીસનો અમને પકડવાનો ઇરાદો તો હતો જ નહિ. મેં લોકોને શાંત કર્યા, ને હારબંધ ચાલવાનું સમજાવ્યું. પાંચસાત મિનિટમાં બધું શાંત પડયું, ને ટ્રાન્સવાલમાં કૂચ શરૂ થઈ.

વોકસરસ્ટના લોકોએ બે દિવસ પૂર્વે જ સભા ભરી હતી, તેમાં અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી હતી. કેટલાક બોલ્યા હતા કે, જો હિંદીઓ ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થાય તો તેને અમે બંદૂકે દેશું. આ સભામાં મિ૦ કેલનબેક આ ગોરાઓને સમજાવવા સારુ ગયા હતા. મિ૦ કેલનબેકનું કોઈ સાંભળવા પણ

તૈયાર ન હતા. કેટલાક તેમને મારવા ઊભા થયા. મિ૦ કેલનબૅક પોતે પહેલવાન છે. તેમણે સેંડોની પાસેથી કસરતની તાલીમ લીધી હતી. તેમને ડરાવવા મુશ્કેલ હતું. એક ગોરાએ તેમને દ્વંદ્વયુદ્ધનું આહ્વાન કર્યું. મિ૦ કેલનબૅકે કહ્યું, 'મેં શાંતિધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલે તે તો મારાથી થઈ શકે તેમ નથી; પણ મારા ઉપર જેને પ્રહાર કરવા હોય તે સુખેથી કરી જાય: પણ હું તો આ સભામાં બોલ્યે જ રહેવાનો. તમે આમાં બધા ગોરાઓને આવવાનું જાહેરનામું કાઢ્યું છે. બધા ગોરા તમારી જેમ નિર્દોષ માણસોને મારવા તૈયાર નથી તે સંભળાવવા હું આવ્યો છું. એક ગોરો એવો છે કે જે તમને સંભળાવવા માગે છે કે, તમે હિંદીઓની ઉપર જે આરોપો મૂકો છો તે ખોટા છે. તમે ધારો છો તે હિંદીઓ માગતા નથી. નથી જોઈતું તેમને તમારું રાજ્ય. નથી તેઓ તમારી સાથે લડવા માગતા, નથી તેઓ તમારો મુલક ભરી મૂકવા ઇચ્છતા. તેઓ તો શુદ્ધ ન્યાય ઇચ્છે છે. જેઓ ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવા ઇચ્છે છે તેઓ વસવાટને સારુ નહિ, પણ તેઓની ઉપર અન્યાયી કર છે તેની સામે અમલી પોકાર કરવા સારુ દાખલ થવાના છે. તેઓ બહાદુર છે, તેઓ નોકસાન નહિ કરે, તમારી સામે નહિ લડે, તમારી ગોળીઓ સહન કરીને પણ દાખલ તો થશે જ. તેઓ તમારી ગોળીના કે તમારા ભાલાના ડરથી પાછી પાની કરે એવા નથી. પોતે દુઃખ સહન કરીને તમારું હૃદય પિગળાવવાના છે. પિગળાવશે જ. આટલું કહેવા હું અહીં આવ્યો છું. આટલું કહીને મેં તો તમારી સેવા કરી છે. તમે ચેતો, અન્યાયથી બચો.' આટલું કહી મિ૦ કેલનબૅક શાંત રહ્યા. લોકો કંઈક શરમાયા. પેલો લડવાવાળો પહેલવાન તો મિત્ર થયો.

પણ ઉપરની સભાની અમને ખબર હતી તેથી કંઈક તોફાન વોકસરસ્ટના ગોરા તરફથી થાય તો તે માટે અમે તૈયાર હતા. અને એટલી બધી પોલીસ એકઠી કરી હતી તેનો અર્થ એ પણ હોય કે ગોરાંઓને મર્યાદા ઓળંગતાં અટકાવવા. ગમે તેમ હોય. અમારું સરઘસ તો શાંતિથી ચાલ્યું. કોઈ ગોરાએ કંઈ અટકચાળું કર્યું એવું પણ મને યાદ નથી. સહુ આ નવું કૌતક જોવા નીકળી પડ્યા. તેઓમાંના કેટલાકની આંખમાં મિત્રતા પણ હતી.

અમારો મુકામ પહેલે દિવસે આઠેક માઈલ દૂર સ્ટેશન છે ત્યાં હતો. અમે સાંજના છ સાત વાગ્યે પહોંચ્યા હતા. લોકોએ રોટી ને ખાંડ ખાધાં ને સહુ ખુલ્લી હવામાં મેદાનમાં લાંબા થયા. કોઈ ભજન ગાતા હતા તો કોઈ વાતો કરતા હતા, ને રસ્તામાં કેટલાંક બૈરાંઓ થાકેલાં. પોતાનાં છોકરાંનો ભાર ઉપાડી ચાલવાની હિંમત તો તેઓએ કરી હતી પણ આગળ ચાલવું તેઓની શક્તિ બહાર હતું. તેથી મારી ચેતવણી પ્રમાણે મેં તો તેમને એક ભલા હિંદીની દુકાનમાં મૂક્યાં, ને અમે ટોલ્સ્ટૉય ફાર્મ પહોંચીએ તો ત્યાં તેમને મોકલવાં અને કેદ થઈએ તો તેઓને ઘેર મોકલવાં એવી ભલામણ કરી. હિંદી વેપારીએ આ પ્રાર્થના સ્વીકારી.

રાત થતી ગઈ તેમ બધું શાંત થયું. હું પણ ઊંઘવાની તૈયારીમાં હતો તેટલામાં ખડખડાટ સંભળાયો. ફાનસ લઈને આવતા ગોરાને મેં જોયા. હું ચેત્યો. મારે તૈયારી તો કરવાની જ ન હતી. પોલીસ અમલદારે કહ્યું,

'તમારે સારુ મારી પાસે વૉરંટ છે; મારે તમને કેદ કરવાના છે.'

'ક્યારે?' મેં પૂછયું.

'હમણાં જ.' જવાબ મળ્યો.

'મને ક્યાં લઈ જશો?'

'અત્યારે તો નજીકના સ્ટેશન પર અને જ્યારે ગાડી આવશે ત્યારે તેમાં બેસારી વોક્સરસ્ટ.'

હું બોલ્યો, 'ત્યારે હું કોઈને જગાડયા વિના તમારી સાથે આવું છું, પણ મારા સાથીને થોડી ભલામણ કરી લઉં.'

'ખુશીથી.'

પડખે સૂતેલ પી. કે. નાયડુને મેં જગાડયા. તેમને પકડાવાની ખબર આપીને લોકોને સવાર પહેલાં ન જગાડવાનું કહ્યું. સવાર પડ્યે નિયમસર કૂચ કરવાનું પણ કહી દીધું. કૂચ તો સૂર્યોદય પહેલાં શરૂ કરવાની હતી. જ્યાં વિસામો લેવાનો ને રોટી વહેંચવાનો સમય આવે ત્યાં લોકોને મારા પકડાવાની વાત કહેવી. દરમ્યાન જેઓ પૂછે તેને કહેતા જવું. કાફલાને પકડે તો પકડાઈ જવું, ન પકડે તો નીમેલી રીતે કૂચ જારી રાખવી. નાયડુને કશો ભય તો હતો જ નહિ. નાયડુ પકડાય તો શું એ પણ કહી રાખ્યું.

વોક્સરસ્ટમાં મિ૰ કેલનબેક તો હતા જ.

હું પોલીસની સાથે ગયો. સવાર પડી. વોક્સરસ્ટની ટ્રેનમાં બેઠા. વોક્સરસ્ટમાં કેસ ચાલ્યો. કેસ મુલતવી રાખવાનું પબ્લિક પ્રોસિક્યુટરે જ માગ્યું; કેમકે તેની પાસે પુરાવો તો તૈયાર જ ન હતો. કેસ મુલતવી રહ્યો. મેં જામીન ઉપર છૂટવાની અરજી કરીને કારણમાં જણાવ્યું કે, મારી સાથે ૨,૦૦૦ માણસો ૧૨૨ બૈરાં છોકરાં સહિત છે. કેસની મુદત આવે તે દરમ્યાન હું તો

પાછો લોકોને ઠેકાણે પાડી હાજર થઈ શકું તેમ છે. સરકારી વકીલ જામીનની સામે તો થયો, પણ મૅજિસ્ટ્રેટ લાચાર હતો. મારી ઉપર જે આરોપ હતો તે એવો ન હતો કે જેમાં જામીન પર છુટકારો પણ મૅજિસ્ટ્રેટની મુનસફી પર હોય. એટલે મને પચાસ પાઉંડના જામીન ઉપર છોડ્યો. મારે સારુ મોટર તો મિ૰ કેલનબૅકે તૈયાર જ રાખી હતી. એટલે તેમાં બેસાડી મને મારા કાફલાની પાસે પહોંચાડ્યો. ટ્રાન્સવાલના છાપાનો પ્રતિનિધિ અમારી સાથે આવવા માગતો હતો. તેને રજા આપી ને તેણે આ મોટરની મુસાફરીનો, કેસનો ને લોકોની સાથેના મેળાપનો સુંદર ચિતાર તે વેળા પ્રગટ કરેલો. લોકોએ મને વધાવી લીધો ને તેમના જુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મિ૰ કેલનબૅક તુરત જ પાછા વૉક્સરસ્ટ રવાના થયા. તેમનું કામ ચાર્લ્સટાઉનમાં રહેલા ને બીજા આવનાર હિંદીઓને સંભાળવાનું હતું.

અમે ચાલ્યા, પણ મને છૂટો મૂકવો એ સરકારને ફાવે તેમ હતું જ નહિ. એટલે વળી પાછો મને બીજી વાર ને બીજે દિવસે સ્ટૅંડરટનમાં પકડ્યો. સ્ટૅંડરટન પ્રમાણમાં મોટું ગામડું છે. અહીં મને વિચિત્ર રીતે પકડવામાં આવ્યો. હું લોકોને રોટી વહેંચી રહ્યો હતો. અહીંના દુકાનદારોએ મુરબ્બાના ડબ્બાની ભેટ આપી હતી એટલે વહેંચવાના કામમાં જરા વધારે વખત જતો હતો. મૅજિસ્ટ્રેટ મારી પાસે આવી ઊભો. તેણે વહેંચવાનું કાર્ય પૂરું થવા દીધું. પછી તેણે મને કોરે બોલાવ્યો. તેને હું ઓળખતો હતો તેથી મેં ધાર્યું કે તે મને કંઈ વાત કરવા ઇચ્છતો હશે. તેણે તો મને હસીને કહ્યું :

'તું મારો કેદી છે.'

મેં કહ્યું, 'મારો દરજ્જો ચડ્યો. પોલીસને બદલે મૅજિસ્ટ્રેટ પોતે પકડવા આવે; પણ મારી ઉપર કામ હમણાં જ ચલાવશો ને ?'

તેણે કહ્યું, 'મારી સાથે જ ચાલો. કોરટ તો ચાલે જ છે.' લોકોને મુસાફરી જારી રાખવાની ભલામણ કરી હું છૂટો પડ્યો. કોરટમાં પહોંચ્યો કે તુરત મેં મારા સાથીઓને પણ પકડાયેલા જોયા. તેઓ પી. કે નાયડુ, બિહારીલાલ મહારાજ, રામનારાયણસિંગ, રઘુનારસુ અને રહીમખાન એમ પાંચ જણ હતા.

મને કોરટમાં તુરત ઊભો કર્યો. મેં મારે સારુ વૉકસરસ્ટના જ કારણસર મુદત માગી. અહીં પણ સરકારી વકીલે વિરોધ કર્યો, અહીં પણ મૅજિસ્ટ્રેટે મુદત આપી. વેપારી લોકોએ મારે સારુ એકો તૈયાર રાખ્યો જ હતો તેમાં બેસાડી મને, હજુ તો લોકો ત્રણ માઇલ પણ આગળ નહિ પહોંચ્યા હોય, ત્યાં તેમની ભેળો કર્યો. હવે તો લોકોએ એમ જ માન્યું ને મેં પણ માન્યું કે કદાચ ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ ભેળા થશું જ; પણ એ ધારણા બરાબર ન હતી. લોકો મારા પકડાવાથી ટેવાઈ ગયા એ પરિણામ જેવું તેવું ન હતું. મારા સાથીઓ તો જેલમાં જ રહ્યા.

૨૧

બધા કેદમાં

અમે હવે જોહાનિસબર્ગની ઠીક નજીક આવ્યા છીએ. વાંચનાર યાદ રાખે કે આખો પંથ સાત દિવસનો મુકરર કર્યો હતો. અમે હજુ લગી ધારેલી મજલ પૂરી કરતા આવ્યા હતા, એટલે હવે પૂરી ચાર મજલ બાકી રહેતી હતી. પણ જેમ અમારો ઉત્સાહ વધે તેમ સરકારની જાગૃતિ પણ વધવી જોઈએ. અમને મજલ પૂરી કરવા દે અને પછી પકડે તેમાં તેમની નબળાઈ અને ઓછી આવડત ગણાય. તેથી જો પકડવા તો મજલ પૂરી થયા પહેલાં જ પકડવા જોઈએ.

સરકારે જોયું કે, મારા પકડાવા છતાં કાફલો ન નિરાશ થયો, ન બીન્યો, ન તેણે તોફાન કર્યું. તોફાન કરે તો સરકારને દારૂગોળો વાપરવાની પૂરી તક મળે. જનરલ સ્મટ્સને તો અમારી દૃઢતા અને તેની સાથે શાંતિ એ જ દુઃખની વાત થઈ પડેલી. એમ તેમણે કહેલું પણ ખરું. શાંત માણસની પજવણી ક્યાં સુધી કરાય? મૂએલાને મારવાનું કેમ બને? મરણિયાને મારવામાં રસ હોય જ નહિ. તેથી જ શત્રુને જીવતો પકડવામાં મોટાઈ મનાય છે. જો ઉંદર બિલાડીથી ભાગે નહિ તો

બિલાડીને બીજો શિકાર શોધવો જ જોઈએ. બધાં ઘેટાં સિંહની સોડમાં બેસી જાય તો સિંહને ઘેટાં ખાવાનું છોડવું જ પડે. સિંહ સામો ન થતો હોય તો પુરુષસિંહો સિંહનો શિકાર કરે કે?

અમારી શાંતિ અને અમારા નિશ્ચયમાં અમારી જીત છુપાયેલી જ હતી.

ગોખલેની ઇચ્છા હતી કે, પોલાક હિંદુસ્તાન જઈ તેમને મદદ કરે. મિ૦ પોલાક જ્યાં હોય ત્યાં ઉપયોગી થઈ પડે એવો તેમનો સ્વભાવ જ હતો. જે કામ લે તેમાં તે તન્મય થઈ જાય. તેથી તેમને હિંદુસ્તાન મોકલવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી. મેં તો લખી મોકલ્યું હતું કે તે જાય. પણ મને મળ્યા વિના ને પૂરી સૂચનાઓ મોઢેથી લીધા વિના જવાની તેમની ઇચ્છા ન થઈ; તેથી તેમણે મારી કૂચ દરમ્યાન મળી જવાની માગણી કરી. મેં તાર દીધો કે, પકડાઈ જવાને જોખમે આવવું હોય તો આવી જાય. લડવૈયા જોઈતાં જોખમો હમેશાં વહોરી જ લે છે. સરકાર બધાને પકડી લે તો પકડાવાની તો આ લડત હતી જ. ન પકડે ત્યાં લગી પકડાવાની સીધી અને નીતિમય કોશિશો કરવાની હતી. એટલે મિ૦ પોલાકે પકડાવાનું જોખમ ખેડીને આવવાનું પસંદ કર્યું.

અમે હેડલબર્ગની પડોશ સુધી પહોંચ્યા હતા, ત્યાં તે પાસેના સ્ટેશન ઉપર ઊતરી ચાલીને અમને મળ્યા. અમારી વાતો ચાલી રહી હતી; લગભગ પૂરી પણ થવા આવી હતી. આ વેળા બપોરના ત્રણેક વાગ્યા હશે. અમે બન્ને સંઘને મોખરે હતા. બીજા સાથીઓ પણ અમારી વાતો સાંભળી રહ્યા હતા. સાંજના મિ૦ પોલાકને ડરબન જતી ટ્રેન લેવાની હતી. પણ રામચંદ્રજી

જેવાને તિલકને જ સમયે વનવાસ મળ્યો તો પોલાક કોણ? અમે વાતો કરતા હતા તેવામાં અમારી સામે ઘોડાગાડી આવી ઊભી. તેમાં એશિયાઈ ખાતાના ઉપરી મિ૦ ચમની અને પોલીસનો અમલદાર હતા. બન્ને નીચે ઊતર્યા. મને જરા દૂર લઈ ગયા ને એકે કહ્યું, 'હું તમને પકડું છું.' આમ ચાર દિવસમાં ત્રણ વાર પકડાયો. મેં પૂછ્યું, 'કાફલાનું?'

'એ થઈ રહેશે.'

હું કંઈ ન બોલ્યો. મને માત્ર મારા પકડાવાની જ ખબર લોકોને આપવા દીધી. મેં પોલાકને કહી દીધું કે, તે કાફલાની સાથે જાય. લોકોને શાંતિ જાળવવા વગેરેનું કહેવાનું આરંભ્યું તો અમલદાર સાહેબ બોલ્યા:

'હવે તમે કેદી છો; ભાષણો ન અપાય.'

મારી મર્યાદા સમજ્યો. સમજવાની જરૂર તો નહોતી, કેમકે મને બોલતો બંધ કરવાની સાથે જ અમલદારે ગાડીવાનને જોરથી ગાડી હાંકી જવાનો હુકમ કર્યો. એક ક્ષણમાં કાફલો અદૃશ્ય થયો.

અમલદાર જાણતો હતો કે એક ઘડીનું રાજ્ય તો મારું હતું. કેમકે વિશ્વાસ રાખી તે તો આ વેરાન મેદાનમાં બે હજારની સામે એકલો હતો. તે જાણતો હતો કે મને ચિઠ્ઠીથી કેદ કર્યો હોત તોયે હું તેને તાબે થઈ જાત. આવી સ્થિતિમાં હું કેદી હતો એનું મને સ્મરણ કરાવવું અનાવશ્યક હતું. હું લોકોને જે કહેત તે સત્તાધિકારીઓને પણ ઉપયોગી જ વસ્તુ હતી. પણ તેમણે તો પોતાનું રૂપ દેખાડવું જ જોઈએ. મારે આની જં સાથે એમ કહેવું જોઈએ કે ઘણા અમલદારો અમારી કેદને સમજતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે આ કેદ અમને

અંકુશરૂપ કે દુઃખરૂપ ન હતી, અમને તો તે મુક્તિનું દ્વાર હતી. તેથી અમને સર્વ પ્રકારની યોગ્ય છૂટ આપતા, એટલું જ નહિ પણ કેદ કરવામાં પોતાની સગવડ સાચવવામાં, વખત બચાવવામાં અમારી મદદ લેતા ને મળવાથી ઉપકાર માનતા. બન્ને જાતના નમૂના આ પ્રકરણોમાં વાંચનારને મળી રહેશે.

મને તો એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફેરવી છેવટે હેડલબર્ગના થાણામાં ઉતાર્યો. રાત ત્યાં ગઈ.

કાફલાને લઈ પોલાક આગળ વધ્યા. હેડલબર્ગ પહોંચ્યા. ત્યાં હિંદી વેપારીઓની ઠીક જમાવટ હતી. રસ્તે શેઠ આમદ મહમદ કાછલિયા અને શેઠ આમદ ભાયાત મળ્યા. શું થવાનું છે એની તેઓને ખબર પડી હતી. મારી જ સાથે આવેલા કાફલાને પણ પકડવાની ગોઠવણ થઈ ગઈ હતી. એટલે કાફલાને ઠેકાણે પાડી મિ૦ પોલાક એક દિવસ મોડા પણ ડરબન જઈ હિંદુસ્તાનની સ્ટીમર લેવા ધારતા હતા. પણ ઈશ્વરે બીજું જ ધાર્યું હતું.

હેડલબર્ગમાં લોકોને કેદ કરી લઈ જવાની ખાસ બે ટ્રેન ઊભી હતી. લોકોએ કંઈક હઠ લીધી. 'ગાંધીને બોલાવો. તે કહે તો અમે પકડાઈએ ને ટ્રેનમાં બેસીએ.' આ હઠ ખોટી હતી. જો હઠ ન જ છોડે તો બાજી બગડે. સત્યાગ્રહીનું તેજ ઘટે. જેલ જવું તેમાં ગાંધીનું શું કામ હોય? સિપાહી કંઈ અમલદારની ચૂંટણી કરે? અથવા એકનો જ હુકમ માનવાની હઠ પકડી શકે? મિ૦ ચમનીએ મિ૦ પોલાકની અને કાછલિયા શેઠની મદદ આ લોકોને સમજાવવામાં લીધી. તેઓ મુસીબતે સમજાવી શક્યા કે યાત્રાળુની મુરાદ જ જેલ જવાની હતી,

અને જ્યારે સરકાર પકડવા તૈયાર થાય ત્યારે લોકોએ તેનું તેડું વધાવી લેવું જોઈએ. તેમાં જ આપણી ખાનદાની અને લડતનો અંત રહેલાં છે. મારી ઇચ્છા બીજી ન જ હોય, એમ લોકોએ સમજી લેવું જોઈએ. લોકો સમજ્યા અને ટ્રેનમાં બેઠા.

બીજી તરફથી મને કોરટમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. ઉપરના બનાવોની મને તે વખતે કશી ખબર ન હતી. મેં કોરટમાં વળી પાછી મુદતની માગણી કરી. મેં એ કોરટે મુદત આપ્યાનું જણાવ્યું. હવે મજલ થોડી જ બાકી રહી છે એ પણ જણાવ્યું; અને માગણી કરી કે કાં તો સરકાર લોકોને પકડે અથવા મને તેમના સ્થાન પર મૂકી આવવા દે. કોરટે મારી અરજી તો ન સ્વીકારી પણ મારી માગણી સરકારને તુરત મોકલી દેવાનું કબૂલ કર્યું. આ વખતે મને તો ડંડી લઈ જવાનો હતો. મારી ઉપર મુખ્ય કામ તો ત્યાં ચાલવાનું હતું તેથી મને તે જ દિવસની ટ્રેનમાં ડંડી લઈ ગયા.

આ તરફ મિ૦ પોલાકને હેડલબર્ગમાં તો ન પકડ્યા, એટલું જ નહિ પણ તેની મદદને સારુ તેનો ઉપકાર પણ માન્યો. મિ૦ ચમનીએ તો એમ પણ કહેલું કે, સરકારનો તેમને પકડવાનો ઇરાદો જ નથી. પણ એ તો મિ૦ ચમનીના વિચાર અને તે વખતે તેમને ખબર હતી એટલે સુધી સરકારના વિચાર. સરકારના વિચાર તો ઘડીએ ઘડીએ બદલાય. સરકારે છેવટ નિર્ણય કર્યો કે મિ૦ પોલાકને હિંદુસ્તાન ન જ જવા દેવા. અને તેમને અને મિ૦ કેલનબેક જે ખૂબ કામ કરી રહ્યા હતા તેમને પકડવા. એટલે મિ૦ પોલાકને ચાર્લ્સટાઉનમાં પકડ્યા. મિ૦ કેલનબેકને પણ પકડ્યા. બંનેને વોકસરસ્ટની જેલમાં પૂર્યા.

મારી ઉપર ડંડીમાં કામ ચાલ્યું. મને નવ મહિનાની જેલ આપવામાં આવી. હજુ વૉક્સરસ્ટમાં મારી ઉપર કામ ચાલવાનું બાકી હતું. મને વૉક્સરસ્ટ લઈ ગયા. ત્યાં મેં મિ૦ કેલનબૅક તેમ જ મિ૦ પોલાકને જોયા. આમ અમે ત્રણે જણ વૉક્સરસ્ટની જેલમાં મળ્યા તેથી અમારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

મારી ઉપર કામ ચાલ્યું તેમાં મારી સામે સાક્ષી મારે જ આપવાના હતા. પોલીસ મેળવી શકત પણ મુશ્કેલીથી. તેથી મારી મદદ તેઓએ લીધી. અહીંની અદાલતો કેવળ કેદીના ગુનેગાર હોવાનું કબૂલ કરવા ઉપર તેને સજા નહોતી કરતી.

મારું તો ઠીક, પણ મિ૦ કેલનબૅક અને મિ૦ પોલાકની સામે પુરાવો કોણ આપે? જો તેઓની સામે પુરાવો ન મળે તો તેઓને સજા કરવી અશક્ય હતી. તેઓની સામે ઝટ પુરાવો મળવો પણ મુશ્કેલ હતો. મિ૦ કેલનબૅકને તો પોતાનો ગુનો કબૂલ કરવો હતો, કેમકે તેમનો ઇરાદો કાફલા સાથે રહેવાનો હતો. પણ મિ૦ પોલાકનો ઇરાદો તો હિંદુસ્તાન જવાનો હતો. તેમને આ વખતે ઇરાદાપૂર્વક જેલ જવાનું ન હતું. તેથી અમે ત્રણે મળી એવો ઠરાવ કર્યો કે, મિ૦ પોલાકે ગુનો કર્યો છે કે નહિ, તેના જવાબમાં 'હા' કે ''ના' કંઈ જ ન કહેવું.

આ બંનેની સામેનો સાક્ષી હું થયો. અમારે કેસ લંબાવવો ન હતો તેથી ત્રણેના કેસ એક જ દિવસમાં પૂરા કરવામાં અમે સંપૂર્ણ મદદ કરી ને કેસ પૂરા થયા. અમને ત્રણેને ત્રણ ત્રણ માસની જેલ મળી. અમને હવે લાગ્યું કે અમે આ ત્રણ માસ તો સાથે રહી શકીશું. પણ સરકારને એ પોસાય તેમ ન હતું.

દરમ્યાન થોડા દિવસ તો અમે વોકસરસ્ટની જેલમાં સુખે રહ્યા. અહીં હમેશાં નવા કેદીઓ આવે તેથી બહારની ખબર મળતી. આ સત્યાગ્રહી કેદીઓમાં એક હરબતસિંગ કરીને બુઢ્ઢો હતો. તેની ઉમ્મર ૭૫ વર્ષથી ઉપરની હતી. તે કંઈ ખાણોમાં નોકરી નહોતો કરતો. તેણે તો ગિરમીટ વર્ષો પૂર્વે પૂરી કરી હતી, એટલે તે હડતાળમાં ન હતો. મારા પકડાયા પછી લોકોમાં ઉત્સાહ બહુ જ વધ્યો હતો ને લોકો નાતાલમાંથી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થઈ પકડાતા હતા. હરબતસિંગે પણ આવવાનું ધાર્યું. હરબતસિંગને મેં પૂછ્યું: 'આપ ક્યોં જેલમેં આયે? આપ જૈસે બુઢ્ઢોં કો મૈંને જેલમેં આનેકા નિમંત્રણ નહી દિયા હૈ.'

હરબતસિંગે જવાબ આપ્યો: 'મૈં કૈસે રહ સકતા થા, જબ આપ, આપકી ધર્મપત્ની ઔર આપકે લડકે ભી હમ લોગોં કે લિયે જેલ ચલે ગયે?'

'લેકિન આપસે જેલકે દુઃખકી બરદાસ્ત નહિ હો સકેગી, આપ જેલસે હટેં. આપકે છૂટને કી તજવીજ મૈં કરું?'

'મૈં હરગિઝ જેલ નહિ છોડૂંગા. મુઝે એક દિન તો મરના હૈ, ઐસા દિન કહાંસે મેરા મોત યહાં હો જાય.'

આ દૃઢતાને હું શાનો ચળાવું? ચળાવતાંયે તે ચળે એમ ન હતી. મારું માથું આ નિરક્ષર જ્ઞાનીની આગળ નમ્યું. જેવી હરબતસિંગની ભાવના હતી તેમ જ થયું. હરબતસિંગનું મૃત્યુ જેલમાં જ થયું. એનું શબ વોકસરસ્ટથી ડરબન મંગાવવામાં આવ્યું હતું અને હરબતસિંગને સેંકડો હિંદીઓની હાજરીમાં માનપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. આવા હરબતસિંગ આ લડાઈમાં એક ન હતા, અનેક હતા. પણ જેલમાં મરણનું

સદ્‌ભાગ્ય કેવળ હરબતસિંગને જ મળ્યું; તેથી તે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઇતિહાસને પાને ચડે છે.

આમ જેલમાં આકર્ષાઈને માણસો આવે એ સરકારને ન ગમે. વળી જેલમાંથી છૂટનારા મારા સંદેશા લઈ જાય એ પણ તેને ન પોસાય. એટલે અમને ત્રણને નોખા પાડવા, એકેને વોક્સરસ્ટમાં ન રહેવા દેવા ને મને એવી જેલમાં લઈ જવો કે જ્યાં કોઈ હિંદી જઈ જ ન શકે. તેથી મને ઓરેંજિયાની રાજધાની બ્લુમફ્નટીનની જેલમાં મોકલ્યો. ઓરેંજિયામાં મૂળે પચાસ હિંદીથી વધારેની વસ્તી નહિ હોય. તે બધા હોટેલોમાં નોકરી કરનારા હોય. આવા પ્રદેશની જેલમાં હિંદી કેદી હોય જ નહિ. આ જેલમાં હું એક જ હિંદી હતો. બાકી બધા ગોરા અથવા હબસીઓ હતા. મને આથી દુઃખ નહોતું. મેં સુખ માન્યું. મારે ન કોઈ સાંભળવાનું કે જોવાનું રહ્યું. મને નવો અનુભવ મળે એ પણ મનગમતી વાત હતી. વળી મને અભ્યાસ કરવાનો સમય તો વર્ષો થયાં — કહો ૧૮૯૩ની સાલ પછી — હતો જ નહિ. હવે મને એક વર્ષ મળશે એમ જાણી પણ હું તો રાજી થયો.

બ્લુમફ્નટીન પહોંચાડ્યો. એકાંત તો પાર નહિ એટલી મળી. અગવડો પણ પુષ્કળ હતી, છતાં તે બધી સહ્ય હતી. તેનું વર્ણન વાંચવામાં વાંચનારને ન રોકી શકાય. પણ આટલું કહી દેવું આવશ્યક છે કે ત્યાંના દાક્તર મારા મિત્ર થઈ પડ્યા. જેલર તો કેવળ પોતાના હકને જ સમજતો હતો, અને દાક્તર કેદીઓના હકનું જતન કરતો હતો. આ મારો કાળ કેવળ ફળાહારનો હતો. હું નહોતો દૂધ લેતો કે ઘી; અનાજ પણ નહિ. મારો ખોરાક કેળાં, ટમેટાં, કાચી ભોંયસીંગ, લીંબુ ને જેતૂનનું તેલ હતું.

આમાં એક પણ વસ્તુ સડેલી આવે તો ભૂખે જ મરવું પડે, તેથી દાક્તર ખાસ ચીવટ રાખતા ને તેમણે મારા ખોરાકમાં બદામ, અખરોટ, બ્રાઝીલનટ ઉમેર્યાં. પોતે જાતે જ બધું ફળ તપાસે. મને જે કોટડી આપવામાં આવી હતી તેમાં હવાની ઘણી જ તંગી હતી. દાક્તરે દરવાજો ખુલ્લો મુકાવવાની ખૂબ તજવીજ કરી પણ તેનું ચાલ્યું નહિ. જો દરવાજો ખુલ્લો રહે તો જેલરે રાજીનામું આપવાની ધમકી આપી. જેલર ખરાબ ન હતો પણ તેનો સ્વભાવ એક જ ઢાળમાં પડ્યો હતો તે કેમ બદલાય? તેને કામ રહ્યું તોફાની કેદીઓની સાથે; તેમાં મારા જેવા ભલા કેદીનો ભેદ પાડતાં બીજા તેને માથે ચડી બેસવાનો તેને સાચો ભય હતો. હું જેલરનું દષ્ટિબિંદુ બરાબર સમજી શકતો ને તેથી દાકતર અને જેલર વચ્ચેના મારે નિમિત્તે થતા ઝઘડામાં મારી લાગણી જેલર તરફ રહેતી. જેલર અનુભવી માણસ હતો, એકપંથી હતો, તેનો રસ્તો તે સાફ જોઈ શકતો.

મિ૦ કેલનબેકને પ્રિટોરિયાની જેલમાં મોકલ્યા ને મિ૦ પોલાકને જરમિસ્ટનની જેલમાં.

પણ સરકારની બધી ગોઠવણો નકામી હતી. આભ ટૂટે ત્યારે થીગડું શા કામનું? નાતાલના ગિરમીટિયા હિંદીઓ સંપૂર્ણતાએ જાગી ઊઠ્યા હતા. તેમને કોઈ પણ સત્તા રોકી શકે તેમ ન હતું.

૨૨

કસોટી

સોનાની પારખ કરનાર ચોકસી હમેશાં સોનાને કસોટી ઉપર ઘસે છે. વળી વધારે પરીક્ષા કરવા તેને ભઠ્ઠીમાં નાંખે છે, તેને ટીપે છે, મેલ હોય તો કાઢી નાંખે છે ને છેવટે તેનું કુંદન બનાવે છે. એવી જ કસોટી હિંદીઓની થઈ; ટિપાયા, ભઠ્ઠીમાં પડ્યા, તવાયા ને જ્યારે કસ સાચો ઊતર્યો ત્યારે જ તેની કિંમત અંકાઈ.

યાત્રાળુઓને ખાસ ગાડીમાં મૂક્યા તે કંઈ તેમને ઉજાણીએ મોકલવાને ખાતર નહિ પણ એરણે ચઢાવવા. રસ્તામાં તેઓને સારુ ખાવાનો પણ બંદોબસ્ત ન હતો. નાતાલમાં પહોંચ્યા કે તરત તેઓની ઉપર કામ ચાલ્યું; તેઓને જેલ મળી. આટલું તો ધારેલું જ હતું. આટલું ઇચ્છતા હતા. પણ હજારોને જેલમાં રાખવા એ તો ખર્ચ વધારવું અને હિંદીઓને મનગમતું કરવાનું થયું ગણાય, ને કોલસાની ખાણો વગેરે બંધ રહે. આવી સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલે તો પેલો કર રદ કર્યે જ છૂટકો થાય. તેથી યુનિયન સરકારે નવી યુક્તિ શોધી. જ્યાં જ્યાંથી ગિરમીટિયા

ભાગ્યા હતા તે તે જગ્યાઓને જ તેણે એક નવો ધારો રચી જેલ બનાવી, અને તે જેલના દરોગા ખાણોના નોકરોને નીમ્યા. આમ કરી જે વસ્તુનો ત્યાગ મજૂરોએ કર્યો હતો તે જ વસ્તુ સરકારે મજૂરો પાસે બળાત્કારે કરાવી, અને ખાણો ચાલુ થઈ. ગુલામગીરી અને નોકરીમાં તફાવત એ છે કે નોકર નોકરી છોડે તો તેની ઉપર દીવાની દાવો જ મંડાય. જો ગુલામ નોકરી છોડે તો તેને બળાત્કારે પાછો લાવી શકાય. એટલે હવે મજૂરો સંપૂર્ણ ગુલામ થયા.

પણ આટલેથી બસ ન થયું. મજૂરો તો બહાદુર હતા. તેઓએ ખાણોમાં કામ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી. પરિણામે તેઓને ફટકાના માર સહન કરવા પડ્યા. ઉદ્ધત માણસો જેઓ એક ક્ષણમાં અમલદાર થઈ બેઠા હતા તેઓએ લાતો મારી, ગાળો ભાંડી અને બીજા અત્યાચારો કર્યા તેની તો ક્યાંયે નોંધ સરખી નથી રહી. આ બધું ગરીબ મજૂરોએ ધીરજપૂર્વક સહન કર્યું. આવા અત્યાચારોના તારો હિંદુસ્તાન આવ્યા. ગોખલેની ઉપર બધા તારો મોકલવામાં આવતા; અને એક દિવસ વિગતવાર તાર ન મળે તો સામે પૂછે. આ તારોનો પ્રચાર તે પોતાની બીમારીના બિછાનેથી કરતા, કેમકે તેમને એ વેળા સખત બીમારી હતી. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ પોતે જાતે તપાસવાનો આગ્રહ રાખ્યો; અને તે કામમાં તેમણે ન રાત ગણી, ન દિવસ ગણ્યો. પરિણામે આખું હિન્દુસ્તાન ભડકી ઊઠ્યું, ને દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રધાનપદ ભોગવ્યું.

આ પ્રસંગ હતો જ્યારે લૉર્ડ હાર્ડિંગે તેમનું પ્રખ્યાત ભાષણ કર્યું, જેણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને વિલાયતમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો. વાઈસરૉયથી બીજાં સંસ્થાનોની જાહેર ટીકા ન થઈ

શકે, પણ લોર્ડ હાર્ડિંગે સખત ટીકા કરી, એટલું જ નહિ પણ તેણે સત્યાગ્રહીઓનો સંપૂર્ણ બચાવ કર્યો, એટલે કે કાયદાના સવિનય ભંગને ટેકો આપ્યો. લોર્ડ હાર્ડિંગના સાહસની કંઈક કડવી ટીકા વિલાયતમાં થઈ ખરી, પણ તોયે લોર્ડ હાર્ડિંગે પશ્ચાત્તાપ ન બતાવતાં પોતાના કાર્યની યોગ્યતા જાહેર કરી. આ દૃઢતાની અસર બહુ સારી થઈ.

આ પકડાયેલા, દુઃખી અને હિંમતવાન મજૂરોને છોડી આપણે ક્ષણભર ખાણોની બહાર નજર કરીએ.

ખાણો નાતાલના ઉત્તર વિભાગમાં આવી. પણ મજૂરોની મોટામાં મોટી સંખ્યા નાતાલના નૈર્ઋત્ય અને વાયવ્ય ખૂણામાં હતી. વાયવ્ય કોણમાં ફિનિક્સ, વેરૂલમ, ટોંગાટ ઇત્યાદિ આવે. નૈર્ઋત્યમાં ઇસિપિંગો, અમઝીંટો ઇત્યાદિ આવે. વાયવ્ય કોણના મજૂરોના પ્રસંગમાં હું સારી પેઠે આવેલો. તેઓમાંના ઘણા મારી સાથે બોઅર લડાઈમાં પણ હતા. નૈર્ઋત્યના મજૂરોના પ્રસંગમાં એટલે સુધી આવ્યો ન ગણાઉં; તેમ એ તરફ મારા સાથીઓ પણ ઘણા થોડા હતા. છતાં જેલની અને હડતાળની વાત વીજળીની જેમ ફેલાઈ. બંને કોણમાં હજારો મજૂરો ઓચિંતા નીકળી પડ્યા. કેટલાકે પોતાનો સામાન વેચી નાખેલો, એમ સમજીને કે લડાઈ લાંબી ચાલશે અને ખાવાનું કોઈ નહિ આપે. મેં તો જેલ જતાં સાથીઓને ચેતવ્યા હતા કે, તેઓ વધારે મજૂરોને હડતાળ પાડતા રોકે. મારી ઉમેદ હતી કે, ખાણના મજૂરોની મદદથી લડાઈ સંકેલી શકાશે. જો બધા મજૂરો એટલે લગભગ સાઠ હજાર માણસો હડતાળ પાડે તો તેઓને પોષવાનું મુશ્કેલ થાય. એટલા બધાની કૂચ કરવા જેટલી સામગ્રી જ ન હતી, એટલા મુખિયા ન હતા ને એટલું

નાણું ન હતું. વળી એટલા માણસોને એકઠા કરી તોફાન થતું રોકવું પણ અશક્ય થઈ પડે.

પણ પૂર આવે તે કોઈનું રોકયું રોકાય કેમ? મજૂરો બધી જગ્યાએથી પોતાની મેળે નીકળી પડયા. તે તે ઠેકાણે સ્વયંસેવકો પોતાની મેળે ગોઠવાઈ ગયા.

સરકારે હવે બંદૂકનીતિ અખત્યાર કરી. લોકોને હડતાળ પાડતા બળાત્કારે રોકયા. તેઓની પાછળ ઘોડેસવાર દોડયા ને તેઓને પોતાને સ્થાને મોકલ્યા. લોકો જરાયે તોફાન કરે તો ગોળી ચલાવવાની હતી. તે લોકો પાછા જવાની સામે થયા. કોઈએ પથરા પણ ફેંકયા. ગોળીબાર થયા. ઘણા ઘાયલ થયા. બેચાર મર્યા. પણ લોકોનો જુસ્સો મોળો ન પડયો. ઘણી મુશ્કેલીથી અહીં હડતાળ થતી સ્વયંસેવકોએ અટકાવી. બધા તો કામે ન જ ચઢયા. કેટલાક બીકને માર્યે સંતાયા ને પાછા ન ગયા.

એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. વેરૂલમમાં ઘણા મજૂરો નીકળી પડયા હતા. તેઓ કોઈ ઉપાયે પાછા જાય નહિ. જનરલ લ્યુકિન પોતાના સિપાઈઓ સાથે ત્યાં હાજર હતો. લોકો ઉપર ગોળી ચલાવવાનો હુકમ કાઢવા તૈયાર હતો. મરહૂમ પારસી રુસ્તમજીનો નાનો દીકરો બહાદુર સોરાબજી—જેની ઉંમર ભાગ્યે અઢાર વર્ષની હશે—ડરબનથી અહીં પહોંચી ગયો હતો, ને જનરલના ઘોડાની લગામ પકડીને બોલી ઊઠયો, 'તમારાથી ગોળીબાર કરવાનો હુકમ નહિ અપાય; હું મારા લોકોને શાંતિથી કામે ચડાવવાનું માથે લઉં છું.' જનરલ લ્યુકિન આ નવજુવાનની બહાદુરી ઉપર મુગ્ધ થયો ને તેણે તેને તેનું પ્રેમબળ અજમાવવાની મહેતલ આપી. સોરાબજીએ

લોકોને સમજાવ્યા. લોકો સમજ્યા ને પાછા પોતાને કામે ચઢ્યા. આમ એક જુવાનિયાની સમયસૂચકતા, નિર્ભયતા અને પ્રેમથી ખૂનો થતાં અટક્યાં.

વાંચનારે સમજવું જોઈએ કે આ ગોળીબાર ઇત્યાદિ કામ ગેરકાયદેસર જ ગણાય. ખાણના મજૂરોની સાથેના વ્યવહારમાં સરકારી કાર્યનો દેખાવ કાયદેસર હતો. લોકોને હડતાળ કરવા સારુ નહોતા પકડવામાં આવ્યા, પણ ટ્રાન્સવાલની સરહદમાં પ્રવેશ કરવા સારુ. નૈઋત્ય વાયવ્યમાં હડતાળ એ જ ગુનો સમજાયો તે કંઈ કાયદાની રૂએ નહિ પણ સત્તાની. છેવટે તો સત્તા એ જ કાયદો થઈ પડે છે. અંગ્રેજી કાયદામાં એક કહેવત છે કે, 'રાજા કદી કંઈ ખોટું કરતો જ નથી.' સત્તાની અનુકૂળતા એ છેવટનો કાયદો છે. આ દોષ સાર્વભૌમ છે. ખરું જોતાં એમ કાયદાને વીસરવો એ હમેશાં દોષ જ નથી. કેટલીક વેળા કાયદાને વળગવું એ જ દોષ બની જાય છે. જે સત્તા લોકસંગ્રહ કરે છે અને જે સત્તાની ઉપર મુકાયેલા અંકુશ સત્તાનો નાશ કરનાર બને ત્યારે તે અંકુશનો અનાદર ધર્મ્ય છે અને વિવેક છે. આવા પ્રસંગો કોઈક વાર જ આવી શકે. જ્યાં સત્તા ઘણી વેળા નિરંકુશપણે વર્તે ત્યાં સત્તા લોકોપકારી ન જ હોય. અહીં સત્તાને નિરંકુશ થવાનું કશું કારણ ન હતું. હડતાળ પાડવાનો હક અનાદિ છે. હડતાળ પાડનારાઓને તોફાન તો નહોતું જ કરવું એમ જાણવાનાં સરકારની પાસે પૂરતાં કારણો હતાં. હડતાળનું સખતમાં સખત પરિણામ કેવળ ત્રણ પાઉંડના કરનું રદ થવાપણું હતું. શાંતિપ્રિય લોકોની સામે શાંત ઇલાજો જ યોગ્ય ગણાય. વળી અહીં સત્તા લોકોપકારી ન હતી. સત્તાની હસ્તી ગોરાઓના ઉપકારાર્થે હતી. સામાન્યપણે હિંદીઓની વિરોધી

હતી. એટલે આવી એકપક્ષી સત્તાની નિરંકુશતા કોઈ પણ રીતે યોગ્ય કે ક્ષંતવ્ય ન ગણાય.

એટલે મારી મતિ પ્રમાણે અહીં સત્તાનો કેવળ દુરુપયોગ થયો. જે કાર્યસિદ્ધિને સારુ આવો દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે તે કાર્ય સિદ્ધ નથી જ થતું. કેટલીક વેળા ક્ષણિક સિદ્ધિ મળતી જોવામાં આવે છે ખરી, સ્થાયી કદી નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો ગોળીબાર પછી છ માસની અંદર, જે ત્રણ પાઉંડના કરનું રક્ષણ કરવા એ અત્યાચાર થયો, તે જ કર દૂર થયો. અને આમ અનેક વેળા દુઃખ તે સુખને સારુ હોય છે. આ દુઃખોનો નાદ બધેય સંભળાયો. હું તો એવું માનનારો છું કે, જેમ એક યંત્રમાં દરેક વસ્તુને તેનું સ્થાન હોય છે તેમ દરેક લડતમાં દરેક વસ્તુને તેનું સ્થાન હોય જ છે; અને જેમ કાટ, મળ ઇત્યાદિ યંત્રની ગતિ રોકે છે તેમ કેટલીક વસ્તુ લડતની ગતિ રોકે છે. આપણે નિમિત્ત માત્ર હોઈએ છીએ, તેથી આપણે હમેશાં નથી જાણતા કે શું પ્રતિકૂળ છે ને શું અનુકૂળ છે. એટલે કે આપણને માત્ર સાધન જાણવાનો જ અધિકાર છે. સાધન પવિત્ર હોય તો આપણે પરિણામને વિષે નિર્ભય અને નિશ્ચિંત રહી શકીએ.

આ લડતમાં એમ જોયું કે જેમ લડનારાનું દુઃખ વધ્યું તેમ લડતનો અંત આગળ આવતો ગયો. અને જેમ દુઃખીની નિર્દોષતા વધારે સ્પષ્ટ થતી ગઈ તેમ પણ અંત આગળ આવતો ગયો. વળી આ યુદ્ધમાં મેં એમ પણ જોયું કે આવા નિર્દોષ, નિઃશસ્ત્ર અને અહિંસક યુદ્ધમાં અણીને વખતે જોઈતાં સાધનો અનાયાસે આવી રહે છે. ઘણા સ્વયંસેવકો જેને હું આજ લગી જાણતો નથી તેઓએ પોતાની મેળે મદદ કરી. આવા સેવકો

ઘણે ભાગે નિઃસ્વાર્થ હોય છે. અનિચ્છાએ પણ તેઓ અદૃશ્ય રીતે સેવા આપી દે છે. નથી તેની નોંધ કોઈ લેતું, નથી તેને કોઈ પ્રમાણપત્ર આપતું. તેઓનાં આવાં અમૂલ્ય કાર્ય ઈશ્વરી ચોપડામાં જમે થાય છે, એટલું પણ કેટલાક સેવકો તો જાણતા નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ પરીક્ષામાં પાસ થયા. તેઓએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો ને તેમાંથી તેઓ અણીશુદ્ધ નીકળ્યા. કઈ રીતે લડાઈનો અંત શરૂ થયો એ નોખા પ્રકરણમાં તપાસીશું.

૨૩

અંતનો આરંભ

વાંચનારે જોયું હશે કે, જેટલું બળ વાપરી શકાય તેટલું અને જેટલાની આશા રાખી શકાય તેના કરતાં ઘણું વધારે શાંત બળ કોમે વાપર્યું. વાંચનારે એ પણ જોયું હશે કે બળ વાપરનારામાંનો ઘણો મોટો ભાગ જેની મુદ્દલ આશા ન રાખી શકાય એવા ગરીબ અને કચરાયેલા માણસોનો હતો. વાંચનારને એ પણ યાદ હશે કે ફિનિક્સમાંથી બે કે ત્રણ સિવાયના બીજા બધા જવાબદાર કામ કરનારા જેલમાં હતા. ફિનિક્સની બહારના રહેનારાઓમાં મરહૂમ શેઠ અહમદ મહમદ કાછલિયા હતા. ફિનિક્સમાં વેસ્ટ, મિસ વેસ્ટ અને મગનલાલ ગાંધી હતાં. કાછલિયા શેઠ સામાન્ય દેખરેખ રાખતા હતા. મિસ શ્લેશિન ટ્રાન્સવાલનો બધો હિસાબકિતાબ અને સરહદ ઓળંગનારાની દેખરેખ રાખતાં હતાં. મિ૦ વેસ્ટની ઉપર 'ઇંડિયન ઓપીનિયન'નો અંગ્રેજી ભાગ ચલાવવાની અને ગોખલેની સાથે તારવ્યવહાર ચલાવવાની જવાબદારી હતી. પત્રવ્યવહાર જોવાની તો આવે સમયે જ્યારે નવા રંગ ક્ષણે ક્ષણે જામ્યા કરે ત્યારે જરૂર જ શેની પડે? તારો પત્ર જેવડા લાંબા મોકલવા પડતા હતા. આ ઝીણી જવાબદારીનું કામ મિ૦ વેસ્ટને કરવું પડતું હતું.

હવે ફિનિક્સ ન્યુકેસલની જેમ વાયવ્ય કોણના હડતાળિયાઓનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું. સેંકડો ત્યાં આવી સલાહ અને આશ્રય લેવા લાગ્યા. આથી સરકારની નજર ફિનિક્સ તરફ વળ્યા વિના કેમ રહે? આસપાસ રહેનારા ગોરાઓની આંખ પણ લાલ થઈ. ફિનિક્સમાં રહેવું કેટલેક અંશે જોખમકારક થઈ પડ્યું, તેમ છતાં બાળક, છોકરાંઓ પણ હિંમતપૂર્વક જોખમભરેલાં કામ પણ કરી રહ્યાં હતાં. એટલામાં વેસ્ટ પકડાયા. ખરું જોતાં વેસ્ટને પકડવાનું કશું કારણ નહોતું. સમજૂતી એવી હતી કે વેસ્ટે અને મગનલાલ ગાંધીએ પકડાવાનો એક પણ પ્રયત્ન ન કરવો એટલું જ નહિ, પણ બની શકે ત્યાં લગી પકડાવાના પ્રસંગોને દૂર રાખવા. એટલે વેસ્ટે પકડાવાનું કારણ આપ્યું જ નહોતું. પણ સરકાર કાંઈ સત્યાગ્રહીની સગવડ થોડી જ જોવાની હતી? અથવા તો પકડવાનો પ્રસંગ પણ તેને થોડો જ શોધવાનો હતો? સત્તાધીશની અમુક કાર્ય કરવાની ઇચ્છા એ જ તેને સારુ પ્રસંગ છે. વેસ્ટ પકડાયાનો તાર ગોખલેને ગયો, કે તરત તેમણે હિંદુસ્તાનથી બાહોશ માણસો મોકલવાનું પગલું ભરવાનું શરૂ કર્યું. લાહોરમાં જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહીઓને મદદ દેવાને સારુ સભા ભરાઈ હતી ત્યારે એન્ડ્રુઝે પોતાની પાસે રહેલા બધા પૈસા આપી દીધા હતા, અને ત્યારથી જ ગોખલેની નજર તેની ઉપર પડી હતી. એટલે તેમણે વેસ્ટના પકડાવાનું સાંભળતાં જ એન્ડ્રુઝને તારથી પૂછ્યું, 'તમે તરત દક્ષિણ આફ્રિકા જવાને તૈયાર છો?' એન્ડ્રુઝે જવાબમાં તરત 'હા' લખી. એ જ ક્ષણે તેના પરમપ્રિય મિત્ર પિયર્સન પણ તૈયાર થયા અને તે બંને પહેલી સ્ટીમરથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળી પડ્યા.

પણ હવે તો લડત પૂરી થવાની અણી ઉપર હતી. હજારો નિર્દોષ માણસોને જેલમાં રાખવાની શક્તિ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પાસે ન હતી. વાઇસરૉય પણ તે સાંખે એમ ન હતું; આખું જગત જનરલ સ્મટ્સ શું કરશે તે જોઈ રહ્યું હતું. આવે સમયે સામાન્ય રાજ્યો જે કરે છે તે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે કર્યું. તપાસ તો કશીયે કરવાની ન હતી. થયેલો અન્યાય પ્રસિદ્ધ હતો. એ અન્યાય દૂર કરવાની આવશ્યકતા સૌ કોઈ જોઈ શકતું હતું. જનરલ સ્મટ્સ પણ જોઈ શકતા હતા કે અન્યાય થયો છે અને તે દૂર થવો જોઈએ, પણ તેની સ્થિતિ સર્પે છછુંદર ગળ્યા જેવી હતી. તેણે ઇન્સાફ કરવો જોઈએ, અને ઇન્સાફ કરવાની શક્તિ તે ખોઈ બેઠા હતા, કેમકે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને એમ સમજાવ્યું હતું કે પોતે ત્રણ પાઉંડનો કર રદ અને બીજા સુધારા કરનાર નથી. હવે કર કાઢ્યે જ છૂટકો રહ્યો અને બીજા સુધારા પણ કર્યે જ છૂટકો. આવી કફોડી સ્થિતિમાંથી નીકળી જવાનું પ્રજામતથી ડરીને ચાલનારાં રાજ્યો હમેશાં કમિશન નીમીને કરે છે. તેની મારફત માત્ર નામની તપાસ કરવામાં આવે છે, કેમકે આવા કમિશનનું પરિણામ પહેલેથી જ જણાયેલું હોય છે, અને કમિશને ભલામણ કરી એટલે તેનો અમલ થવો જ જોઈએ એવી સામાન્ય પ્રથા છે, એટલે કમિશનની ભલામણોનો આશ્રય લઈને જે ન્યાય કરવાની રાજ્યોએ ના પાડેલી હોય છે તે જ ન્યાય કરે છે. જનરલ સ્મટ્સના કમિશનમાં ત્રણ સભ્યો નિમાયા. હિંદી કોમે તે કમિશનને વિષે કરેલી કેટલીક શરતોનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી તેનો બહિષ્કાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એમાંની એક શરત એ હતી કે, સત્યાગ્રહીને છોડવા, અને બીજી એ હતી કે, કમિશનમાં એક સભ્ય તો હિંદી

કોમ તરફથી હોવો જ જોઈએ. પહેલી શરત કેટલેક અંશે કમિશને જ સ્વીકારી લીધી હતી અને સરકારને ભલામણ કરી હતી કે, કમિશનને પોતાનું કામ સરળ કરવા સારુ મિ૦ કેલનબેકને, મિ૦ પોલાકને અને મને બિનશરતે છોડી દેવા. સરકારે આ ભલામણનો સ્વીકાર કર્યો અને અમને ત્રણેને સાથે જ છોડી મૂકયા. અમે ભાગ્યે બે માસની જેલ ભોગવી હશે.

બીજી તરફથી, વેસ્ટને પકડ્યા તો ખરા પણ તેની ઉપર કેસ કરી શકાય એવું કંઈ ન હતું, એટલે તેને પણ છોડી મૂકયા હતા. આ બનાવો એન્ડ્રુઝ અને પિયર્સન આવ્યા તેના પહેલાં જ બની ગયા હતા, એટલે તે બંને મિત્રોને હું જ સ્ટીમર ઉપરથી ઉતારી આવેલો હતો. આ બંનેને આ બનાવોની કશી ખબર ન હોવાથી તેઓને સાનંદાશ્ચર્ય થયું. મારી આ બંનેની સાથે પહેલી જ મુલાકાત હતી.

અમને ત્રણેને છૂટતાં નિરાશા જ થઈ. અમને બહારની કશી ખબર ન હતી. કમિશનની ખબરથી આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ અમે જોયું કે અમે કમિશનને કશી મદદ કરવા અસમર્થ હતા. કમિશનમાં હિંદીઓની વતી કોઈક પણ માણસ હોવો જોઈએ એમ અવશ્ય જણાયું. આ ઉપરથી અમે ત્રણે જણ ડરબન પહોંચ્યા, ને ત્યાંથી જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો. તેનો સાર આ હતો:

'અમે કમિશનને વધાવી લઈએ છીએ. પણ તેમાં જે બે સભ્યો જેવી રીતે નિમાયા છે તેની સામે અમને સખ્ત વાંધો છે. તેમની જાત પ્રત્યે કશો વિરોધ નથી. તેઓ જાણીતા અને બાહોશ શહેરી છે. પણ તે બંનેએ ઘણી વેળા હિંદીઓ પ્રત્યેનો

પોતાનો અણગમો જાહેર કર્યો છે, એટલે તેઓનાથી અજાણપણે અન્યાય થવાનો સંભવ છે. મનુષ્ય પોતાનો સ્વભાવ એકાએક ફેરવી શકતો નથી. આ બે ગૃહસ્થો પોતાનો સ્વભાવ બદલી નાંખશે એમ માનવું કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ છે. છતાં અમે તેઓની બરતરફી નથી માગતા. અમે તો એટલું જ સૂચવીએ છીએ કે, કોઈ તટસ્થ પુરુષોનો તેમાં વધારો થાય અને તે હેતુથી સર જેઇમ્સ રોઝઇનિસ અને ઑન. ડબ્લ્યુ. પી. શ્રાઇનરનાં નામ અમે સૂચવીએ છીએ. આ બંને પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓ છે અને તેમની ન્યાયવૃત્તિને સારુ પંકાયેલી છે. અમારી બીજી પ્રાર્થના એ છે કે, બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકવા જોઈએ. જો તેમ ન થાય તો અમારે પોતાને જેલ બહાર રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે. હવે તેઓને જેલમાં રાખવાનું કારણ રહેતું નથી. વળી જો અમે કમિશનની આગળ પુરાવો આપીએ તો અમને ખાણોમાં અને જ્યાં જ્યાં ગિરમીટિયા કામ કરે છે ત્યાં ત્યાં જવાની છૂટ મળવી જોઈએ. જો અમારી પ્રાર્થના કબૂલ નહિ રહે તો અમારે દિલગીરીની સાથે ફરી જેલમાં જવાના ઉપાયો શોધવા પડશે.'

જનરલ સાહેબે કમિશનમાં વધારો કરવાની ના પાડી અને જણાવ્યું કે, કમિશન કોઈ પક્ષને સારુ નીમવામાં નથી આવ્યું. કમિશન કેવળ સરકારના સંતોષને સારુ છે. આ જવાબ મળતાં અમારી પાસે એક જ ઇલાજ રહ્યો; અને અમે જેલની તૈયારી કરી જાહેરનામાં બહાર પાડ્યાં કે, સને ૧૯૧૪, ૧લી જાન્યુઆરીએ ડરબનથી જેલ જનારાની કૂચ શરૂ થશે. ૧૮મી ડિસેમ્બરે (૧૯૧૩) અમને છોડ્યા. ૨૧મીએ અમે મજકૂર કાગળ લખ્યો અને ૨૪-મીએ જનરલનો જવાબ આવ્યો.

પણ આ જવાબમાં એક વસ્તુ હતી, તે ઉપરથી મેં જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો. જનરલના જવાબમાં આ વાક્ય હતું: ‘કમિશન નિષ્પક્ષપાત અને અદાલતી બનાવવામાં આવ્યું છે, અને એની નિમણૂક કરતાં જો હિંદીઓની સાથે મસલત કરી નથી તો ખાણોવાળા સાથે, ચીનીવાળા સાથે પણ નથી કરવામાં આવી.' આ ઉપરથી મેં ખાનગી કાગળમાં જણાવ્યું કે, જો સરકાર ન્યાય જ ઇચ્છતી હોય તો મારે જનરલ સ્મટ્સની મુલાકાત લેવી છે ને તેમની પાસે કેટલીક હકીકતો રજૂ કરવી છે. આના જવાબમાં જનરલ સ્મટ્સે મુલાકાતની માગણી સ્વીકારી. આમ થતાં કૂચ કરવાનું થોડા દિવસને સારુ તો મુલતવી જ રહ્યું.

આ તરફથી ગોખલેએ જ્યારે સાંભળ્યું કે નવી કૂચ કરવાની છે ત્યારે તેમણે લાંબો તાર મોકલ્યો. લૉર્ડ હાર્ડિંગની સ્થિતિ અને પોતાની સ્થિતિ કફોડી થશે એમ લખ્યું ને બીજી કૂચ અટકાવવા તથા કમિશનને પુરાવા આપી મદદ કરવાની દાબીને સલાહ આપી.

અમારી ઉપર ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. જો કમિશનના સભ્યોમાં વધારો ન થાય તો તેનો બહિષ્કાર કરવાની કોમ પ્રતિજ્ઞા લઈ ચૂકી હતી. લૉર્ડ હાર્ડિંગ નારાજ થાય, ગોખલે દુ:ખી થાય તોયે પ્રતિજ્ઞાભંગ કેમ થાય ? મિ૦ ઍન્ડ્રુઝે ગોખલેની લાગણી અને નાજુક તબિયતની અને અમારા નિશ્ચયથી થતો આઘાત પહોંચવાની વાત વિચારવાનું સૂચવ્યું. હું તો એ જાણતો જ હતો. આગેવાનોની મસલત થઈ ને છેવટે નિર્ણય થયો કે, જો કમિશનમાં વધારો થાય નહિ તો ગમે તે જોખમે પણ બહિષ્કાર તો કાયમ રહેવો જ જોઈએ. તેથી ગોખલેને લગભગ

સો પાઉંડનું ખર્ચ કરીને લાંબો તાર કર્યો. તેમાં ઍન્ડ્રુઝ પણ સંમત થયા. આ તારની મતલબ આ હતી :

'તમારું દુઃખ સમજાય છે. ગમે તે જતું કરીને પણ તમારી સલાહને માન આપવાની મારી ઇચ્છા રહે જ. લૉર્ડ હાર્ડિંગે મદદ કરી છે એ અમૂલ્ય છે. તેની મદદ છેવટ લગી મળતી રહે એ પણ હું ઇચ્છું છું. પણ અમારી સ્થિતિ તમે સમજો એમ હું માગું છું. આમાં હજારો માણસોની પ્રતિજ્ઞાનો પ્રશ્ન આવ્યો છે. પ્રતિજ્ઞા શુદ્ધ છે. આખી લડતની રચના પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપર બંધાઈ છે. જો પ્રતિજ્ઞાઓનું બંધન ન હોત તો અમારામાંના ઘણા આજે પડી ગયા હોત. હજારોની પ્રતિજ્ઞા ઉપર એક વાર પાણી ફરે તો પછી નીતિબંધન જેવી વસ્તુ ન રહે. પ્રતિજ્ઞા લેતી વેળા લોકોએ સંપૂર્ણ વિચાર કરેલો. તેમાં કશી અનીતિ તો છે જ નહિ. બહિષ્કારની પ્રતિજ્ઞા લેવાનો કોમને અધિકાર તો છે જ. આવી પ્રતિજ્ઞા કોઈને પણ સારુ ન તૂટે ને ગમે તે જોખમે પાળવી જોઈએ, એમ તમે પણ સલાહ આપો એમ ઇચ્છું છું. આ તાર લૉર્ડ હાર્ડિંગને બતાવશો. તમારી સ્થિતિ કફોડી ન થાઓ એમ ઇચ્છું છું. અમે લડત ઈશ્વરને સાક્ષી રાખી તેની સહાય ઉપર આધાર રાખી શરૂ કરી છે. વડીલોની, મોટા માણસોની મદદ અમે યાચીએ છીએ, ઇચ્છીએ છીએ, તે મળે ત્યારે રાજી થઈએ છીએ, પણ તે મળો વા ન મળો, પ્રતિજ્ઞાનું બંધન ન જ તૂટવું જોઈએ, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. એ પાલનમાં તમારો ટેકો ને આશીર્વાદ ચાહું છું.'

આ તાર ગોખલેને પહોંચ્યો. તેની અસર તેમની તબિયત ઉપર થઈ પણ તેમની મદદ ઉપર ન થઈ, અથવા થઈ તે એવી કે મદદનું જોર હજુ પણ વધ્યું. લૉર્ડ હાર્ડિંગને તેમણે તાર

મોકલ્યો પણ અમારો ત્યાગ ન કર્યો. ઊલટો અમારી દૃષ્ટિનો બચાવ કર્યો. લૉર્ડ હાર્ડિંગ પણ કાયમ રહ્યા.

હું ઍન્ડ્રૂઝને સાથે રાખી પ્રિટોરિયા ગયો. આ જ સમયે યુનિયન રેલવેમાં ગોરા કામદારોની મોટી હડતાળ થઈ. તે હડતાળથી સરકારની સ્થિતિ નાજુક બની. મારી ઉપર હિંદીઓની કૂચ શરૂ કરવાનાં કહેણ આવ્યાં. મેં તો જાહેર કર્યું કે મારાથી રેલવે હડતાળિયાઓને એવી રીતે મદદ ન થઈ શકે. અમારો હેતુ સરકારની કનડગત કરવાનો ન હતો. અમારી લડત જુદી ને જુદા પ્રકારની હતી. અમારે કૂચ કરવી હશે તોપણ અમે બીજે સમયે જ્યારે રેલવેની ગડબડ શમી જશે ત્યારે કરીશું. આ નિશ્ચયની અસર ગંભીર થઈ. આના તાર રૂટરે વિલાયત મોકલ્યા. લૉર્ડ ઍમ્પટ્હીલે ધન્યવાદનો તાર વિલાયતથી મોકલ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના અંગ્રેજ મિત્રોએ પણ ધન્યવાદ આપ્યા. જનરલ સ્મટ્સના મંત્રીએ વિનોદમાં કહ્યું: 'મને તો તારા લોકો જરાયે નથી ગમતા. હું તેને મુદ્દલ મદદ કરવા નથી ઇચ્છતો. પણ તેને અમે શું કરીએ? તમે લોકો અમારી કફોડી સ્થિતિમાં અમને મદદ કરો. તમને કેમ મારી શકાય? હું તો ઘણી વાર ઇચ્છું છું કે તમે પણ આ અંગ્રેજી હડતાળિયાની જેમ હુલ્લડ કરો તો તમને તુરત સીધા કરી મૂકીએ. તમે તો દુશ્મનને પણ દૂભવવા નથી ઇચ્છતા. તમે પોતે જ દુઃખ સહન કરી જીતવા ઇચ્છો છો, વિવેક મર્યાદા છોડતા નથી — ત્યાં અમે લાચાર બની જઈએ છીએ.'

આવી જ જાતના ઉદ્‌ગારો જનરલ સ્મટ્સે કાઢેલા.

વાંચનારે જાણવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહીના વિવેકનો ને વિનયનો આ પહેલો દાખલો ન હતો. જ્યારે વાયવ્ય કોણમાં હડતાળ

પડી ત્યારે કેટલીક શેલડી જે કપાઈ ચૂકી હતી તે ઠેકાણે ન પડે તો માલિકોને ઘણું નુકસાન પહોંચે. તેથી ૧,૫૦૦ માણસો તેટલું કામ પૂરું કરવાને ખાતર પાછા કામે ચડ્યા ને પૂરું થયે જ પોતાના સાથીઓ સાથે જોડાયા. વળી ડરબન મ્યુનિસિપાલિટી-ના ગિરમીટિયાએ હડતાળ કરી તેમાં પણ જેઓ ભંગીનું ને ઇસ્પિતાલનું કામ કરતા હતા તેને પાછા મોકલ્યા ને તેઓ ખુશીથી પાછા ગયા. ભંગીની અને ઇસ્પિતાલના કામદારોની સેવા ન મળે તો રોગ ફેલાય ને માંદાઓની સારવાર અટકે. આવું પરિણામ સત્યાગ્રહી ન ઇચ્છે. તેથી આવા નોકરોને હડતાળમાંથી મુક્ત રાખેલા. દરેક પગલામાં વિરોધીની સ્થિતિનો વિચાર સત્યાગ્રહીએ કરવો જ જોઈએ.

આવાં અનેક વિવેકનાં દૃષ્ટાંતોની અદૃશ્ય અસર ચોમેર થયા જ કરતી હું જોઈ શકતો હતો; અને તેથી હિંદીઓની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયાં કરતો હતો અને સમાધાનીને સારુ હવા અનુકૂળ થતી હતી.

૨૪

પ્રાથમિક સમાધાની

આમ સમાધાનને સારુ વાતાવરણ અનુકૂળ થઈ રહ્યું હતું. મિ૦ ઍન્ડ્રુઝ અને હું પ્રિટોરિયા આવ્યા તે જ અરસામાં સર બેંજામિન રૉબર્ટસન જેને લૉર્ડ હાર્ડિંગે ખાસ સ્ટીમરમાં મોકલ્યા હતા તે આવી પહોંચવાના હતા. પણ જનરલ સ્મટ્સે જે દિવસ મુકરર કર્યો હતો તે દિવસે અમારે પહોંચવાનું હતું, તેથી સર બેંજામિનની રાહ જોયા વગર જ અમે ચાલી નીકળ્યા હતા. રાહ જોવાનું કારણ પણ ન હતું. લડતનું છેવટ તો અમારી શક્તિ અનુસાર જ આવવાનું હતું.

અમે બન્ને પ્રિટોરિયા તો પહોંચ્યા. પણ જનરલ સ્મટ્સની મુલાકાત મારે એકલાને જ લેવાની હતી. તેઓ સાહેબ રેલવેના ગોરા કામદારોની હડતાળના કામમાં ગૂંથાયેલા હતા. એ હડતાળ એવી ભયંકર હતી કે યુનિયન સરકારે લશ્કરી (માર્શલ) કાયદો જારી કર્યો હતો. આ કામદારોની નેમ માત્ર રોજી વધારવાની જ નહિ પણ સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાની હતી; મારી પહેલી મુલાકાત ઘણી જ ટૂંકી થઈ, પણ મેં જોયું કે જે

સ્થિતિ જનરલ સ્મટ્સની પહેલાં એટલે કૂચ સમયે હતી તે આજ ન હતી. વાંચનારને યાદ હશે કે તે વખતે જનરલ સ્મટ્સે વાત કરવાની પણ ના પાડી હતી. સત્યાગ્રહની ધમકી તો જેમ તે વેળા હતી તેમ આ વેળા પણ હતી; છતાં વિષ્ટિ કરવા ના પાડેલી. આ વેળા મસલત કરવા તેઓ સાહેબ તૈયાર હતા.

હિંદી કોમની માગણી તો એવી હતી કે, કમિશનમાં હિંદીઓ તરફથી કોઈની નિમણૂક થવી જોઈએ. આ બાબત જનરલ સ્મટ્સ મક્કમ હતા. તેમણે કહ્યું, 'એ વધારો ન જ થઈ શકે, તેમાં સરકારનું વજન ઘટે અને હું જે સુધારા કરવા માગું છું તે ન કરી શકું. તમારે જાણવું જોઈએ કે, મિ૰ એસલન અમારું માણસ છે, સુધારા કરવાની બાબતમાં તે સરકારની વિરુદ્ધ ન જાય પણ સરકારને અનુકૂળ થાય. કર્નલ વાઇલી નાતાલના પ્રતિષ્ઠિત માણસ છે ને વળી તમ લોકોની વિરુદ્ધ ગણાય. એટલે જો તે પણ ત્રણ પાઉંડનો કર કાઢી નાંખવામાં સંમત થાય તો અમારું કામ સહેલું થાય. અમને અમારી તકલીફો એટલી છે કે ઘડીની ફુરસદ નથી એટલે તમારો સવાલ ઠેકાણે પડે એમ ઇચ્છીએ છીએ. તમે જે માગો છો તે આપવાનો અમે ઠરાવ કર્યો છે, પણ કમિશનની સંમતિ વિના ન આપી શકાય. તમારી સ્થિતિ પણ હું સમજી શકું છું. તમે સોગન ખાઈ બેઠા છો કે અમે તમારી વતી કોઈને ન નીમીએ ત્યાં લગી તમે પુરાવો નહિ આપો. ભલે તમે પુરાવો નહિ આપતા. પણ જેઓ આપવા આવે તેમને રોકવાની હિલચાલ ન કરવી, અને સત્યાગ્રહ તમારે મુલતવી રાખવો. હું તો માનું છું કે આમ કરવાથી તમને ફાયદો જ થશે ને મને શાંતિ મળશે. હડતાળિયાઓની

ઉપર જુલમ થવાનું તમે લોકો કહો છો તે બીના તમે સિદ્ધ નથી કરી શકવાના, કારણ તમે પુરાવો નહિ આપો. આ બાબત તમારે પોતાને વિચારી લેવાની છે.'

આવી જાતના ઉદ્‌ગારો જનરલ સ્મટ્‌સે કાઢ્યા. મને તો આ બધું એકંદરે અનુકૂળ હતું. સિપાહીઓના ને દરોગાઓના જુલમ વિષે અમે ખૂબ ફરિયાદો કરી હતી, પણ તે સિદ્ધ કરવાનો સુયોગ કમિશનનો બહિષ્કાર કરવાથી અમારી પાસે ન રહે એ ધર્મસંકટ હતું. અમારામાં આ વિષે મતભેદ હતો. એક પક્ષનો વિચાર હતો કે, હિંદીઓ તરફથી સિપાહીઓ પરના આરોપો સાબિત થવા જ જોઈએ. અને તેથી તેઓની એવી સૂચના હતી કે, જો કમિશન આગળ જુબાની ન દઈ શકાય તો જેઓને કોમ ગુનેગાર ગણતી હતી તેઓની સામે ફરિયાદો એવા રૂપમાં બહાર પાડવી કે જેથી તહોમતદારની મરજી હોય તો લાઇબલ — આબરૂ-નુકસાની — નો દાવો માંડી શકે. હું આ પક્ષની સામે હતો. કમિશનનો ચુકાદો સરકારની સામે અપાવાનો સંભવ થોડો જ હોય. લાઇબલ માંડવા જેવી હકીકતો જાહેર કરવામાં કોમને મહા-જંજાળમાં પડવું જોઈએ, અને પરિણામ ફરિયાદ સિદ્ધ કરવાનો સંતોષ મળે એટલું જ હોય. લાઇબલવાળી વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલીઓ હું વકીલ તરીકે જાણતો હતો. પણ સહુથી વધારે વજનદાર દલીલ તો મારી પાસે એ હતી કે, સત્યાગ્રહીને દુઃખ સહન કરવાનું હતું. સત્યાગ્રહ શરૂ કરતા પહેલાં સત્યાગ્રહી જાણતા હતા કે મરણ પર્યંત દુઃખ સહન કરવાં પડે ને તેમ કરવા તેઓ તૈયાર પણ હતા. તો હવે દુઃખો પડ્યાં છે એ સાબિત કરવામાં કંઈ વિશેષતા ન હતી. વેર લેવાની વૃત્તિ તો સત્યાગ્રહીમાં હોવી જ ન જોઈએ. એટલે જ્યાં અસામાન્ય

મુસીબતો પોતાનાં દુઃખ સાબિત કરવામાં આવી પડી ત્યાં તેણે શાંત રહેવું એ જ ઠીક રસ્તો ગણાય. સત્યાગ્રહીને તો મૂળ વસ્તુને જ સારુ લડવાનું હોય. મૂળ વસ્તુ તો પેલા કાયદા હતા. તે રદ થવાનો અથવા તેમાં ઘટતા ફેરફાર થવાનો જ્યાં પૂરો સંભવ હોય ત્યાં તે બીજી જંજાળમાં ન પડે. વળી સત્યાગ્રહીનું મૌન તેમની કાયદા સામેની લડતમાં સમાધાનીને સમયે તો મદદગાર જ થાય. આવી દલીલોથી વિરોધી પક્ષના મોટા ભાગને હું સમજાવી શક્યો. દુઃખોની ફરિયાદો કાયદેસર સાબિત કરવાની વાત પડતી મેલવાનો નિશ્ચય થયો.

૨૫

પત્રોની આપલે

પ્રાથમિક સમાધાનીને સારુ જનરલ સ્મટ્સ અને મારી વચ્ચે પત્રવહેવાર ચાલ્યો. મારા કાગળની મતલબ આ હતી:

'કમિશનમાં આપના જણાવ્યા પ્રમાણે અમારી પ્રતિજ્ઞાને લીધે અમારાથી મદદ નહિ દઈ શકાય. આ પ્રતિજ્ઞા આપ સમજી શકો છો ને તેની કદર પણ કરો છો. આપ કોમની સાથે મસલત કરવાનું તત્ત્વ કબૂલ કરો છો તેથી પુરાવો આપ્યા સિવાય બીજી રીતે કમિશનને મદદ દેવા અને છેવટે તેના કામમાં વચ્ચે તો ન જ પડવું એવી સલાહ હું મારા દેશભાઈઓને આપી શકું છું. વળી કમિશન ચાલુ રહે તે દરમ્યાન ને નવા કાયદા થાય તે દરમ્યાન સરકારની સ્થિતિ કફોડી ન કરવા ખાતર સત્યાગ્રહ પણ મુલતવી રાખવાની હું સલાહ આપી શકીશ. અને સર બેંજામિન રૉબર્ટસન જેને વાઈસરૉયે મોકલ્યા છે તેમને મદદ કરવાની સલાહ પણ મારા દેશભાઈઓને હું આપીશ. અમારી ઉપર જેલમાં ને હડતાળ દરમ્યાન જે દુઃખો પડયાં તે બાબત મારે કહેવું જોઈએ કે, એ દુઃખો અમારી પ્રતિજ્ઞાને લીધે અમે

પુરવાર પણ નહિ કરી શકીએ. સત્યાગ્રહી તરીકે અમારાથી બની શકે ત્યાં લગી અમે પોતીકાં દુ:ખોની ફરિયાદ ન કરીએ ને તેનો બદલો ન માગીએ. પણ આ વખતના અમારા મૌનનો એવો અર્થ ન થવો જોઈએ કે અમારી પાસે સાબિત કરવાની કંઈ જ સામગ્રી નથી. અમારી સ્થિતિ પણ આપ સમજી શકો એમ હું ઇચ્છું છું. વળી જ્યારે અમે સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખીએ ત્યારે જેઓ હાલ લડતને અંગે કેદમાં છે તે છૂટવા જોઈએ. અમારી માગણીઓ શી છે તે પણ અહીં જણાવવાની જરૂર જોઉં છું.

૧. ત્રણ પાઉંડનો કર રદ થાય.

૨. વિવાહ હિંદુ મુસલમાન ઇત્યાદિ ક્રિયા પ્રમાણે થયેલા હોય તે કાયદેસર ગણાય.

૩. ભણેલા હિંદીઓ આ દેશમાં દાખલ થઈ શકે.

૪. ઑરેંજિયાને વિષે જે કરાર થયા છે તેમાં સુધારો થાય.

૫. ચાલુ કાયદાઓનો અમલ એવો થાય કે જેથી ચાલતા હકોને નુકસાન ન પહોંચે એવી ખાતરી આપવી.

જો આ બાબતો વિષે સંતોષકારક જવાબ મળે તો સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખવાની કોમને મારે સલાહ આપવી.'

આ કાગળ ૧૯૧૪ના જાન્યુઆરીની ૨૧મીએ મેં લખ્યો. તે જ દિવસે જે જવાબ મળ્યો તેનો મતલબ આ હતી :

'તમે કમિશનમાં જુબાની નહિ આપી શકો તેથી સરકાર દિલગીર છે, પણ તે તમારી સ્થિતિ સમજી શકે છે. તમે હાડમારીઓની વાત પડતી મૂકવાનો ઇરાદો જણાવો છો તેનો હેતુ પણ સરકાર સમજે છે. એવી હાડમારીઓનો સરકાર તો ઇનકાર જ કરે છે. પણ જ્યારે તમે તેનો પુરાવો રજૂ નહિ કરો તો સરકારને કંઈ તે બાબત કરવાપણું નહિ રહે. સત્યાગ્રહી

કેદીઓને છોડવા બાબત તો સરકારે તમારો કાગળ મળ્યો તે પહેલાં જ હુકમ મોકલી દીધો હતો. કોમી દુઃખોની નોંધ તમે આપી છે તે વિષે કમિશનનો રિપોર્ટ મળતાં સુધી સરકાર પોતાનાં પગલાં મુલતવી રાખશે.'

આ બન્ને કાગળોની આપલે થઈ તેના પહેલાં અમે બન્ને તો જનરલ સ્મટ્સને ઘણી વાર મળી ચૂકયા હતા. પણ દરમ્યાન સર બેન્જામિન રોબર્ટસન પણ પ્રિટોરિયા પહોંચી ગયા હતા. સર બેન્જામિન જોકે લોકપ્રિય ગણાતા હતા, ગોખલેનો ભલામણ-પત્ર પણ લાવ્યા હતા, છતાં મેં જોયું કે, તેઓ સામાન્ય અંગ્રેજ અમલદારની નબળાઈથી છેક મુક્ત ન હતા. તેમણે આવતાંવેંત જ કોમમાં તડાં પાડવાનું ને સત્યાગ્રહીઓને ડરાવવાનું શરૂ કર્યું. પ્રિટોરિયામાં મારી પહેલી મુલાકાતમાં મારા ઉપર તેમની સારી છાપ ન પડી. ડરાવવા વિષે મારા ઉપર તારો આવેલા તેની મેં તેમને વાત પણ કરી દીધી. મારે તો બધાની સાથે એક જ રીત એટલે સ્પષ્ટતાથી અને ચોખ્ખાઈથી જ કામ લેવાનું હતું એટલે અમે મિત્ર થયા. પણ મેં અનેક વાર અનુભવ્યું છે કે, ડરનારને તો અમલદાર ડરાવે જ છે અને સીધા તેમ જ ન ડરનારની સાથે તેઓ સીધા રહે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાથમિક સમાધાની થઈ અને સત્યાગ્રહ છેલ્લી વારને સારુ મુલતવી રહ્યો. ઘણા અંગ્રેજ મિત્રો રાજી થયા, અને તેમણે છેવટની સમાધાનીમાં મદદ દેવાનો મને ભરોસો પણ આપ્યો. કોમની પાસે આ સમાધાની કબૂલ રખાવવાનું કામ સહેજ મુશ્કેલ હતું. ઉત્પન્ન થયેલો ઉત્સાહ ભાંગી પડે એ કોઈને ન ગમે. વળી જનરલ સ્મટ્સનો વિશ્વાસ તો કોઈ રાખે જ શેના? કેટલાકે ૧૯૦૮ની સમાધાનીનું સ્મરણ કરાવ્યું અને કહ્યું,

'એક વખત જનરલ સ્મટ્સે કોમને છેતરી. અનેક વખત તમારી ઉપર નવી વસ્તુઓ દાખલ કરવાનાં તહોમત મૂકયાં, કોમની ઉપર ભારે સંકટો ગુજાર્યાં, તોય તમે નથી સમજ્યા એ કેવી દુઃખની વાત છે? વળી પાછો એ માણસ તમને દગો દેશે અને વળી પાછી તમે સત્યાગ્રહ કરવાની વાત કરશો. એ વખતે તમારો વિશ્વાસ કોણ કરશે? માણસો એમ વારે વારે જેલમાં જાય અને વારે વારે ખત્તા ખાય એ કેમ બની શકે? જનરલ સ્મટ્સ જેવા માણસ સાથે સમાધાની એક જ હોઈ શકે. માગ્યું તે લેવું; એની પાસેથી વચનો ન લેવાં. જે વચન આપીને ફરી જાય એને ઉધાર અપાય જ કેમ?' આવી જાતની દલીલ કેટલીક જગાએ થશે એ હું જાણતો જ હતો. તેથી મને આશ્ચર્ય ન થયું. સત્યાગ્રહી ગમે તેટલી વાર દગો થાય તે છતાં, વચનો ઉપર ભરોસો ન રાખવાનું સ્પષ્ટ કારણ ન હોય ત્યાં લગી, ભરોસો રાખે જ. જેણે દુઃખને સુખ કરી મૂકયું હોય તે જ્યાં અવિશ્વાસ કરવાનું કારણ ન હોય ત્યાં કેવળ દુઃખના ભયથી ત્રાસીને અવિશ્વાસ ન કરે, પણ પોતાની શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખી વિરોધી પક્ષ દગો દે તેને વિષે નિશ્ચિંત રહીને, ગમે તેટલી વેળા દગો થાય તોપણ વિશ્વાસ રાખ્યાં કરે અને માને કે, તેમ કરતાં જ સત્યનું બળ વધશે અને વિજય નજીક આવશે. તેથી ઠેકઠેકાણે સભાઓ ભરીને સમાધાનીનો સ્વીકાર કરવાનું હું લોકોને અંતે સમજાવી શકયો અને લોકો પણ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય વિશેષ સમજતા થયા. આ વખતની સમાધાનીમાં વચ્ચે હોવામાં અને સાક્ષી રહેવામાં મિ૦ ઍન્ડ્રુઝ હતા. તેમ જ વાઇસરૉયના એલચી તરીકે સર બેન્જામિન રૉબર્ટ્સન પણ હતા. એટલે એ સમાધાની મિથ્યા થવાનો ઓછામાં ઓછો

ભય હતો. જો મેં સમાધાની નહિ કરવાની હઠ કરી હોત તો કોમનો ઊલટો દોષ ગણાત અને જે વિજય છ મહિના બાદ મળ્યો તે મળવામાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો આવત. સત્યાગ્રહી કોઈ પણ કાળે પોતાની તરફ આંગળી સરખી ચીંધવાને કારણ ન આપે. એવા જ અનુભવથી क्षमा वीरस्य भूषणम् એ વાક્ય લખાયું છે. અવિશ્વાસ એ પણ બીકણપણાની નિશાની છે. સત્યાગ્રહમાં નિર્ભયતા રહેલી જ છે. નિર્ભયને બીક શી? અને જ્યાં વિરોધીનો વિરોધ જીતવાનો છે, વિરોધીનો નાશ નથી કરવાનો, ત્યાં અવિશ્વાસ શો?

એટલે કોમે સમાધાની કબૂલ રાખી ત્યાર બાદ કેવળ યુનિયન પાર્લમેન્ટ બેસવાની રાહ જ જોવાની રહી. દરમિયાન પેલું કમિશન ચાલી રહ્યું હતું. કમિશનમાં ઘણા જ થોડા સાક્ષીઓ હિંદીઓ તરફથી ગયા. તે વખતે સત્યાગ્રહીઓની કોમ ઉપર કેટલી બધી અસર હતી તેનો આથી સચોટ પુરાવો મળ્યો. સર બેન્જામિન રૉબર્ટસને ઘણા હિંદીઓને સાક્ષી આપવા સમજાવ્યું, પણ લડતનો બહુ વિરોધ કરતા હતા તેવા થોડા જ સિવાય બધા અડગ રહ્યા. આ બહિષ્કારની અસર મુદ્દલ નઠારી ન પડી. કમિશનનું કામ ટૂંકું થયું અને રિપોર્ટ ઝપાટાથી બહાર પડ્યો. રિપોર્ટમાં હિંદી કોમે મદદ ન કરી એ બીના ઉપર કમિશનના સભ્યોએ સખત ટીકા કરી ખરી. સિપાઈઓની ગેરવર્તણૂકનું તહોમત ઉડાવી દીધું, પણ કોમને જે જે વસ્તુ જોઈતી હતી તે બધું આપવાની ભલામણ કમિશને કરી. એટલે કે, ત્રણ પાઉંડનો કર કાઢી જ નાંખવો જોઈએ, વિવાહની બાબતમાં હિંદીઓની માગણી કબૂલ રાખવી જોઈએ અને બીજી પણ કેટલીક ઝીણી વસ્તુઓ આપવાની અને બધું વગર ઢીલે

કરવાની ભલામણ કરી. આમ કમિશનનો રિપોર્ટ જનરલ સ્મટ્સે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે અનુકૂળ નીવડ્યો. મિ૦ ઍન્ડ્રુઝ વિલાયત જવા વિદાય થયા; તેમ જ સર બેન્જામિન રૉબર્ટસન ઊપડી ગયા. કમિશનના રિપોર્ટ પ્રમાણે કાયદો ઘડવામાં આવશે એવો અમને ભરોસો આપવામાં આવ્યો હતો. એ કાયદો શો હતો અને કેમ થયો એ હવેના પ્રકરણમાં વિચારીશું.

૨૬

લડતનો અંત

કમિશનના રિપોર્ટ પછી થોડા જ સમયમાં જે કાયદા વડે સમાધાની થવાની હતી તેનો મુસદ્દો યુનિયન ગેઝેટમાં બહાર પડ્યો. એ મુસદ્દો બહાર પડતાં જ મારે કેપટાઉન જવાનું થયું. યુનિયનની ધારાસભાની બેઠક ત્યાં જ હતી, ત્યાં જ હોય છે. એ બિલમાં નવ કલમ છે. અને તે 'નવજીવન'નાં બે કોલમની અંદર સમાઈ જાય. તેમાંનો એક ભાગ હિંદીઓ વચ્ચેના વિવાહને લગતો છે, જેની રૂએ, જે વિવાહ હિંદુસ્તાનમાં કાયદેસર ગણાય તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ કાયદેસર ગણાય એવી મતલબ છે. પણ એક કરતાં વધારે પત્ની એકી વખતે કોઈની કાયદેસર પત્ની ન ગણી શકાય. બીજા ભાગ વડે ત્રણ પાઉંડનો કર જે દરેક ગિરમાટિયાએ જો તેને સ્વતંત્ર હિંદી તરીકે રહેવું હોય તો દર વરસે આપવાનો હતો તે રદ કરે છે. અને ત્રીજા ભાગથી જેઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવાનાં પ્રમાણપત્ર મળતાં હતાં તે પ્રમાણપત્રની કિંમત આંકવામાં આવે છે. એટલે કે, એ પ્રમાણપત્ર જેની પાસે હોય તેનો દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવાનો હક

એ પ્રમાણપત્રથી કેટલે દરજ્જે સિદ્ધ થાય છે એ બતાવવામાં આવે છે. આ બિલ ઉપર યુનિયન પાર્લમેન્ટમાં ખૂબ અને મીઠી ચર્ચા થઈ. બીજી વસ્તુઓ જેને સારુ કાયદાની જરૂર ન હતી તે વસ્તુઓની ચોખવટ જનરલ સ્મટ્સ અને મારી વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહારથી થઈ. તેમાં કેપ કૉલોનીની અંદર ભણેલા હિંદીઓને દાખલ થવાના હકની રક્ષા વિષેનો, જેઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં દાખલ થવાની ખાસ રજા મળે તેઓ વિષેનો, જે ભણેલા હિંદી ૧૯૧૪ પહેલાં દાખલ થઈ ચૂક્યા હોય તેઓ વિષેનો અને એક કરતાં વધારે સ્ત્રીને પરણેલા હોય તેઓને પોતાની બીજી સ્ત્રી મહેરબાની દાખલ લાવવા દેવા વિષેનો, ખુલાસો થયેલો છે. અને જનરલ સ્મટ્સના કાગળમાં એક નીચેની વાત પણ છે. 'ચાલુ કાયદાઓને વિષે યુનિયન સરકારે હમેશાં ઇચ્છયું છે અને હાલ પણ ઇચ્છે છે કે એ કાયદાનો અમલ ન્યાયપુરઃસર અને ભોગવાતા હકોને જાળવીને જ કરવામાં આવશે.' આ કાગળ ૩૦મી જૂને (૧૯૧૪) લખાયલો હતો, અને તે જ તારીખે મેં જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો તેની મતલબ આ પ્રમાણે હતી :

'આપનો આજની તારીખનો કાગળ મને મળ્યો છે. જનરલ સ્મટ્સે મને ધીરજ અને વિનયપૂર્વક સાંભળ્યો તેને સારુ હું આભારી છું. હિંદીને રાહત દેનારો કાયદો અને આ આપણી વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર સત્યાગ્રહની લડતનો અંત લાવે છે. આ લડત ૧૯૦૬ના સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ થઈ. એથી હિંદી કોમને ઘણું દુઃખ અને પૈસાની નુકસાની સહન કરવાં પડયાં છે અને સરકારને પણ ચિંતામાં પડવું પડયું છે. પ્રધાન જાણે છે કે મારા કેટલાક ભાઈઓની માગણી ઘણી વધારે હતી. જુદા

જુદા પ્રાંતમાં વેપારના પરવાનાના કાયદા જેવા કે, ટ્રાન્સવાલનો ગોલ્ડ લૉ, ટ્રાન્સવાલ ટાઉનશિપ્સ ઍક્ટ તથા સને ૧૮૮૫નો ટ્રાન્સવાલનો નં. ૩નો કાયદો — તેમાં એવા કશા ફેરફાર થયા નથી, જેને લીધે રહેઠાણ સંબંધી સંપૂર્ણ હક મળે, વેપારની છૂટ મળે તથા જમીનની માલકી ધરાવવાનો હક મળે. તેથી તેઓને અસંતોષ થયો છે. કેટલાકને તો એટલા કારણસર અસંતોષ રહ્યો છે કે એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં જવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપવામાં આવી નથી. કેટલાકને એવો અસંતોષ થયો છે કે હિંદીઓને રાહત આપનારા કાયદામાં લગ્નના પ્રશ્નની બાબતમાં જે થયું છે તેથી વિશેષ થવું જોઈતું હતું. તેઓની મારી પાસે એવી માગણી છે કે, ઉપરની બધી બાબતો સત્યાગ્રહની લડતમાં સામેલ કરવામાં આવે. પરંતુ તેમની માગણી મેં નથી સ્વીકારી. એટલે સત્યાગ્રહની લડતના મુદ્દા તરીકે જો-કે આ બાબતો દાખલ કરવામાં નથી આવી, છતાં એની તો ના નહિ જ પાડી શકાય કે કોઈ દિવસ સરકારે આ બાબતનો વધુ વિચાર કરીને રાહત આપવી જોઈશે. જ્યાં સુધી અહીં વસતી હિંદી કોમને શહેરીઓ તરીકેના પૂરેપૂરા હક આપવામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ સંતોષની આશા રાખી શકાય નહિ. મારા ભાઈઓને મેં કહ્યું છે કે, તમારે ધીરજ રાખવાની છે અને દરેક યોગ્ય સાધન વડે લોકમત એવો કેળવવાનો છે કે આ પત્રવ્યવહારમાં દર્શાવેલી શરતો કરતાં પણ ભવિષ્યની સરકાર વધુ આગળ જઈ શકે. હું આશા રાખું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ જ્યારે સમજશે કે હિંદુસ્તાનમાંથી ગિરમીટિયા મજૂરો આવવાનું તો હવે બંધ થયું છે, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં નવા આવનારને લગતા કાયદાથી સ્વતંત્ર હિંદીઓનું અહીં આવવું

પણ લગભગ રોકાયું છે અને સમજશે કે હિંદીઓની મહત્ત્વાકાંક્ષા અહીંના રાજકાજમાં કોઈ જાતની દખલ કરવાની છે જ નહિ, ત્યારે મેં જણાવ્યા તે હકો હિંદીઓને આપવા જ જોઈએ અને તેમાં જ ન્યાય રહેલો છે એવું તેમને ભાસશે. દરમ્યાન, આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવામાં, છેલ્લા થોડા મહિના થયાં સરકારે જે ઉદાર ધોરણ પકડ્યું છે તે ઉદાર ધોરણ, આપના પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ, અત્યારના કાયદાઓનો અમલ કરવામાં ચાલુ રહેશે તો મારી ખાતરી છે કે, આખા યુનિયનમાં હિંદી કોમ કાંઈક શાંતિ ભોગવીને રહી શકશે અને સરકારને હેરાનગતિનું કારણ નહિ થઈ પડે.'

ઉપસંહાર

આમ આઠ વર્ષને અંતે આ સત્યાગ્રહની મહાન લડત પૂરી થઈ અને આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓને નિરાંત વળી એમ મનાયું. દિલગીરી તેમ જ હર્ષની સાથે હું વિલાયતમાં ગોખલેને મળીને ત્યાંથી હિંદુસ્તાન જવાને સારુ દક્ષિણ આફ્રિકાથી નીકળી પડ્યો. જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એકવીસ વર્ષ મેં નિવાસ કર્યો અને અસંખ્ય કડવા અને મીઠા અનુભવો લીધા અને જ્યાં મારા પોતાના જીવનનું નિશાન જોઈ શક્યો, તે દેશને છોડવાનું મને બહુ દોહ્યલું લાગ્યું અને દિલગીર થયો. મને હર્ષ એ વિચારે થયો કે મને ઘણે વર્ષે હિંદુસ્તાન જઈને ગોખલેની નીચે સેવા કરવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે.

આ લડતનો આવો સુંદર અંત આવ્યો તેની સાથે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની આજની સ્થિતિની સરખામણી કરતાં ક્ષણભર એમ લાગે કે આટલું બધું દુ:ખ વેઠ્યું તે શાને સારુ? અથવા સત્યાગ્રહના શસ્ત્રની ઉત્તમતા ક્યાં આવી? આનો જવાબ આ સ્થળે વિચારી જવો જોઈએ. સૃષ્ટિનો એવો એક નિયમ છે કે જે વસ્તુ જે સાધનથી મળે તે વસ્તુ તે જ સાધન વડે સાચવી શકાય. એટલે દંડથી મળેલી વસ્તુ દંડ જ સાચવે; સત્યથી મળેલી વસ્તુનો સંગ્રહ સત્ય વડે જ થઈ શકે. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી આજે જ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી શકે તો પોતે સુરક્ષિત બની શકે છે. સત્યાગ્રહમાં એવી વિશેષતા તો નથી જ કે સત્યથી મળેલી વસ્તુ સત્યનો ત્યાગ

થતાં પણ સાચવી શકાય. એવું પરિણામ આવી શકતું હોય તો તે ઇષ્ટ પણ ન ગણાય. તેથી જો દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીની સ્થિતિ અત્યારે નબળી પડી ગઈ છે તો આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે તેનું કારણ સત્યાગ્રહીઓનો અભાવ છે. આ કથન આજના હિંદવાસીઓના દોષનું સૂચક નથી, પણ ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ બતાવે છે. વ્યક્તિ અથવા સમુદાય પોતાનામાં નહિ હોય તે ક્યાંથી લાવશે? સત્યાગ્રહી સેવકો એક પછી એક ચાલી ગયા. સોરાબજી, કાછલિયા, નાયડુ, પારસી રુસ્તમજી ઇત્યાદિના સ્વર્ગવાસથી અનુભવીઓમાંથી થોડા જ રહી ગયા છે. જેઓ રહી ગયા છે તેઓ હજી પણ ઝૂઝી રહ્યા છે અને તેઓ સમય આવ્યે, પોતાનામાં સત્યાગ્રહ હશે તો, કોમની રક્ષા કરી લેશે એને વિષે મને શંકા જ નથી.

છેવટમાં, આ પ્રકરણો વાંચનાર તો સમજી ગયેલ હશે જ કે, જો આ જંગી લડત ન ચાલત અને ઘણા હિંદીઓએ જે દુઃખ સહન કર્યાં તે ન કર્યાં હત, તો આજે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓનો પગ જ ન રહ્યો હત; એટલું જ નહિ પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના વિજયથી વસાહતીઓ ઓછા અથવા વત્તા પ્રમાણમાં બચી ગયા. બીજા જો ન બચી શકે તો દોષ સત્યાગ્રહનો નથી, પણ તે તે વસાહતોમાં સત્યાગ્રહનો અભાવ છે અને હિંદુસ્તાનમાં તેઓની રક્ષા કરવાની અશક્તિ છે એમ સિદ્ધ થશે. સત્યાગ્રહ એ અમૂલ્ય શસ્ત્ર છે, તેમાં નિરાશાને કે હારને અવકાશ જ નથી, એવું જો થોડેઘણે અંશે પણ આ ઇતિહાસમાં સિદ્ધ થઈ શક્યું હોય તો હું મને કૃતાર્થ થયો સમજીશ.

સૂચિ

[નામવાર]

[વિષયવાર]